

Κοινωνική Πολιτική

Social Policy

Άρθρα / Articles:

**Ιωάννα Τσίγκανου, Αναστασία Χαλκιά,
Μάρθα Λεμπέση**

Σύριοι πρόσφυγες στην Ελλάδα. Εκφάνσεις
και διαδρομές ένταξης

Δημήτρης Παρσάνογλου

Τι άφησε πίσω της η «Προσφυγική κρίση»;
Μετατοπίσεις του Ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος
και της εθνικής/κρατικής κυριαρχίας

**Παρασκευή-Βίβιαν Γαλατά, Ελένη Πούλου,
Ιορδάνης Ψημμένος**

Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση
μεταναστών εργαζομένων στην Ελλάδα

Γεώργιος Νάσιος

Οι πολύπλευρες επιπτώσεις των ευέλικτων πολιτικών
απασχόλησης και ενδεχόμενες πολιτικές αντιμετώπισής τους

Κολοβού Ειρήνη, Σκαμνάκης Χριστόφορος

Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στη λειτουργία των
δομών κοινωνικής προστασίας του Δήμου Αγρινίου –
Η οπτική και ο ρόλος των εργαζομένων

Κοινωνική Πολιτική
Επιστημονικό Ηλεκτρονικό Περιοδικό ΕΕΚΠ

Εκδότης
Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής

Υπεύθυνοι έκδοσης (editors)
Κώστας Δημουλάς και Ανδρέας Φερώνας

Επιστημονική Επιτροπή
Θανάσης Αλεξίου (Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου)
Βασίλης Αράπογλου (Αν. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)
Δημήτρης Βενιέρης (Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)
Κώστας Δημουλάς (Αν. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Κώστας Δικαίος (Επ. Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)
Γιάννης Κουζής (Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Μαρία Μητροσύλη (Επ. Καθηγήτρια, ΤΕΙ Αθήνας)
Χρήστος Μπάγκαβος (Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Αντώνης Μωυσίδης (Ομ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Χαράλαμπος Οικονόμου (Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Δέσποινα Παπαδοπούλου (Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Χρήστος Παπαθεοδώρου (Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Ελένη Πρόκου (Αν. Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Σάββας Ρομπόλης (Ομ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Χριστόφορος Σκαμνάκης (Επ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Γιώργος Σταμέλος (Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών)
Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Καθηγητής, ΕΚΠΑ)
Ανδρέας Φερώνας (Επ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)
Ιορδάνης Ψημμένος (Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Γραμματεία Σύνταξης
Αγγελική Καζάνη και Βαγγέλης Κουμαριανός (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

ISSN: 2241-8652
ΤΕΥΧΟΣ 12, ΜΑΪΟΣ 2020

Περιοχόμενα

Επιστημονικά Άρθρα

Ιωάννα Τσίγκανου, Αναστασία Χαλκιά, Μάρθα Λεμπέση

Σύριοι πρόσφυγες στην Ελλάδα. Εκφάνσεις και διαδρομές ένταξης5

Δημήτρης Παρσάνογλου

Τι άφησε πίσω της η «Προσφυγική κρίση»;

Μετατοπίσεις του Ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος

και της εθνικής/κρατικής κυριαρχίας23

Παρασκευή-Βίβιαν Γαλατά, Ελένη Πούλου, Ιορδάνης Ψημμένος

Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση μεταναστών εργαζομένων

στην Ελλάδα39

Νάσιος Γεώργιος

Οι πολύπλευρες επιπτώσεις των ευέλικτων πολιτικών απασχόλησης

και ενδεχόμενες πολιτικές αντιμετώπισής τους62

Κολοβού Ειρήνη, Σκαμνάκης Χριστόφορος

Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στη λειτουργία των δομών κοινωνικής

προστασίας του Δήμου Αγρινίου – Η οπτική και ο ρόλος των εργαζομένων82

Αντί Επιμέτρου

Απόστολος Καψάλης

Εκτοπισμοί πληθυσμών, μετατοπίσεις αξιών:

τα σύνορα και οι γεωγραφίες εξαίρεσης, νάρκες

στα θεμέλια της κοινωνικής πολιτικής97

Επικαιρότητα

Costas G. Dikeos

Coronavirus and State Actions: Questions by and for policy planners and analysts101

Σύριοι πρόσφυγες στην Ελλάδα. Εκφάνσεις και διαδρομές ένταξης

Δρ. Ιωάννα Τσίγκανου

Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Δρ. Αναστασία Χαλκιά

Κοινωνιολόγος, Διδάσκουσα, Διατμηματικό ΠΜΣ “Media in Refugee / Migration Flows”, NKUA/U Aegean

Μάρθα Λεμπέση

Κοινωνική Ερευνήτρια, ΜΔΕ Εγκληματολογίας, Διευθύντρια του Κέντρου Μελέτης του Εγκλήματος

Περίληψη

Το παρόν κείμενο παρουσιάζει μέρος των ευρημάτων της ποιοτικής έρευνας που διεξήχθη σε πληθυσμό Σύριων προσφύγων αναφορικά με τη βιωμένη πραγματικότητα του ‘ταξιδιού’ προς τη χώρα μας, τη μετ-εγκατάστασή στην Ελλάδα και τις πραγματικότητες και προσδοκίες όπως αυτές νοηματοδοτούνται από τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας. Επιχειρείται να κατανοηθεί η προσφυγική εμπειρία και να αναδυθούν οι επιμέρους πιυχές και επιπτώσεις της σε συνδυασμό με τις υφιστάμενες συνθήκες υποδοχής και ένταξης στην Ελλάδα.

Abstract

This paper presents a part of the findings of a qualitative research conducted on Syrian refugees’ experiences regarding the reality of their ‘journey’ to our country, their re-location to Greece and the realities and expectations as interpreted by the social subjects themselves. The findings that are presented in our study aim to contribute to a meaningful understanding of refugees experiences and help the unearthing of aspects associated to existing conditions of refugees reception and integration in Greece.

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη αναφέρεται στο ‘ταξίδι’ και την ‘μετ-εγκατάσταση’ Σύριων προσφύγων στη χώρα μας. Το υλικό στο οποίο βασίζονται οι αναλύσεις μας προέρχεται από την εκπόνηση ερευνητικού έργου το οποίο διενεργείται από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) και το Κέντρο Μελέτης του Εγκλήματος (ΚΕΜΕ) σε πληθυσμό Σύριων προσφύγων στην Ελλάδα.¹ Στόχος του έργου είναι η διερεύνηση του πλαισίου υποδοχής και ένταξης του πληθυσμού αυτού στη χώρα και της νοσηματοδότησης της μεταναστευτικής και ενταξιακής εμπειρίας από τους/τις ίδιους/ες. Αρχικά θα αναφερθούμε στο περίγραμμα της έρευνας και στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε σε ουσιαστικά ζητήματα τα οποία προέκυψαν από την ποιοτική έρευνα την οποία εκπονήσαμε σε πληθυσμό Συρίων προσφύγων στη χώρα μας. Βασικός στόχος της παρούσας μελέτης είναι η ανάδειξη σημαντικών ‘στιγμών’ της μεταναστευτικής εμπειρίας όπως τη βιώνουν οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί – εν προκειμένω οι Σύριοι – με ιδιαίτερη έμφαση στην βιωμένη πραγματικότητα του ‘ταξιδιού’ προς τη χώρα μας και της μετ-εγκατάστασής τους στην Ελλάδα. Μας ενδιαφέρει κυρίως να ιχνηλατήσουμε τα στάδια της αναχώρησης και των προσδιοριστικών της παραγόντων και του καθεστώτος υποδοχής στη χώρα μας στη βάση της βιοματικής εμπειρίας του υπό διερεύνηση πληθυσμού. Μας ενδιαφέρει επίσης να ανιχνεύσουμε πραγματικότητες και προσδοκίες όπως αυτές νοσηματοδοτούνται από τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας. Τα ζητήματα αυτά που είναι σημαντικά σε μια διενέργεια ποιοτικής έρευνας εντός του ίδιου πολιτισμικού πλαισίου αποκτούν μεγαλύτερο ενδιαφέρον και αξία ενασχόλησης όταν πρόκειται για πληθυσμούς οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια, όπως συμβαίνει στην περίπτωσή μας.

1. Περίγραμμα της έρευνας

Από το 2015 και μετά ιστορικές και κοινωνικές συγκυρίες δημιούργησαν τις προϋποθέσεις εκείνες ώστε ο ευρωπαϊκός νότος να δεχθεί μεγάλο αριθμό προσφύγων και μεταναστών. Οι άνθρωποι αυτοί εγκατέλειψαν τη χώρα καταγωγής τους κυρίως λόγω των εμφύλιων και εθνικών ένοπλων συγκρούσεων, της πολιτικής αστάθειας και κατ’ επέκταση της κατάρυσης ή της απουσίας κράτους δικαίου. Ειδικότερα, στην Ελλάδα σημαντικός αριθμός όσων εξωθήθηκαν σε αναγκαστική μετανάστευση για τους παραπάνω λόγους προέρχονται από την Ασία και, κατά κύριο λόγο, τη Συρία. Συγκεκριμένα οι Σύριοι το διάστημα από το 2013 (έτος έναρξης εξέτασης αιτημάτων ασύλου από την Υπηρεσία Ασύλου) έως το 2018 όχι μόνο υπέβαλλαν τις περισσότερες αιτήσεις ασύλου στην Ελλάδα αλλά παρουσιάζουν, έναντι κάθε άλλης εθνικότητας, το υψηλότερο ποσοστό αναγνώρισης ως δικαιούχοι διεθνούς προστασίας.² Κατά συνέπεια, αναμένεται ότι πολλοί εξ αυτών θα ζήσουν στην Ελλάδα επί μακρόν, συνδιαμορφώνοντας μαζί με τον γηγενή πληθυσμό, ένα καιρίο πολιτειακό, πολιτισμικό και βιοτικό διακύβευμα: την επίτευξη της συμμετοχής τους στις μείζονες

1. Το έργο βρίσκεται υπό εξέλιξη και υλοποιείται από: την Δρα Ιωάννα Τσίγκανου (Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ), την Δρα Αναστασία Χαλκιά (Κοινωνιολόγο, ΝΚΥΑ/ΥΑegean) και την Μάρθα Λεμπέση (Κοινωνική Ερευνήτρια, ΜΔΕ Εγκληματολογίας, Διευθύντρια ΚΕΜΕ)

2. Υπηρεσία Ασύλου, στατιστικά στοιχεία διαθέσιμα στην επίσημη ιστοσελίδα: http://asylo.gov.gr/wp-content/uploads/2019/10/Greek_Asylum_Service_data_September_2019_gr.pdf

θεσμικές κοινωνικές δομές και την καθημερινή κοινωνική πραγματικότητα. Στη διερεύνησή μας συμπεριλάβαμε αυτούς τους ισχυρισμούς ως μείζονες ερευνητικές ορίζουσες της μελέτης.

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω και λαμβάνοντας υπόψη την αναγκαιότητα κατανόησης των κοινωνικών αναπαραστάσεων, των προσλήψεων και των στάσεων του προσφυγικού πληθυσμού για τη χάραξη ορθολογικών πολιτικών ένταξης, εκπονήθηκε ερευνητικό έργο με τίτλο: *Νοηματοδοτήσεις της μετάβασης και της ένταξης: Η περίπτωση των Σύριων προσφύγων στην Ελλάδα*. Στην εν θέματι έρευνα διερευνήθηκαν, μεταξύ άλλων, και ζητήματα όπως: βιώματα της προσφυγικής – μεταναστευτικής εμπειρίας, βιώματα του καθεστώτος υποδοχής, προσλήψεις της Ελλάδας, αλλά και άλλων χωρών, ως τόπων προορισμού και διαμονής, διαδικασίες μετάβασης από τη μια κοινωνία στην άλλη. Δεδομένου ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει έως τώρα, παρά ελάχιστη, βιβλιογραφία συναφούς περιεχομένου, οι ως άνω διερευνήσεις αναμένεται να συμβάλλουν, με νέα και εις βάθος γνώση στα ανωτέρω ζητήματα.

2. Μεθοδολογία και προσέγγιση του πληθυσμού της έρευνας

Η ποιοτική έρευνα μέσω ημιδομημένης συνέντευξης κρίθηκε ως η πλέον κατάλληλη μέθοδος για την προσέγγιση του συγκεκριμένου υπό μελέτη πληθυσμού, διότι παρέχει μία δυναμική και πολυεπίπεδη προσέγγιση κατά την οποία δίδεται η δυνατότητα στο υποκείμενο να αφηγηθεί τη ζωή του όπως αυτή διαμορφώθηκε και διαμορφώνεται σε δύο διαφορετικούς τόπους, φυσικούς και κοινωνικούς, καθώς και να επικεντρωθεί στα κρίσιμα περιστατικά της πορείας της ζωής του τα οποία το ίδιο το υποκείμενο ανακαλεί και επιλέγει ως σημαντικά.³ Περαιτέρω, παρέχεται η δυνατότητα στους ερευνητές να διαμορφώσουν μια ολιστική και όχι αποσπασματική προσέγγιση που πλαισιώνεται από τον κοινωνικό και ιστορικό χρόνο, ο οποίος αναδύεται δυναμικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, διαμορφώνοντας βιώματα και υποκειμενικά νοήματα.

Αξιοποιώντας την προσωπική ποιοτική συνέντευξη, επιλέξαμε την διεξαγωγή μιας ημικατευθυνόμενης συνέντευξης στη βάση όμως ενός αυστηρά προ-καθορισμένου οδηγού ερωτήσεων καθώς ο υπό διερεύνηση πληθυσμός νοηματοδοτεί, συνειρμικά ανακαλεί και στη συνέχεια επικοινωνεί με λόγο ρηματικά και πολιτισμικά διάφορο από τον δικό μας. Η ημικατευθυνόμενη συνέντευξη θεωρήθηκε εξ αρχής και αποδείχθηκε και κατά την ερευνητική διαδικασία ως η πλέον κατάλληλη αλλά και «ασφαλής» επιλογή συλλογής του υλικού, καθώς επιτρέπει τον «έλεγχο» μιας διεργασίας διεπαφής η οποία ενέχει πλήθος ερμηνευτικών κινδύνων και με σημαντικά ζητήματα κατανόησης «ανοικτά». Θελήσαμε με αυτόν τον τρόπο να «περιορίσουμε» τη δική μας «ευαλωτότητα» απέναντι στο άγνωστο, την «έκθεσή μας» απέναντι σε έναν πληθυσμό πολιτισμικά διάφορο αλλά και να «πιθασεύσουμε» κατά το δυνατόν την ηγεμονική προβολή των δικών μας νοηματοδοτήσεων και στερεοτυπικών αναπαραστάσεων επί των ερωτώμενων αλλά και του συλλεγέντος υλικού. Η βασική προπαραδοχή μας ως προς τα ουσιαστικά και μεθοδολογικά αιτούμενα της έρευνας ήταν η προσέγγιση του ερευνητικού μας αντικειμένου λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαιτερότητα που προσιδιάζει σε έναν πληθυσμό προσφυγικό και πολιτισμικά διάφορο με τρόπο που θα εξομάλυνε τις δυσκολίες συνομιλίας και κατανόησης.

3. Βλ. ενδεικτικά: Ναγόπουλος (2017), Τσιώλης (2014).

Στη συνέχεια, η προσέγγιση του πληθυσμού ούτε αυτονόητη ούτε δεδομένη και εύκολη ήταν. Ο εντοπισμός των υποκειμένων της έρευνάς μας διενεργήθηκε με τη βοήθεια πιστοποιημένων διερμηνέων της ίδιας εθνικότητας με τα υποκείμενα της έρευνας και με τη βοήθεια συνεργατών και συναδέλφων οι οποίοι εργάζονται σε διάφορα προγράμματα και δομές φιλοξενίας της χώρας. Καθώς η έρευνά μας βρίσκεται ακόμη σε στάδιο διεξαγωγής, το εξαιρετικά πλούσιο υλικό, τμήμα του οποίου επεξεργαστήκαμε για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης, συγκεντρώθηκε στη βάση ποιοτικών προσωπικών συνεντεύξεων με έντεκα (11) Σύριους και Σύριες οι οποίοι είχαν κατά το χρόνο της συνέντευξης τόπο διαμονής την Αθήνα, με συνθήκες στέγασης σε δομές φιλοξενίας ή κατοικίες που παρέχονταν μέσω στεγαστικών προγραμμάτων και ήταν εγκατεστημένοι στη χώρα μας για διάστημα από 3 μήνες μέχρι 2 χρόνια. Αυτά ήταν και τα μοναδικά κοινά κριτήρια ένταξης των κοινωνικών υποκειμένων στον πληθυσμό της έρευνας, καθώς ως προς τα λοιπά χαρακτηριστικά διαπιστώνονται οι εξής διαφοροποιήσεις: ο πληθυσμός μας αποτελείται από 6 γυναίκες και 5 άνδρες Συριακής καταγωγής και εθνικότητας, ηλικίας που εκτείνεται από τα 20 έως τα 55 έτη, μέλη οικογενειών, χρευσάντων, παντρεμένων αλλά και ανύπαντρων, με παιδιά αλλά και χωρίς παιδιά. Προκειμένου μάλιστα να αρθούν στο σημείο αυτό οποιεσδήποτε ενστάσεις ως προς τη συγκρότηση του πληθυσμού της έρευνας τονίζουμε στο σημείο αυτό τα εξής:

Ο προσφυγικός πληθυσμός, ιδιαίτερα των γυναικών και των ανηλίκων είναι δύσκολο να εντοπιστεί με αντικειμενικά ομοιογενή κριτήρια καθώς πρόκειται για πληθυσμό με χαρακτηριστικά 'κινουμένης άμμου'. Οι γυναίκες πρόσφυγες, μάλιστα, εμφανίζουν ιδιαίτερες δυσκολίες αυτονομημένης 'έκθεσης' στα 'μάτια' της κοινωνιολογικής έρευνας. Συχνά η 'έγκριση' του 'αρχηγού του οίκου' είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την παραχώρηση της προσωπικής συνέντευξης. Αυτός ο πολιτισμικός κώδικας 'ηθών' δυσκολεύει τις κατ' ιδίαν ερωταποκρίσεις. Όμως η ποιοτική έρευνα προσφέρεται για τη διερεύνηση εις βάθος του ειδικού και του συγκεκριμένου, του υποκειμενικού, του δι-υποκειμενικού, των αλληλεπιδράσεων και των επιρροών και όχι του αντικειμενικού, του αντιπροσωπευτικού και του γενικευμένου. Ως εκ τούτων η προσέγγισή μας προσπαθεί να αναδείξει τα ζητήματα που μας απασχολούν σε βάθος, ως μια μελέτη περίπτωσης της Συριακής προσφυγικής εμπειρίας και δεν υπακούει στη ρήτρα της γενίκευσης. Ο τριγωνισμός όμως ο οποίος διενεργήθηκε στο πλαίσιο λειτουργίας της ομάδας έργου ως προς τη μεθοδολογία, το υλικό και την ανάλυσή του διασφαλίζει τα εκέγγυα μιας απαλλαγμένης προσωπικών ιδεοληψιών και προκαταλήψεων κατανόησης και ερμηνείας των διαπλεκόμενων κοινωνικών ζητημάτων.

3. Η πορεία των Συριών προσφύγων προς την Ελλάδα

3.1 Η αφετηρία

Από το υλικό μας τεκμαίρεται πως η απόφαση για το μεταναστευτικό ταξίδι των Συριών προσφύγων λαμβάνεται εξαιτίας της γενικευμένης βίας του πολέμου στη Συρία. Τα κοινωνικά υποκείμενα συνθλίβονται μέσα σε μια ζοφερή καθημερινή πραγματικότητα, βομβαρδισμών, καταστροφών, ανταλλαγών πυρών, θανάτων και τραυματισμών. Οι μαρτυρίες του πληθυσμού της έρευνάς

μας αναδεικνύουν μια αβίωτη κοινωνική πραγματικότητα όπου η απειλή κατά της ζωής είναι μια μόνιμη κατάσταση. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε μια γυναίκα ερωτώμενη, *«αυτό που νοιώθω είναι ότι δεν ακούω βομβαρδισμούς, και δεν νοιώθω αυτόν τον φόβο... ότι αυτό είναι πίσω μου»*. Βασικός κινητήριος μοχλός της απόφασης για μετανάστευση λοιπόν είναι να βάλουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη απόσταση (γεωγραφική και χρονική) από *«αυτό»* που συμβαίνει στην πατρίδα τους. *«Πριν τον πόλεμο τα είχαμε όλα... τίποτε δεν μας έλειπε... Μια χαρά ζούσαμε»*.

Σε κάποιες περιπτώσεις συνήθως προηγούνται μετακινήσεις και μετεγκαταστάσεις εντός της Συρίας, από περιοχές και πόλεις όπου η διαβίωση είναι δύσκολη είτε λόγω αψιμαχιών, είτε λόγω καταστροφής σημαντικών υποστηρικτικών υποδομών (νερού ή ρεύματος) ακόμη και της ίδιας της στέγης των ερωτώμενων και των οικογενειών τους. Σε κάποιες περιπτώσεις οι προηγηθείσες της μετανάστευσης μετακινήσεις εντός Συρίας διενεργήθηκαν είτε 'για να ενωθεί η οικογένεια' μπροστά στους κινδύνους του πολέμου, είτε για την αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης εν μέσω πολεμικών επιχειρήσεων σε μεγαλύτερες πόλεις. *«Στη Δαμασκό ήταν καλύτερα, πιο μεγάλη πόλη, η ζωή ήταν πιο εύκολη»*. Η απόφαση για μετανάστευση επίσης λαμβάνεται για τη 'συνένωση της οικογένειας' και την συνάντηση των μελών της, τα οποία έχουν μεταναστεύσει σε προγενέστερους και διαφορετικούς χρόνους, στις χώρες υποδοχής.

Η απόφαση για μετανάστευση λαμβάνεται και διότι τα σχέδια ζωής έχουν πλέον ανατραπεί πλήρως, όπως καταμαρτυρούν οι ερωτώμενοι/νες του πληθυσμού της έρευνάς μας. Οι κατοικούντες σε αγροτικές ή ημι-αστικές περιοχές αισθάνονταν ευάλωτοι καθώς *«δεν υπήρχε πλέον δουλειά»*. Οι περισσότερο μορφωμένοι αναγκάστηκαν είτε να διακόψουν τις σπουδές τους είτε να μην τις ξεκινήσουν καθόλου. *«Ήμουν τριτοετής φοιτητής... Δεν μπορούσα πλέον να παρακολουθήσω τα μαθήματα ... Κινδύνευα από τους τζιχαντιστές... Το ISIS με θεωρούσε οπαδό του Άσσανι. Οι του Άσσανι με θεωρούσαν τζιχαντιστή. Έτσι συμβαίνει με όλους όσοι δεν θέλουν να πάρουν το μέρος κανενός... Σε μια επίθεση κατέστρεψαν το αυτοκίνητό μου. Ευτυχώς δεν ήμουν μέσα... Φοβόμουν να κυκλοφορήσω»*. Για μια από τις γυναίκες ερωτώμενες τα όνειρά της για σπουδές αναιρέθηκαν οριστικά. *«Σκόπευα να σπουδάσω νομικά. Η αδελφή μου είναι γιατρός. Ο άνδρας μου κινδύνευε... Έπρεπε να φύγουμε»*.

Η απόφαση για μετανάστευση σε όλες τις περιπτώσεις οικογενειών (συζύγων με παιδιά) λαμβάνεται όπως δηλώνουν όλοι οι άνδρες ερωτώμενοι του πληθυσμού μας, *«για να ζήσουν τα παιδιά μου καλύτερα»*, *«να τους προσφέρω ένα καλύτερο μέλλον»*, για να *«σπουδάσουν τα παιδιά»*. Από αυτές τις αποστροφές του λόγου των ερωτώμενων αλλά και από την γενικότερη δομή της Συριακής οικογένειας, φαίνεται πως την απόφαση για μετανάστευση την λαμβάνει ο άνδρας, ο σύζυγος, ο πατέρας. Οι γυναίκες, σύζυγοι, μπότερες ακολουθούν, αφού *«το συζητήσαμε»*.

Για 'επιστροφή' ούτε λόγος. Η μεταναστευτική εμπειρία Συρίων προσφύγων σήμερα, συνιστά ένα ταξίδι 'χωρίς επιστροφή'. *«Πού να πας;... Οι γονείς μου επέστρεψαν στο πατρικό μου, γιατί η Δαμασκός ήταν πολύ ακριβή και δεν τα έβγαζαν πέρα, ένα σπίτι κατεστραμμένο, χωρίς φως, ούτε νερό... με υφάσματα αντί για τοίχους ή παράθυρα... Απορώ πώς ζουν, πώς επιβιώνουν»*. Η οδύνη του ξεριζωμού αλλά και της νοσταλγίας για ανθρώπους και τόπους που χάθηκαν οριστικά αλλά και για όσους 'έμειναν πίσω' και *«ποιός ξέρει πότε θα τους ξαναδούν ή θα τους ξαναεπισκεφθούν»*, αποτυπώνεται στα πρόσωπα και στο λόγο των ερωτώμενων του πληθυσμού μας, κυρίως μάλιστα των γυναικών.⁴

4. Ερμηνευτικά οι διαφορετικές στάσεις και αντιλήψεις των ανδρών και των γυναικών του πληθυσμού μας στα ζητήμα-

Στη συνέχεια η αφηγηρία για το μεταναστευτικό ταξίδι στην Ελλάδα διέρχεται από τον ενδιάμεσο σταθμό παραμονής για αρκετούς μήνες στην Τουρκία στην αναζήτηση προσωρινής ή περισσότερο μόνιμης ‘εξόδου’ και ‘διεξόδου’ προς τις χώρες τελικού προορισμού. Τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνάς μας περιγράφουν με μελανά χρώματα τόσο το ταξίδι ‘εξόδου’ από τη Συρία όσο και την παραμονή τους στην γείτονα. Η ‘έξοδος’ συνοδεύεται από αβεβαιότητα, ανασφάλεια και φόβο θανάτου. *«Ταξιδέψαμε με τα πόδια νύχτα. ... Ακολουθούσαμε με προσοχή τα βήματα του οδηγού για να μην πατήσουμε τις νάρκες... Προσέχαμε να μην μείνουμε πίσω... Περιπατούσαμε 10-12 ώρες ... Από την κούραση έβλεπα οφθαλμαπάτες... ότι πλησιάζαμε».* Άνδρες ερωτώμενοι αναφέρθηκαν στην εργασιακή τους εκμετάλλευση από τους Τούρκους εργοδότες τους και όσοι έζησαν σε δομές εγκατάστασης προσφύγων στην Τουρκία περιέγραψαν τις συνθήκες *«άθλιες»*.

3.2 Η υποδοχή

Με αυτό το μεταναστευτικό ‘παρελθόν’ προσεγγίζουν οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί την υποδοχή της χώρας μας. Το καθεστώς υποδοχής βιώνεται με διαφορετικό τρόπο από τα υποκείμενα της έρευνάς μας ανάλογα με την κόπωση του ταξιδιού και το χρόνο άφιξης στη χώρα. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο προγενέστερος χρόνος άφιξης συνοδεύεται με περισσότερο θετική ‘εικόνα’ για το καθεστώς υποδοχής:

«Όταν έφθασα στο νησί ήθελαν να πάρουν το παιδί αφού δεν είχε κανένα χαρτί. Μετά η κόρη μου έστειλε από την Τουρκία χαρτιά. Ήταν πολύ καλοί στο camp... Μου έδωσαν μεγάλη στήριξη. Και νομική στήριξη για το παιδί. Και για τρεις μήνες... μου έδωσαν όλα όσα ήθελα».

«Από ξηρά ήρθαμε. Ήμασταν τέσσερις, δηλαδή τα παιδιά και ο άνδρας μου και βρήκαμε άλλους και μας έδειξαν ... (τα κατατόπια). Μετά φτιάσαμε στα λεωφορεία και πήραμε τα λεωφορεία. Κανείς δεν μας πείραξε».

Αντίθετα όσο οι μεταναστευτικές ροές πυκνώνουν και οι καταυλισμοί υπερπληρούνται, οι μεταγενέστερα αφιχθέντες, τοποθετούνται διαφορετικά ως προς το καθεστώς υποδοχής.

«Είχα ένα όνειρο πως όταν θα έφθανα στην Ευρώπη θα λύνονταν όλα τα προβλήματά μου. Όταν έφτασα στο νησί... το σπίτι ήταν πάλι σκηνή...κουβέρτες...το φαγητό ήταν πολύ χαλασμένο, πολλά σκουπίδια και προβλήματα. Δυο-τρεις φορές χάθηκε η κόρη μου. Αυτό που είχα βάλει στο μυαλό μου, ότι θα λυθούν όλα τα προβλήματά μου, δεν το βρήκα. Ήθελα να ξαναγυρίσω στη Συρία».

τα αυτά εντοπίζονται στο ότι στο υλικό μας συχνά αναδύεται το μοτίβο μιας παραδοσιακής πολιτισμικά συνθήκης στη δομή της Συριακής οικογένειας, όπου στον μεταναστευτικό τόπο όπου εμείς τους προσεγγίσαμε ο άνδρας αναλαμβάνει τον κυρίαρχο του ρόλο στη δομή της οικογένειας ως ο «κυνγός» και «κουβαλιτής» των αγαθών ο οποίος έχει την ευθύνη για τα του οίκου του και την ίδια στιγμή πρέπει να ‘σταθεί στο ύψος των περιστάσεων’ και να μην καταβληθεί από τη μεταναστευτική εμπειρία, ενώ η γυναίκα εμφανίζεται να απολαμβάνει αυτήν την προστατευτική αγκαλιά, και διαθέτει την πολυτέλεια να εκφράζει την οδύνη της.

«Πρώτα φθάσαμε σε ένα νησί... *Mas έβαλαν όλους σ' ένα χώρο που ήταν για ζώα και όταν ξημέρωσε ήρθε ένα καράβι και μας έβαλαν μέσα, οι άντρες ξεχωριστά από τις γυναίκες... και δεν ξέρω... ήταν μακριά μέχρι να φτάσουμε στο νησί... όπου μείναμε ένα μήνα και...»*

Το καθεστώς υποδοχής βιώνεται με διαφορετικό τρόπο από τα υποκείμενα της έρευνάς μας ανάλογα με την εποχή άφιξης στη χώρα.

«*Στο νησί μείναμε 2½ μήνες. Ήταν χειμώνας ήμασταν σε σκηνή, κρύο, βροχή. Και είχαμε και παιδιά. Ένωθε πολύ άσχημα η αδερφή μου γιατί νόμιζε ότι θα μείνουμε συνέχεια έτσι».*

«*Ήταν πολύ άσχημα. Μείναμε σε σκηνές με το κρύο, όταν φθάσαμε. Οκτώ άτομα σε μια σκηνή. Τρέχαμε για να πάρουμε φωμί, με ουρά, με σπρώξιμο, καμιά φορά δεν προλαβαίναμε να πάρουμε φωμί, άρχιζαν να μαλώνουν».*

Το καθεστώς υποδοχής βιώνεται με διαφορετικό τρόπο από τα υποκείμενα της έρευνάς μας ανάλογα με την πρότερη κοινωνικο-οικονομική τους κατάσταση και το κοινωνικό τους κεφάλαιο:

«*Αυτό που μου έκανε μεγάλη εντύπωση ήταν που μου έδωσαν μια μεγάλη σκηνή και μέσα στη σκηνή ήταν κι άλλες οικογένειες. Σε κάθε σκηνή είχε δύο κρεβάτια πάνω και κάτω και στη μέση ένα παραβάν. Και σκεπτόμουν... τώρα άρχισα με αυτό, μετά τι θα είναι, θα είναι χειρότερα; Και αυτό μου έκανε μεγάλη εντύπωση. Έφτιασα για να πάρω δύο κρεβάτια με ένα χώροισμα;».*

Οι Σύριοι πρόσφυγες που διασφαλίζουν στέγη μέσω προγραμμάτων στέγασης σε διαμερίσματα τονίζουν διαφορετικές πτυχές του καθεστώτος υποδοχής:

«*Άλλαξα σπίτι... αυτό είναι το τέταρτο σπίτι. Δεν ξέρω πού να πάω... Ομόνοια, Παπσίων, Κυψέλη... Δεν ξέρω πού να πάω... Θέλω να πάω στη Γερμανία, στα παιδιά μου».*

«*Mas έδωσαν ένα σπίτι για να πάμε να κοιμηθούμε και μας είπαν αυτό είναι το μέλλον μας... Όχι, είπε ο άνδρας μου, περιμένουμε το καλύτερο... κι εγώ έκανα πολύ υπομονή μέχρι να βρούμε το καλύτερο».*

Το σημαντικότερο εύρημα της ποιοτικής μας έρευνας αφορά τη βιωμένη πραγματικότητα του καθεστώτος άφιξης και μακράς παραμονής στην Ελλάδα του προσφυγικού πληθυσμού των Συριών της μελέτης μας. Όπως διαπιστώθηκε ο πληθυσμός μας αναμένει πολλούς μήνες τη διευθέτηση των διαδικασιών εξέτασης ασύλου προκειμένου να πραγματοποιήσει τα μελλοντικά σχέδια ζωής του. Ως αποτέλεσμα παραμένει σε μια συνθήκη παρατεταμένης αναμονής και διαμονής σε καθεστώς υποδοχής. Τα σχετικά δεδομένα μας οδήγησαν στην υιοθέτηση μιας νέας εννοιολογικής κατηγορίας την οποία ονομάσαμε *καθεστώς παρατεταμένης υποδοχής*. Οι εννοιολογικές παράμετροι αυτής της κατασκευασμένης έννοιας υποστασιοποιούνται εργαλειακά με θεσμικές και κοινωνικές πρακτικές υποδοχής, παραμονής και 'ένταξης' στη χώρα που παραπέμπουν σε

μια κοινωνική κατάσταση διαρκούς αναμονής για πληθυσμούς με μετέωρο και συχνά αμφισβητούμενο κοινωνικό status.⁵

Αυτό το *μετέωρο* κοινωνικό status των μεταναστευτικών πληθυσμών συνδέεται με τη *δυστοπική*, θα λέγαμε, κοινωνική τους θέση στο σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης της χώρας υποδοχής.⁶ Ακολουθώντας την εννοιολόγηση του Park⁷ περί μεταναστευτικών πληθυσμών ως πληθυσμών που ζουν στα όρια και τα περιθώρια του κοινωνικού σχηματισμού ανήκοντας στο «πουθενά», συχνά «χωρίς καρδιά», στεγαζόμενοι σε «τόπους μη κατοικίας», πληθυσμοί χωρίς εισόδημα ή ιδιοκτησία, μπορούμε να θεωρήσουμε πως οι πληθυσμοί αυτοί ακολουθούν ένα εξαιρετικά *ιδιόμορφο* πρότυπο κοινωνικής κινητικότητας εντός των συνόρων της χώρας στην οποία φιλοξενούνται το οποίο προκαλεί τα συχνά θεωρούμενα ως αυταπόδεικτα θεωρητικά ερμηνευτικά σχήματα της ανοδικής ή καθοδικής κοινωνικής κινητικότητας.⁸

Παρά το γεγονός ότι από την ποιοτική μας έρευνα σε πληθυσμό Συριών μεταναστών δεν μπορούμε να γενικεύσουμε για το σύνολο του μεταναστευτικού –προσφυγικού πληθυσμού, τα δεδομένα μας ενισχύουν εμπειρικά δεδομένα προγενέστερων ποσοτικών και ποιοτικών διερευνήσεων⁹ ως προς το επιστημολογικό κενό που διαπιστώνεται τόσο στην εννοιακή όσο και την επιχειρησιακή διάσταση της κινητικότητας και της κοινωνικής θέσης των πληθυσμών αυτών. Οι άνθρωποι που μεταναστεύουν συνήθως κινούνται στο «ενδιάμεσο» δύο ή/και περισσότερων κοινωνικών τύπων και γεωγραφικών χώρων. Έτσι, είναι δύσκολο να εννοιολογηθούν ως *προσεδραφισμένες οντότητες*, θα λέγαμε, στον αενάως και δυναμικά μεταλλασσόμενο κοινωνικό σχηματισμό της χώρας υποδοχής, εν προκειμένω, της χώρας μας. Είναι δύσκολο επίσης να εννοιολογηθούν ως *περιθωριοποιημένες* οντότητες, ιδιαίτερα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό του οποίου η ταξική διάρθρωση και κοινωνική διαστρωμάτωση δεν έχει μελετηθεί παρά μόνο αποσπασματικά και σε γεωγραφικά περιχαρακωμένους περιοχές.

Ως εκ τούτων, η ιδέα του Park για τη *μετέωρη κοινωνική θέση* των μεταναστών μας οδήγησε - αντί για την χρήση ενός παν-γενικεύοντος εννοιολογικού ορισμού («omnibus concept») - στην επινόηση και χρήση μιας «ενδιάμεσης – έννοιας»¹⁰ περισσότερο κατάλληλης για τη θεωρητική και επιχειρησιακή κατανόηση της κοινωνικής θέσης και κατάστασής τους στη χώρα μας αλλά και της κατανόησης του ποιοτικού υλικού της έρευνάς μας. Η διατύπωση της ενδιάμεσης έννοιας του *καθεσιώτος παρατεταμένης υποδοχής* μας βοήθησε να προσεγγίσουμε τα δεδομένα μας χωρίς προσφυγή σε προβληματικές επιχειρηματοποιήσεις θεωρητικές προσλήψεις και να αντιμετωπίσουμε ερμηνευτικά το υλικό μας χωρίς να το υποτάσσουμε σε προκατασκευασμένες εννοιολογήσεις. Επιτρέποντας στο υλικό να μας «μιλήσει» με την αυθεντικότητα της εμπειρικά

5. Υπενθυμίζουμε το “limbo social status”, του Park (1928) και την πρακτική διέλευσης γνωστής ως “transit” των διαρκώς μετακινούμενων πληθυσμών. Βλ. ενδεικτικά : Tsiganou (2015), Ashford (1988), Balourdos & Tsiganou (2013), Barth (1969), Bauman (1988), Blau (1956), Golovensky (1952), Green (1947), Turner (1964), Βεντούρα (2011), Ξυπολιτάς (2019), Χυπολιτάς (2017).

6. Tsiganou (2015).

7. Park (1928).

8. Tsiganou (2015).

9. Βλ. ενδεικτικά Μπαλούρδος Δ & Ι. Τσίγκανου, (2013), καθώς και την υπό έκδοση ερευνητική έκθεση STUDY FOR THE JOINT RESEARCH CENTRE, Science-meets-Parliament project, “From reception to integration: migrant populations in Greece during and in the aftermath of the crisis”, Athens, EKKE, 2019.

10. Μουζέλης Ν., (1978), σ. 150.

θεμελιωμένης θεωρίας («grounded theory»,¹¹ ανασκευάσαμε τη βιωμένη πραγματικότητα της άφιξης και υποδοχής των Σύριων προσφύγων στη χώρα μας η οποία συμπυκνώνεται στα εξής:

Η πορεία των Συρίων προσφύγων από τους τόπους καταγωγής στον τόπο μας χαρακτηρίζεται από μια αέναη κίνηση προς τη χώρα μας αλλά και στο εσωτερικό της: από το σημείο άφιξης σε σταθμούς πρώτης υποδοχής («hot spots» ή «camps») και από εκεί σε σταθμούς ή «δομές» δεύτερης υποδοχής.

«Πρώτα φτιάσαμε σε ένα νησί – σταθμός πρώτης υποδοχής – ... μετά από μήνες ήλθαμε εδώ (δομή φιλοξενίας - δεύτερης υποδοχής - του προγράμματος «ΕΣΤΙΑ») ... Μετά, όταν τελειώσει το πρόγραμμα... δεν ξέρω...»

«Από τον Μάρτιν (2019) καθίσαμε δύο μήνες στο σχολείο αλλά μετά μας έδωσαν μέσω οργανώσεων ένα σπίτι και τώρα μένω στο σπίτι»

«Άλλαξα σπίτι... αυτό είναι το τέταρτο σπίτι...»

«Δεν θυμάμαι ακριβώς πότε έφθασα στην Ελλάδα... Μετά από δύο μήνες θα είναι δύο χρόνια...»

«Εκεί έμεινα [Καρά Τεπέ] για 13 ημέρες και μετά μας είπαν ότι θα πάτε στην Αθήνα, σε ένα σπίτι με τρία δωμάτια. Αυτό που ξέρω είναι ότι έφτασα στις 4 Μαρτίου του 2018... Περίπου πριν ένα χρόνο και δύο μήνες. Και μέχρι να γίνει η συνέντευξή μου πρέπει να περάσει άλλος ένας χρόνος και ένας μήνας».

Μέχρι την παραχώρηση των κατά περίπτωση αναγκαίων εγγράφων ή/και ασύλου, η παραμονή χαρακτηρίζεται εντός από διαρκή αβεβαιότητα και από αέναη κινητικότητα: κινητικότητα από και προς σταθμούς, από και προς αρμόδιες υπηρεσίες. Κινητικότητα φυσική, (για αναζήτηση εργασίας ή για τα αναγκαία) κινητικότητα φανταστική και νοητή. Ταξίδια του νου, ταξίδια συναισθημάτων, νοσταλγία για τη χώρα καταγωγής, γι' αυτούς που έμειναν πίσω, γι' αυτούς που ζουν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

«Έχω επαφές με νοσοκομεία... λόγω ασθένειας των δίδυμων παιδιών μου... Έρχομαι εδώ (σε ΜΚΟ)... κλείνω ραντεβού και κάποιος (διαμεσολαβητής)... από δω με παίρνει και με πάει».

«Πήγα σε υπηρεσίες για ΑΜΚΑ και ΑΦΜ πήγα στα νοσοκομεία και στο ΠΑΙΔΩΝ (αναφέρεται από τη διερμνέα) που πήγα για το παιδί... Με ένα φίλο που μιλάει ελληνικά»

«Χρειάστηκε να πάω ... για να φτιάξω τα χαρτιά μου ... και για νοσοκομείο... Με βοήθησαν αυτοί που μένουν κάτω. Δεν ξέρω να πάω μόνη μου. Έχω πολύ φόβο, έχω ζάχαρο και ένα νεφρό μόνο. Έχω πολλά προβλήματα. Δεν θέλω να κυκλοφορώ. Εάν συμβεί κάτι... είναι μικρή η κόρη μου»

«Πάω στα νοσοκομεία. Και σήμερα πήγα για να βγάλω ΑΦΜ για την γυναίκα του με έναν αδελφό.

11. Glaser, B., & Strauss, A., (1967).

Αφού έμενα εκεί στην Ομόνοια και έπρεπε να κάνω αλλαγή... πήγα με έναν εξάδελφο που μιλάει αγγλικά και μας βοήθησε»

«Τώρα που είμαι έγκυος, έχω πάει δύο φορές στο Αλεξάνδρα. Και τώρα έχουν δυσκολέψει τα πράγματα γιατί δεν έρχονται στο σπίτι από το Πρόγραμμα και δεν ξέρω τί να κάνω»

«Πήγα στο ΙΚΑ/ΟΑΕΔ έφτιαξα τα χαρτιά δεν είχα βοήθεια. ΜΟΝΟΣ ΜΟΥ! Μόνος μου πάω συνέχεια... Όταν πάω σε κάποια υπηρεσία παίρνω διερμηνέα μαζί μου αλλά όταν ψάχνω για δουλειά πάω μόνος μου»

Η αναμονή προσδίδει παράταση στην υποδοχή, μια υποδοχή με διαρκή παράταση σχεδίων μετάβασης και επαν-εγκατάστασης. Τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνάς μας βιώνουν μια μοναδική εμπειρία του «διπνεκούς», όπου τίποτε δεν ολοκληρώνεται στο παρόν, όλα μετατίθενται στο μέλλον και όλα τελούν υπό αίρεση.

«Είχα ένα όνειρο πως όταν θα έφθανα στην Ευρώπη θα λύνονταν όλα τα προβλήματά μου... Αυτό που είχα βάλει στο μυαλό μου, ότι θα λυθούν όλα τα προβλήματά μου, δεν το βρήκα. Ήθελα να ξαναγυρίσω στη Συρία».

«Τι να κάνουμε έτσι είναι... Η προοπτική... Δεν έχουν πει τίποια».

3.3 Τόπος εδώ, τόπος αλλού, «ου τόπος»!

Τα δεδομένα μας προτείνουν πως η Ελλάδα δεν αποτελεί τόπο τελικού προορισμού για τους περισσότερους από τους Σύριους της μελέτης μας, παρά το γεγονός ότι κάποιοι αισθάνονται τη χώρα μας σαν τόπο 'οικείο', καθώς «το κλίμα, είναι σαν τη Συρία». Έτσι ο νόστος γίνεται περισσότερο υποφερτός. Ο προορισμός όμως είναι για τόπους άλλους οι οποίοι προσφέρουν ευοίωνες προοπτικές κυρίως για το «μέλλον των παιδιών»:

«Δεν έχω σκοπό να μείνω εδώ. Για το μέλλον του παιδιού έχω σκεφθεί να πάω αλλού. ... Στην Ιρλανδία... Έφαξα στο ίντερνετ και βρήκα ότι είναι το καλύτερο για το παιδί να πάει Ιρλανδία. Δίνουν μεγάλη σημασία στα παιδιά και για το μέλλον του παιδιού είναι καλύτερα να πάω εκεί».

«Πρώτα να πάμε σε άλλη χώρα για καλύτερη ζωή... Να πάνε τα παιδιά στο σχολείο, να μεγαλώσουν... Μόνο τα παιδιά είναι τώρα. Δεν έχω κανένα σκοπό για μένα. Να μεγαλώσουν...»

Άλλοι προσβλέπουν σε μια οικογενειακή συνένωση:

«Θέλω να πάω στη Γερμανία, στα παιδιά μου».

Η χώρα μας στο φαντασιακό των ερωτώμενων προβάλλει ως ένας εύκολα προσβάσιμος ενδι-

άμεσος σταθμός για την απόκτηση των απαραίτητων δικαιολογητικών που θα διευκολύνουν την ένταξή τους σε μια άλλη ευρωπαϊκή χώρα (συνήθως Γερμανία, Ολλανδία, Γαλλία). Η βιωμένη όμως πραγματικότητα της παρατεταμένης υποδοχής και παραμονής εντείνει την αγωνία και τις ανησυχίες τους και δυσκολεύει την πορεία ένταξής τους τόσο στον τόπο μας όσο και σε τόπους άλλους.

Η ένταξη των προσφύγων είναι μία πολυδιάστατη πρακτική, που αφορά παράλληλα το οικονομικό και υπό ευρεία έννοια το κοινωνικό πεδίο. Πολλοί παράγοντες συμβάλλουν στην ομαλή ένταξη των προσφύγων, συμπεριλαμβανομένων των εμπειριών τους, της σωματικής και ψυχικής τους υγείας και βεβαίως της κοινωνικής υποστήριξης που λαμβάνουν. Γενικότερα, διαφαίνεται έλλειψη κατανόησης της ποικιλομορφίας των εμπειριών που φέρουν οι πρόσφυγες μαζί τους και των δεξιοτήτων που τους χαρακτηρίζουν (Kuschminder, 2017). Η ένταξη των προσφύγων είναι μια διαδικασία δύο όψεων, ανάλογα με το πόσο επινοητικό είναι το άτομο και πόσο ανοιχτό είναι η κοινωνία (Strang & Ager, 2010). Υπό την έννοια αυτή και οι δύο πλευρές, αλλοδαποί και ημεδαποί, διατηρούν έναν ενεργητικό ρόλο καθ' όλη τη διαδικασία. Εξάλλου, οι πρόσφατες εξελίξεις στην χάραξη πολιτικών παγκοσμίως αντιμετωπίζουν την ένταξη ως κάτι στο οποίο όλα τα μέλη της κοινωνίας συμμετέχουν και για το οποίο υπάρχει κοινή ευθύνη (Clarsley & Spencer, 2019).¹² Προσεγγίζοντας το θέμα της ένταξης περισσότερο ταξινομητικά, σημειώνονται τέσσερις μεγάλες κατηγορίες δεικτών (Boswell, 2003):

1. *Πολιτισμικοί* (γνώση της γλώσσας της χώρας υποδοχής, μερική κατανόηση της κοινωνίας της και σεβασμός των βασικών της κανόνων).
2. *Κοινωνικοί* (συμμετοχή στην εκπαίδευση και σε βασικούς κοινωνικούς θεσμούς).
3. *Οικονομικοί* (πρόσβαση στην αγορά εργασίας, απασχόληση).
4. *Πολιτικοί* (ισοδυναμεί με το τελικό στάδιο της ένταξης – το δικαίωμα ψήφου, το οποίο συνήθως αποκτάται μέσω της πολιτογράφησης).

Στη βάση αυτών των δεικτών προχωρήσαμε και στην αποτίμηση των πληροφοριών μας για την πορεία προς την ένταξη των κοινωνικών υποκειμένων του πληθυσμού μας.

3.4 Η πορεία προς την ένταξη

Μεγάλη είναι η απόσταση που χωρίζει τα θεωρητικά ταξινομητικά σχήματα από τη βιωμένη κοινωνική εμπειρία. Τα σχετικά δεδομένα της έρευνάς μας αναδεικνύουν μια σειρά από 'παράδοξα' τα οποία δυσκολεύουν αν δεν αναιρούν πλήρως την ενταξιακή διαδικασία 'εν τοις πράγμασι'. Έτσι, στο πεδίο της απασχόλησης το οποίο συνιστά τον ακρογωνιαίο λίθο της ένταξης στην αγορά εργασίας, διαπιστώσαμε τις παρακάτω αντινομίες και τα παράδοξα:

Για τον πληθυσμό των Συρίων προσφύγων η ένταξη στην αγορά εργασίας παραμένει στις

12. Η αλήθεια είναι ότι στο πεδίο της δημόσιας συζήτησης παρατηρείται μία έντονη 'πολεμική' όσον αφορά την επιλογή των όρων (ένταξη, αφομοίωση, πλουραλισμός κ.ά.), η οποία συχνά δεν αφορά την ουσία αλλά τις λέξεις που θα χρησιμοποιηθούν ανάλογα με τις κρατούσες πολιτικές ιδέες (Schnapper, 2008, σ. 40). Για τον λόγο αυτό είναι σημαντικό να διακρίνουμε μεταξύ της ένταξης «ως ζητούμενο ή αποτέλεσμα δημόσιων πολιτικών και της ενσωμάτωσης ως επιστημονικού όρου που εκφράζει μια κοινωνική διαδικασία και περιέχει περιγραφή καταστάσεων και ανάλυση κοινωνικών σχέσεων» (Schnapper, 2008, σ. 55).

νοηματοδοτήσεις των ιδίων ουδέτερη ως προς το φύλο. Όμως σε συνθήκες 'σπανιότητας πόρων' ανιχνεύεται η παραδοσιακή στερεοτυπική αντίληψη της γυναίκας 'τροφού' που έχει καθήκον να 'μείνει στο σπίτι για να φροντίσει τα παιδιά της'.

«Και τα παιδιά πού θα τα πάω; Ο άντρας μου λέει αυτό που θέλω είναι να είσαι καλά, να είσαι με τα παιδιά και εγώ θα δουλεύω μέρα νύχτα για να είμαστε καλά».

Ο πληθυσμός που διερευνήσαμε είναι ένας πληθυσμός που χαρακτηρίζεται από 'από-ειδίκευση' καθώς παραμένει εξαιρετικά μεγάλο διάστημα «χωρίς δουλειά». Όπως ένας ερωτώμενος το έθεσε:

«Δεν υπάρχει δουλειά... Αύριο που θα πάρουμε την άδεια παραμονής, θα μας κόψουν το επίδομα και θα πουν να πάτε μόνοι σας να βρείτε δουλειά, να πληρώσετε».

Ανιχνεύεται επίσης το επιχείρημα που έχει αναδειχθεί σε έρευνες για το μεταναστευτικό ζήτημα ότι η συμβολή των μεταναστευτικών πληθυσμών στην ελληνική οικονομία και την αγορά εργασίας είναι πολύ θετική, το εργατικό όμως δυναμικό των μεταναστών είτε παραμένει ανεκμετάλλευτο είτε εντάσσεται στη μαύρη αγορά και την άτυπη εργασία ως ένα δυναμικό «χωρίς χαρτιά» και άρα πρόσφορο για κάθε είδους εκμετάλλευση όχι μόνο από το ντόπιο εργοδοτικό κατεστημένο αλλά και τα εκμεταλλευτικά δίκτυα αλλοδαπών και ομοεθνών τους (Μπαλούρδος & Τσίγκανου, 2013, Τσίγκανου & Μαράτου-Αλιπράντη, 2014, Βαρουξή κ.ά, 2009). Αυτές οι πρακτικές «ένταξης» αντιτίθενται τόσο σε κάθε έννοια ενταξιακής πολιτικής αλλά και ανθρωποδικαιωματικής προστασίας. Ως αποτέλεσμα στην ήδη βιωμένη τραυματική εμπειρία του προσφυγικού ταξιδιού προστίθεται, ένα ακόμη τραύμα, αυτό της βιωμένης κοινωνικής πραγματικότητας των σύγχρονων μορφών ανισότητας και αποκλεισμού. Αυτά τα ζητήματα τα θέτουν με χαρακτηριστικό και εύγλωττο τρόπο οι ερωτώμενοί μας:

«Η Ελλάδα πρέπει να εκμεταλλευτεί εμάς, δηλαδή όλο να μας προσφέρει και να μην κερδίζει τίποτα; Πρέπει να τις προσφέρουμε και εμείς κάτι, να κάνουμε κάτι, αυτό».

«Εδώ πρέπει να μας κοιτάξουν ότι έχουμε υποφέρει αρκετά... Εγώ δέχτηκα στις φυλακές βασανιστήρια. Έχω δει να κόβουν κεφάλια... έχουμε ταλαιπωρηθεί πάρα πολύ, υποφέρουμε πολύ πρέπει να δουλέψουμε να βγούμε στην κοινωνία θέλουμε υποστήριξη γι' αυτό... Και τώρα κάθομαι στο δωμάτιο τόσες ελεύθερες ώρες να βγω έξω και τί να κάνω;».

«Εδώ ... η κεντρική υπηρεσία κανονικά πρέπει να μας υποστηρίξει ψυχολογικά να μας βοηθήσουν για δουλειά τώρα... Αυτή (μάλλον η υπεύθυνη της δομής) κάθεται όλη μέρα μόνο κλείνει ραντεβού για τον γιατρό. Όταν κλείσει τα ραντεβού τελείωσε η δουλειά της και έχει άλλη. Πρέπει να κάτσει να ψάξει για δουλειά να με ρωτάει εμένα τι θέλω, να με γνωρίσει καλύτερα τί μου χρειάζεται... πώς να ζήσω».

«Δούλεψα σε έναν Κούρδο. Στο τέλος είπα θέλω λεφτά. Αυτός είπε... Δεν έχω λεφτά να σου δώσω. Δεν είναι εδώ η χώρα σου. Να φύγεις από εδώ... Εγώ δεν μπορώ να ζητάω τα δικαιώματά μου».

Από την άλλη πλευρά εντοπίζεται ένα υποκριτικό «παιχνίδι» στην ενταξιακή διαδικασία το οποίο επίσης έχει αναδειχθεί σε προγενέστερες έρευνες σύμφωνα με τις οποίες κατά την εφαρμογή της στρατηγικής ένταξης στη χώρα, «η ένταξη καταλήγει να σημαίνει μη ένταξη».¹³ Ανάλογα ευρήματα εντοπίσαμε στην έρευνά μας υπό τη μορφή ‘παράδοξων’ και ‘αντινομιών’ τα οποία εντοπίζονται στον ίδιο τον λόγο του πληθυσμού της έρευνάς μας ο οποίος σε κάποιες περιπτώσεις εκφράζει ρητά απογνώση που εδράζεται στον ανορθολογισμό του συστήματος και προσφέρει έδαφος σε ισχυρισμούς περί προσχηματικής, δηλαδή, υποκριτικής, ενταξιακής διαδικασίας.

«Θέλω να δουλέψω και ψάχνω για δουλειά (καθώς) ... η δουλειά μου χρειάζεται... (Όμως για να βρω δουλειά) ... πρέπει να ξέρω την ελληνική γλώσσα!».

«Στη Γερμανία ξέρω ότι αν θα πάω εκεί θα με στείλουν να μάθω τη γλώσσα θα σπουδάσω και μετά θα μου προσφέρουν εργασία. Θα μου βρουν αυτοί εργασία. Και αν δεν μου αρέσει θα πάω σε μια άλλη δουλειά... (Στην Ελλάδα), όλες οι οργανώσεις αυτή τη δουλειά κάνουν προσφέρουν φαγητό βοηθάνε με τους γιατρούς δεν βοηθάνε με τη γλώσσα. Πώς με βοηθάνε να πάρω άδεια παραμονής χωρίς να ξέρω τι γλώσσα; Δεν πρέπει να με στείλουν σε ίδρυμα, σε σχολή να μάθω τη γλώσσα;».

Τα εσωτερικά δομικά χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού – προσφυγικού ζητήματος τα οποία παραπέμπουν σε ανομοιογενείς εθνοτικά και κοινωνικά πληθυσμούς που ταξιδεύουν αναγκαστικά για να ξεφύγουν από μια διαφοροποιημένη ανά μεταναστευτικό πληθυσμό αλλά – πάντως - αβίωτη συνθήκη στις χώρες τους αναδύονται συχνά στην επιφάνεια ως ‘ενδο-μεταναστευτικές ή ενδο-προσφυγικές συγκρούσεις’ που εντείνουν τη δυσκολία ‘ένταξης’ αλλά διευκολύνουν τη ρητή ή υπόρητη έκφραση αιτημάτων:

«Από τις χώρες που έρχονται... δεν έχουν προβλήματα με πόλεμο π.χ. Αφγανιστάν, Ιράκ, δεν έχουν τόσα προβλήματα σαν κι εμάς».

«Η εταιρεία είχε μια εργολαβία να στρώσει γκαζόν σ’ ένα κήπο και μου είπαν ότι έχουν δουλειά για ένα μήνα. Δεν έχουμε παραπάνω. Εκεί στη δουλειά, ήξερα λίγα αγγλικά και οι άλλοι όλοι οι εργάτες στο φυτώριο ήταν Έλληνες και δεν ήξεραν τίποτα για τους Σύριους. Με γνώρισαν και απέκτησαν καλή εντύπωση για τους Σύριους. Εγώ θέλω το καλό για τους ανθρώπους, για τους Αφγανούς και τους άλλους, αλλά να κοιτάξουν ότι αυτός έχει πιο πολύ ανάγκη, ο Σύριος».

Στην πορεία προς την ‘ένταξη’ η εκπαίδευση και η γνώση της γλώσσας / γλωσσών αναδεικνύονται και από τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνάς μας ως σημαντικοί δείκτες ‘ένταξης’, Παράλληλα όμως, η βιωμένη κοινωνική πραγματικότητα αναδεικνύει και τα σχετικά εμπόδια: Κάποιες φορές τα σωρευμένα τραύματα της προσφυγικής εμπειρίας, άλλες φορές η αυτονομία

13. Βλ. σχετικά Τσίγκανου Ι. κ.ά.: Ενδιάμεσες και τελικές Εκθέσεις στο πλαίσιο υλοποίησης του ερευνητικού έργου με τίτλο Δράση 2.1/11: «Μελέτες/Έρευνες στα πεδία της μετανάστευσης και της ένταξης νομίμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών», Έργο 2.1.α/11: Χαρτογράφηση των υφιστάμενων δομών που παρέχουν υπηρεσίες ένταξης σε Υ.Τ.Χ στην ελληνική επικράτεια καθώς επίσης και καταγραφή των αναγκών για ανάλογες δομές, σε συνεργασία με το Χαροκόπειο Παν/μιο, ΕΤΕ / ΥΠΕΣ / 2011 (περίοδος υλοποίησης 2011-2013).

δυσκολία της ελληνικής γλώσσας, η ευθύνη της μητρότητας και της ανατροφής των παιδιών (ιδιαίτερα για τις γυναίκες), η σωρευμένη κούραση του χρόνου αναμονής ‘των χαρτιών’ αλλά και του απαιτητικού χρόνου σπουδών, καθώς και οι χωρικές αποστάσεις σε ένα άγνωστο τοπίο οίκησης και μετακίνησης, κυρίως όμως εμπρόθετη δράση μετοίκησης σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, είτε αναιρούν σχέδια εκμάθησης της γλώσσας μας, είτε στρέφουν την εκπαιδευτική επένδυση προς μια γλώσσα περισσότερο χρηστική και χρήσιμη ως προς τα σχέδια ζωής τους.

«(Η παρακολούθηση κάποιου εκπαιδευτικού προγράμματος), ... Χρειάζεται, αλλά με την ψυχολογική κατάσταση που είμαι εδώ, δεν μπορώ... Σε έξι μήνες θα μάθω. Επειδή δεν είμαι αγράμματος, σε έξι μήνες μπορώ να μάθω τη γλώσσα».

«Πήγα για να κάνω μάθημα πρώτη φορά και ένοιωθα ότι δεν μπορεί αυτή η γλώσσα (η ελληνική) να μπει καθόλου στο μυαλό μου. Σιαμάτσα και πήγα για να μάθω αγγλικά».

«Έμαθα από την κόρη μου. Η κόρη μου περπατάει στον δρόμο και χαιρετάει τον κόσμο και λέει ‘γεια σου’, ‘γεια σου’. ... Ήθελα πολύ να μάθω (ελληνικά) αλλά αμέσως έμεινα έγκυος και δεν μπορώ να περπατάω για να πηγαίνω στα μαθήματα».

«Όταν ήρθα εδώ, από Ομόνοια, ήταν μακριά... (τα μαθήματα Αγγλικών)... Έφτασα εδώ και συνέχιζα. Αλλά αφότου γεννήθηκε το παιδί έπρεπε να είμαι στο σπίτι να βοηθάω τη γυναίκα μου. Σιαμάτσα για λίγο... Όταν ξαναπήγα δεν καταλάβαινα τίποτα και σιαμάτσα. (Παρακολούθησα) ... για μήνες, δεν ξέρω ακριβώς. Ήταν για δύο φορές την εβδομάδα»

«Έφτασα εδώ έγκυος, με δύο παιδιά πώς να παρακολουθήσω; Αν μπορούσα... θα παρακολουθούσα Ελληνική γλώσσα, γιατί θέλω να επικοινωνώ με τους ανθρώπους».

«Πάω σε ένα μάθημα αγγλικών και δεν ξέρω εάν θα συνεχίσω ή όχι... Ξέρετε με τα παιδιά και τον άνδρα μου... δεν μπορώ να τα αφήσω... Βρήκα μια ευκαιρία ... εδώ κοντά... Πηγαίνω. Μόνο γυναίκες και παιδιά πάνε εκεί. Μαθαίνω εκεί αγγλικά».

«(Δεν μαθαίνω ελληνικά καθώς)... οι Έλληνες τώρα άρχισαν να μιλούν αραβικά... Έχει εδώ έναν φαρμακοποιό και πάω να αγοράσω φάρμακα, κι αυτός άρχισε να λέει λέξεις στα αραβικά».

Επιπρόσθετα, στις νοσηματοδοτήσεις των κοινωνικών υποκειμένων της έρευνάς μας για το ήδη αποκτημένο εκπαιδευτικό κεφάλαιο και την κεκτημένη πολυγλωσσία ανιχνεύονται όψεις ‘πολιτισμικής σύγκλισης’ ανάμεσα σε ‘εμάς’ και τους ‘άλλους’ καθώς εντοπίζονται συμβολικές όψεις και συγκροτημένες οντολογικές απόψεις για το ρόλο των εκπαιδευτικών προσόντων όχι μόνο στην ‘ένταξη’ σε έναν νέο κοινωνικό σχηματισμό αλλά και στους μηχανισμούς ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και κοινωνικής καταξίωσης.

Έτσι,

«Τα παιδιά πηγαίνουν σχολείο».

«Τα παιδιά μου θέλω να μάθουν... Ό,τι να μάθεις καλό είναι. Για να γίνεις γιατρός, χρειάζεται μελέτη».

Η κοινωνική δικτύωση αμβλύνει την τραυματική προσφυγική εμπειρία. Οι σχετικά περιορισμένες όμως κοινωνικές επαφές σχεδόν αποκλειστικά με συγγενείς και ομοεθνείς θέτουν επιπρόσθετα εμπόδια στην 'ένταξη'. Εξαίρεση αποτελούν «τα παιδιά» τα οποία κοινωνικοποιούνται στην ανακουφιστική κοινωνικοποιητική αγκαλιά ενός ελληνικού σχολείου:

«Στην πολυκατοικία μας υπάρχει μια κυρία που μας αντιμετωπίζει με ... καχυποψία... Άλλοι όμως όχι».

«Τα παιδιά ... στην αρχή βρήκαν δυσκολία στο σχολείο γιατί δεν ήξεραν τη γλώσσα. Αλλά μετά που έμαθαν τη γλώσσα βρήκαν φίλους. Το Πάσχα που έκλεισαν τα σχολεία, περίμεναν να ξαναοίξουν για να δουν τους φίλους τους. Όταν ήταν κλειστά τα σχολεία δεν έβλεπαν κανέναν από τους φίλους τους, γιατί δεν γνωρίζω τους γονείς τους αλλά τα βγάζω βόλτα και βλέπουν άλλα παιδιά... Έχουμε έναν φίλο από Συρία και οι υπόλοιποι είναι Έλληνες... Ένας άλλος δεν θυμάμαι από ποια χώρα είναι».

3.5 Οι προοπτικές

Η εμπρόθεση δράση των κοινωνικών υποκειμένων της έρευνάς μας υποδηλώνει μια αποτυχημένη κοινωνική ένταξη στη χώρα μας. Αυτό γίνεται φανερό κυρίως από τις τοποθετήσεις των ερωτώμενων αναφορικά με τα σχέδια ζωής τους. Σε αυτές ανιχνεύονται συχνά στοιχεία 'παραίτησης'.

«Δεν αποφάσισα ... τίποτα».

«Δεν έχω κανένα σκοπό για μένα».

Στο λόγο των ερωτώμενων όμως κυρίως ανιχνεύονται στοιχεία 'φυγής'. Η 'φυγή αυτή συντελείται με διάφορους τρόπους. Ανιχνεύεται σε ίχνη μοιρολατρίας, που εκφέρεται με παθητικότητα μπροστά στην αδυσώπητη μοίρα των ανθρώπων και στην δύναμη του πεπρωμένου. Συχνή στην περίπτωση αυτή είναι η επίκληση του θείου :

«Δεν μπορώ. Ξέρω ότι είναι πάρα πολύ δύσκολο να τα καταφέρω».

«Θέλω καλύτερη ζωή για την οικογένειά μου και τα παιδιά. ... Η εδώ ή αλλού... Ό,τι θα γράψει ο θεός».

«Το μέλλον; ... Δεν υπάρχει ... Ποιο μέλλον; Δόξα το θεό ότι είμαστε ζωντανοί».

Η εμπρόθετη δράση όμως κατευθύνεται κυρίως σε μια οντολογικής υφής ‘φυγή’. Μια φυγή προς τόπους άλλους, τόπους που έχουν εγκιβωτιστεί στο φαντασιακό των ερωτώμενων ως η απόλυτη έκφραση ενός ‘επίγειου παράδεισου’ ως μια υποστασιοποίηση της ‘ουτοπίας’. Οι τόποι αυτοί συνειρμικά ανακαλούνται αυτόματα κατά τη συνέντευξη και εμφανίζονται ως τόποι σταθερότητας, ασφάλειας, εργασίας, καλύτερου μέλλοντος, εκπαιδευτικών ευκαιριών για τα παιδιά, γενικά ως ‘τόποι’ μιας καλύτερης ζωής.

«Δεν έχω σκοπό να μείνω εδώ... για το μέλλον του παιδιού... έχω σκεφθεί να πάω αλλού».

«Συνέχεια σκέφτομαι. Να νοιώθω ότι είναι σταθερή η ζωή μου. Να πάνε τα παιδιά στα σχολεία και να βρω λύση για την κόρη μου» [έχει αυτισμό].

«Θέλω πρώτα να είμαι ασφαλής με τα παιδιά και την οικογένεια σε μία χώρα. Να δω τα παιδιά να πηγαίνουν σχολείο, μετά πανεπιστήμιο και να φτιάχνουν το μέλλον τους. Αυτό θέλω. Το καλύτερο μέλλον για τα παιδιά μου... Θέλω να σταθώ στα πόδια μου, να βρω δουλειά, να είναι καλή δουλειά, να βγάλω λεφτά, να μην χρειάζονται τίποτα τα παιδιά... εάν χρειάζονται λεφτά να πάνε στο πανεπιστήμιο, μια καλή εκπαίδευση για τα παιδιά μου».

«Πρώτα να πάμε σε άλλη χώρα για καλύτερη ζωή... Να πάνε τα παιδιά στο σχολείο, να μεγαλώσουν, μετά όταν θα μεγαλώσουν τα παιδιά, ίσως μάθω κάτι να κάνω..όταν θα έχω χρόνο».

Έτσι, εξ αντιδιαστολής, η Ελλάδα εμφανίζεται ως μια χώρα που δεν διαθέτει κάποιο από τα παραπάνω στοιχεία του «παράδεισου» και ως εκ τούτου εξανεμίζονται και κάποιες φρούδες ελπίδες κοινωνικής ένταξης στη χώρα ενός πληθυσμού που, άλλωστε, δεν την επιθυμεί. Η χώρα προβάλλει στις αφηγήσεις του πληθυσμού μας ως μια ‘χώρα μετάβασης’ σε μια ‘φάση μετάβασης’ στην συνολική προσφυγική ταξιδιωτική εμπειρία. Ως εκ τούτου η παραμονή στη χώρα διαθέτει το χαρακτήρα ενός ‘ετερο-τοπικού’ - αν όχι ‘δυστοπικού’ - και οπωσδήποτε, ενδιάμεσου, προσωρινού, σταθμού ανεφοδιασμού.

«Πολύ σκέφτομαι... Αλλά καμιά φορά έρχεται στο μυαλό μου... τώρα τα παιδιά ξεκίνησαν ελληνικά. Αλλά εάν πάω σε άλλη χώρα, άλλη γλώσσα; ... Το πρόβλημα είναι ότι εδώ δεν έχει δουλειά. Δεν μπορείς συνέχεια να κάθεται».

Είναι πολύ δύσκολο να βρεθεί δουλειά. Σε λίγο θα σταματήσει αυτό το πρόγραμμα, δεν θα δίνουν πάλι λεφτά και θα πρέπει να φύγουμε από το σπίτι, πώς θα μείνουμε στο δρόμο; Κι αν βρει δουλειά [ο άνδρας μου] δεν θα είναι καθημερινή. Και δεν θα φθάνουν τα λεφτά για να μεγαλώσουμε τα παιδιά μας. Γι αυτό αφήσαμε τη χώρα μας, για να ψάχνουμε δουλειά;».

«Αυτό που θέλω είναι πάρει τα χαρτιά για τα παιδιά για να φύγουμε. Τον άντρα μου τώρα θα τον διώξουν από το σπίτι (είναι αναγνωρισμένος πρόσφυγας και έχουν περάσει οι μήνες... Δεν ξέρω τι θα γίνει. Το ραντεβού μου είναι το '21».

4. Συμπερασματικό σημείωμα

Είναι φανερό ότι το ταξίδι των προσφύγων προς έναν φανταστικό ουτοπικό ευρωπαϊκό προορισμό, καταλήγει σε μια δυστοπική κοινωνική πραγματικότητα για τους περισσότερους ερωτώμενους της μελέτης μας και σε αυτό που ονομάσαμε, όπως προαναφέρθηκε, ως *καθεστώς παρατεταμένης υποδοχής*. Μέσα από την ποιοτική μας έρευνα σε Σύριους πρόσφυγες στη χώρα μας, μας δόθηκε η ευκαιρία να κατανοήσουμε τις σωρευτικές επιπτώσεις της προσφυγικής εμπειρίας για πληθυσμούς που εξαναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν λόγω ακραίας βίας πολέμου.

Η χώρα μας η οποία μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα είχε καταφέρει - αν και με δυσκολίες - να εφαρμόσει με επιτυχία την ενταξιακή στρατηγική της αναφορικά με την κοινωνική ένταξη οικονομικών μεταναστών, δεν μπόρεσε να διαχειριστεί με ανάλογο τρόπο το μεγάλο προσφυγικό κύμα από το 2015 κι εντεύθεν. Οφείλουμε όμως να αναγνωρίσουμε ότι μέσα σε ένα εξαιρετικά αντίξοο οικονομικό κλίμα όπου οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης ταλαιπώρησαν και ταλαιπωρούν σημαντικά τμήματα του γηγενούς πληθυσμού, η χώρα άνοιξε την παραδοσιακά φιλόξενη αγκαλιά της για την υποδοχή πληθυσμών 'σε ανάγκη'.

Με βάση το υλικό της έρευνάς μας μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι οι όποιες αποτυχίες στην ενταξιακή στρατηγική εντοπίσαμε οφείλονται κυρίως στο ότι οι ανάγκες των προσφύγων θεωρούνται εκ προοιμίου δεδομένες και αυταπόδεικτες. Έτσι οι συναφείς πολιτικές κατευθύνονται προς τομείς οι οποίοι δεν αποτελούν τομείς προτεραιότητας για τους ίδιους τους πρόσφυγες. Επιπρόσθετα, τα μέσα που επιστρατεύονται συχνά αποδεικνύονται αλυσιτελή διότι ενδεχομένως δεν είναι κατάλληλα προσαρμοσμένα σε συγκεκριμένες, ειδικές περιπτώσεις προσφύγων και των αναγκών τους.

Η έρευνά μας κατέδειξε πως η αναντιστοιχία στόχων, μέσων και προσδοκιών αρκεί για να αναιρέσει το όραμα και την επιτυχή εφαρμογή οποιασδήποτε θεωρητικά δόκιμης στρατηγικής ένταξης.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Schnapper, D. (2008). *Η κοινωνική ενσωμάτωση. Μια σύγχρονη προσέγγιση*. (Δ. Παπαδοπούλου, Επιμ., & Ξ. Γιαταγάνας, Μεταφρ.) Αθήνα: Κριτική.
- Βαρουξή Χ., Σαρρής Ν., Φραγκίσκου, Α. (2009) (επιμ.). *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Βεντούρα, Λ. (2011). *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, Αθήνα: Νήσος.
- Μουζέλης Ν., (1978). *Σύγχρονη Ελλάδα: Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μπαλούρδος, Δ., & Τσίγκανου, Ι. (2013) (επιμ.). *Μετα-ανάλυση Ερευνών για την Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα: ΕΚΚΕ – Παπαζήσης.
- Ναγόπουλος, Ν. (2017). *Qualitative Forschung (επιστημονική επιμέλεια, μφρ. επιστημονικής ορολογίας) U. Flick, Ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Propobos.

- Ξυπολυτάς, Ν. (2019). *Πρόσφυγες στη Μόρια. Οι συνέπειες μιας αποτρεπτικής μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα: Διόνικος.
- Τσίγκανου, Ι. κ. ά. (επιμ.). Ενδιάμεσες και τελικές Εκθέσεις στο πλαίσιο υλοποίησης του ερευνητικού έργου με τίτλο Δράση 2.1/11: «Μελέτες/Έρευνες στα πεδία της μετανάστευσης και της ένταξης νομίμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών», Έργο 2.1.α/11: Χαρτογράφηση των υφιστάμενων δομών που παρέχουν υπηρεσίες ένταξης σε Υ.Τ.Χ στην ελληνική επικράτεια καθώς επίσης και καταγραφή των αναγκών για ανάλογες δομές, σε συνεργασία με το Χαροκόπειο Παν/μιο, ΕΤΕ / ΥΠΙΕΣ / 2011 (περίοδος υλοποίησης 2011-2013).
- Τσίγκανου, Ι., Μαρράτου-Αλιπράντη, Λ. (2014) (επιμ.). *Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οδικός Χάρτης Πολιτικών Κοινωνικής Ένταξης*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική έρευνα*, Αθήνα:Κριτική.

Ξενογλώσση

- Ashford, Sh. (1988). Social Mobility: A Test of the Marginality and Acculturation Hypotheses, *International Journal of Sociology and Social Policy*, vol. 8 (6), pp. 25-47.
- Charsley, K., & Spencer, S. (2019). *Understanding integration processes: informing policy and practice*. UniBristol, UniOxford.
- Glaser, B., & Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory*. Hawthorne, NY: Aldine Publishing Company.
- Kuschminder, K. (2017). Afghan Refugee Journeys: Onwards Migration Decision-Making in Greece and Turkey, *Journal of Refugee Studies*. Volume 31(4), pp. 566-587.
- Park, R. (1928). "Human migration and the marginal man", *The American Journal of Sociology*, No 6, Vol. XXXIII, pp. 881-900.
- Strang, A. & Ager, A. (2010). Refugee Integration: Emerging Trends and Remaining Agendas, *Journal of Refugee Studies*, 23(4), pp.589-607.
- Tsiganou, J. (2015). Crossing Borders: Limits and 'spaces' for mobility of migrant populations, *Conference Proceedings, 10th International Congress of the Hellenic Geographical Society*, Thessaloniki, December 2015, pp. 1232-1243, <http://www.geo.auth.gr/10GeographyConf/>
- Turner, R. (1964). *The Social Context of Ambition*, San Francisco: Chandler.
- Xypolytas, N. (2017). Preparation, Allocation, Habituation: The Holistic Approach to Migrant Exclusion. *Social Cohesion and Development* 12 (1), pp. 57-71.

Τι άφησε πίσω της η «Προσφυγική κρίση»; Μετατοπίσεις του Ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος και της εθνικής/κρατικής κυριαρχίας

Δημήτρης Παρσάνογλου

Δρ. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Σε αυτό το άρθρο επικεντρωνόμαστε στις πιθανές μετατοπίσεις που πυροδότησε η πρόσφατη «προσφυγική κρίση». Εστιάζοντας στην ελληνική περίπτωση, όπου μπορεί κανείς να ανιχνεύσει αυτές τις μετατοπίσεις σε μια υβριδική αλλά και παραδειγματική μορφή, θα διερωτηθούμε γύρω από τους τρόπους με τους οποίους η διαχείριση της «κρίσης» και η εθνική κυριαρχία τέθηκαν σε δοκιμασία με πρωτόγνωρη ένταση. Επιχειρούμε μια διττή προσέγγιση: από τη μια πλευρά, διερωτόμαστε για τη σημασία που προσλαμβάνει ο ανθρωπιστικός παράγοντας καθώς και η εμπλοκή πολλαπλών διαφορετικών υποκειμένων που ήταν και είναι παρόντα στο ευρύ πεδίο της «διαχείρισης της προσφυγικής κρίσης»· από τη άλλη, προσπαθούμε να στοχαστούμε γύρω από τις επιπτώσεις που προκαλεί αυτή η «εισβολή» ατομικών, υπερεθνικών και μη κρατικών υποκειμένων σε υπηρεσίες, δραστηριότητες και παρεμβάσεις οι οποίες ανήκουν/ανήκαν στην αποκλειστική σφαίρα της κρατικής κυριαρχίας.

Abstract

In this article we focus on the possible shifts triggered by the recent “refugee crisis”. Focusing on the Greek case, where someone can find all these shifts in a hybrid but also paradigmatic form, we will interrogate the ways in which both “crisis” management and state sovereignty have been challenged in unprecedented intensity. We attempt a two-fold approach: on the one hand, we interrogate the significance of the humanitarian factor as well as the involvement of multiple various actors that have been and still are present in the broad field of the “management of refugee crisis”; on the other hand, we reflect upon the repercussions of the “intrusion” of individual, supranational and non-state actors into services, activities and interventions that belong(ed) to the hard sphere of State sovereignty.

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο αναφέρεται στη λεγόμενη «προσφυγική κρίση», αλλά δεν εστιάζει στους ίδιους τους πρωταγωνιστές αυτής της «κρίσης», δηλ. τους άνδρες και τις γυναίκες που κατέφτασαν σε μεγάλους αριθμούς στις ελληνικές/ευρωπαϊκές ακτές το διάστημα 2015-16. Ή για να είμαστε πιο ακριβείς, αναφέρεται στους πραγματικούς πρωταγωνιστές της κρίσης, που δεν είναι άλλοι από τα ευρωπαϊκά κράτη και τους ευρωπαϊκούς και διεθνείς θεσμούς. Με άλλα λόγια, η «προσφυγική κρίση», όπως συνηθίζουμε να αποκαλούμε αυτό που συνέβη στα ευρωπαϊκά σύνορα από την άνοιξη του 2015 ως την άνοιξη του 2016, δεν συνίσταται τόσο στην ίδια την κινητικότητα των αιτούντων άσυλο και των μεταναστών/τριών· πρόκειται κυρίως για την κρίση διαχείρισης της κρίσης από πλευράς ΕΕ παρά για προσφυγική κρίση καθαυτή (Σπυροπούλου και Χριστόπουλος, 2016).

Εν τω προκειμένω θα ασχοληθούμε, εστιάζοντας στην ελληνική περίπτωση, με το αποτύπωμα της «κρίσης» στις ευρωπαϊκές κοινωνίες σε ότι αφορά τους μετασχηματισμούς δυο αλληλένδετων πραγμάτων. Ή καλύτερα σε ό,τι αφορά τη διασταύρωση δυο πραγμάτων: του *ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος* και της *εθνικής κυριαρχίας*. Με άλλα λόγια, η ανθρώπινη κινητικότητα θα χρησιμοποιηθεί ως όχημα για την κατανόηση ευρύτερων κοινωνικών και πολιτικών δυναμικών τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

1. Οι μετατοπίσεις του ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος

Καταρχήν να αποσαφηνιστεί ότι όταν μιλάμε για το ευρωπαϊκό συνοριακό καθεστώς αναφερόμαστε στο συνοριακό καθεστώς της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μολονότι αυτό μπορεί να ενέχει τον κίνδυνο να κατηγορηθούμε για ευρω-ενωσιακό ιμπεριαλισμό. Δεν σπεύδω να προφυλαχθώ από την παραπάνω αυθαίρετη ταύτιση διότι, όπως θα δούμε παρακάτω, έχει προ πολλού καταδειχθεί η τάση εξωτερίκευσης και εξω-εδαφικοποίησης (*exteritorialisation*) του συνοριακού καθεστώτος της ΕΕ. Αν επιχειρήσει κανείς να ανασυστήσει μια γενεαλογία των αποπειρών διαμόρφωσης ενός *ευρωπαϊκού καθεστώτος μετανάστευσης*, θα ανατρέξει αναγκαστικά στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και στην ομάδα TREVI, στο πλαίσιο της οποίας τέθηκαν για πρώτη φορά τα θεμέλια μιας ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής. Αποτελούμενη από τους Υπουργούς Εσωτερικών και/ή Δικαιοσύνης καθώς και αξιωματικούς της αστυνομίας και των υπηρεσιών ασφαλείας των κρατών μελών της Κοινότητας, ενέτασσε τη μετανάστευση στη συνολική πολιτική καταπολέμησης της τρομοκρατίας και του οργανωμένου εγκλήματος αντιμετωπίζοντάς την με καθαρά κατασταλτικούς όρους (Μαρβάκης κ.ά., 2005).

Στο ίδιο πνεύμα και εν αναμονή της επικείμενης ενιαιοποίησης της εσωτερικής αγοράς και της ελεύθερης διακίνησης εργαζομένων το 1992 η ομάδα TREVI αναβαθμίζεται θεσμικά, ενώ το 1985 υπογράφεται η συμφωνία του Schengen, για να ενσωματωθούν αργότερα και οι δυο τόσο στη συνθήκη του Μάαστριχτ όσο και σε εκείνη του Άμστερνταμ. Το ζήτημα της ευρωπαϊκής εσωτερικής ασφάλειας, η κατάργηση των ελέγχων στα εσωτερικά σύνορα, παράλληλα με την χάραξη κοινής πολιτικής για την περιφρούρηση των εξωτερικών συνόρων αποτελούν έκτοτε το

δομικό τρίπτυχο των ευρωπαϊκών πολιτικών κατευθύνσεων που αφορούν στη ρύθμιση και τον έλεγχο της μεταναστευτικής κινητικότητας, η οποία πλέον αναβαθμίζεται σε κεντρικό πρόβλημα.

Έτσι, παγιώνεται σταδιακά ένα πυκνό δίκτυο ελέγχου των μεταναστευτικών ροών που επεκτείνεται από τις χώρες υποδοχής ως τις ίδιες τις χώρες αποστολής, καθιστώντας μάλιστα τις ρυθμιστικές κατευθύνσεις που απορρέουν από τη συμφωνία του Schengen όπως αυτή εμπλουτίστηκε από τις ευρωπαϊκές συνθήκες, όπως αυτή της Λισαβόνας, μέρος του κοινοτικού κεκτημένου για τις υπό ένταξη χώρες. Το δίκτυο αυτό, το οποίο απέκτησε την απτή και συγκροτημένη μορφή του δικτύου EURASIL της ΕΕ για τους ασχολούμενους με το άσυλο τον Ιούλιο 2002, τερματίζοντας τη δράση της ομάδας CIREA και λίγο αργότερα (2009) του Κέντρου Πληροφόρησης, Μελετών και Ανταλλαγών στον τομέα της διέλευσης των συνόρων και της μετανάστευσης (CIREFI), αποτέλεσε στην αρχή περισσότερο μια συντεταγμένη προσπάθεια συντονισμού εθνικών, διεθνικών και υπερεθνικών φορέων παρά ένα κοινό ευρωπαϊκό θεσμό.

Ο κοινός ευρωπαϊκός θεσμός προκύπτει με την εγκαίνιαση της προσπάθειας οικοδόμησης ενός Κοινού Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου (Common European Asylum System – CEAS), το οποίο αποτελεί σαφή πρόβλεψη της Συνθήκης της Λισαβόνας (άρθρο 78). Σύμφωνα με αυτό, το Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου συνίσταται σε:

- ένα ομοιόμορφο καθεστώς ασύλου για υπηκόους τρίτων χωρών, που να ισχύει σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση
- ένα ομοιόμορφο καθεστώς επικουρικής προστασίας για υπηκόους τρίτων χωρών οι οποίοι, χωρίς να αποκτούν ευρωπαϊκό άσυλο, χρειάζονται διεθνή προστασία
- ένα κοινό σύστημα προσωρινής προστασίας για εκτοπισμένα πρόσωπα στην περίπτωση μαζικών εισροών
- κοινές διαδικασίες για την απονομή ή απόρριψη ομοιόμορφου καθεστώτος ασύλου ή επικουρικής προστασίας
- κριτήρια και μηχανισμούς προσδιορισμού του ποιο κράτος μέλος είναι υπεύθυνο για την εξέταση ενός αιτήματος ασύλου ή επικουρικής προστασίας
- κριτήρια/πρότυπα αναφορικά με τις συνθήκες υποδοχής των αιτούντων άσυλο ή επικουρική προστασία
- συνεργασία με τρίτες χώρες με σκοπό την διαχείριση εισροών ανθρώπων που αιτούνται άσυλο ή επικουρική ή προσωρινή προστασία.¹

Η επιχειρησιακή μετουσίωση του Κοινού Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου πραγματοποιήθηκε με την δημιουργία του Ευρωπαϊκού Γραφείου Υποστήριξης Ασύλου (European Asylum Support Office – EASO) το 2010. Η EASO, της οποίας η παρουσία στην Ελλάδα έχει ισχυροποιηθεί κατά τα τελευταία χρόνια, έχει κληθεί να συνεργάζεται στενά με τα κράτη μέλη της ΕΕ και πιο συγκεκριμένα με τις εθνικές υπηρεσίες μετανάστευσης και ασύλου καθώς και με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.² Αρωγοί στην προσπάθεια εφαρμογής και εμπέδωσης του υπό διαμόρφωση Κοινού Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου καθίστανται και υπερ-ευρωπαϊκοί θεσμοί/οργανισμοί, όπως η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες (UNHCR) καθώς και ο ενταγμένος

1. https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/glossary_search/common-european-asylum-system-ceas_en

2. https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/glossary_search/european-asylum-support-office-easo_en

πλέον στο σύστημα του ΟΗΕ Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (ΔΟΜ), που διαχρονικά δραστηριοποιούνται και στην Ελλάδα έχοντας ωστόσο τα τελευταία χρόνια ενισχύσει σημαντικά την παρουσία τους.

Τα παραπάνω περιγράφουν σε αδρές γραμμές μια επίπονη και επίμονη διαδικασία ανάπτυξης του ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος, το τελευταίο κεφάλαιο της οποίας είναι ο απόηχος της πρόσφατης «προσφυγικής κρίσης». Τα βήματα και οι οργανισμοί που αναφέρθηκαν παραπάνω συνιστούν ουσιαστικά φορείς υλοποίησης και διαχείρισης της ευρωπαϊκής πολιτικής σε ό,τι αφορά τόσο τις ολόένα πιο περιοριστικές πολιτικές ασύλου και τον πολλαπλασιασμό των μορφών εγκλεισμού ή περιορισμού της κινητικότητας, όσο και τις «επαναπροωθήσεις παράνομων μεταναστών» με ανθρωπιστικούς όρους. Εξ ου και η αυξανόμενη εμπλοκή και ανθρωπιστικών μη κυβερνητικών οργανισμών, οι οποίοι εντάσσονται οργανικά μέσω του μεταξύ τους ανταγωνισμού στην προώθηση ενός ιδιόμορφου *outsourcing*, όπου δηλαδή η ευθύνη αλλά και το κόστος συντήρησης των καταυλισμών/στρατοπέδων – ή όποια άλλη μορφή/ονομασία αποδίδεται με τον περιεκτικό αγγλικό όρο «camps» – μετακυλιέται από τα κράτη σε οιονεί ιδιωτικούς φορείς εκτός των εθνικών ευρωπαϊκών επικρατειών.

2. Ο «νέος» ανθρωπισμός ως εργαλείο διαχείρισης της κινητικότητας

Αναφέρθηκε ήδη παραπάνω η ανάδυση του ανθρωπισμού ως κομμάτι της εργαλειοθήκης της διαχείρισης της κινητικότητας. Είναι αλήθεια ότι ανθρωπιστικές οργανώσεις, ανθρωπιστικές παρεμβάσεις και επεμβάσεις έχουν αυξήσει την επίδραση και τη σημασία τους στην «διαχείριση των ροών», όπως το ορίζει η Ευρωπαϊκή Ατζέντα για την Μετανάστευση (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2015α). Ο ανθρωπισμός, ωστόσο, στον οποίο αναφερόμαστε, που αναδύθηκε και κερδίζει συνεχώς έδαφος από τις αρχές του αιώνα μας, διαφοροποιείται σημαντικά από την κλασική μορφή ανθρωπισμού που κυριάρχησε κατά τον 19^ο και κυρίως κατά τον 20^ο αιώνα.

Ο «νέος ανθρωπισμός» εν γένει συνδέθηκε με την έννοια της ανθρωπιστικής επέμβασης, η οποία από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα υπονοεί ή και συνεπάγεται τη χρήση ακόμα και βίαιων μέσων, π.χ. στρατιωτικών δυνάμεων, προκειμένου να αντιμετωπιστούν υπαρκτές ή πιθανές ανθρωπιστικές καταστροφές. Η απουσία αποτελεσματικής παρέμβασης σε μέρη που δοκιμάστηκαν σκληρά από τη χρήση βίας, όπως η Ρουάντα το 1994, πυροδότησε έντονες συζητήσεις στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας γύρω από το πλαίσιο, τις δεοντολογικές και νομικές βάσεις, καθώς και τις πολιτικές των ανθρωπιστικών επεμβάσεων (Holzgreve and Keohane, 2003). Με τον τρόπο αυτό, ο ανθρωπισμός συνδέθηκε μεταξύ άλλων με ζητήματα εθνικής/κρατικής κυριαρχίας στο βαθμό που οι παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων και οι ανθρωπιστικές κρίσεις προκαλούνται από τη δράση κυβερνήσεων ή φορέων που συνδέονται με την κρατική εξουσία (Evans, 2015).

Η μετατόπιση που συντελέστηκε στο τέλος του 20^{ου} αιώνα ή, με άλλα λόγια, η διαφορά μεταξύ «παλαιού» και «νέου» ανθρωπισμού θα μπορούσε να συμπυκνωθεί στα ακόλουθα: στην ένταξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της οικοδόμησης ειρήνης στην σφαίρα του ανθρωπισμού, στο τέλος του διαχωρισμού μεταξύ ανάπτυξης και ανθρωπιστικής βοήθειας και στην απόρριψη της αρχής της ουδετερότητας (Fox, 2001). Με τα λόγια του Mikael Barfod (Fox, 2001, p.

276), υψηλού αξιωματούχου του Ανθρωπιστικού Γραφείου της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, δηλαδή της μετέπειτα Γενικής Διεύθυνσης Ανθρωπιστικής Βοήθειας και Πολιτικής Προστασίας (DG ECHO) που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, στον κλασικό ανθρωπισμό «δεν αναμειγνύεσαι με την ανάπτυξη ούτε με τα ανθρώπινα δικαιώματα, αυτά δεν είναι δική σου δουλειά. Σίγουρα δεν εκφράζεις ανοιχτά τη γνώμη σου διότι αυτό είναι επικίνδυνο. Το όλο πράγμα είναι προσανατολισμένο στη δράση και ηθικά αιτιολογείται από μόνο του γιατί όταν παρέχεις ανθρωπιστική βοήθεια κάνεις κάτι καλό».³ Αντιθέτως, σε αυτό που ονομάζεται «νέος ανθρωπισμός» «δεν υπάρχει τρόπος να μπορέσουμε να διαχειριστούμε μια κατάσταση χωρίς να κάνουμε συνδέσεις με τα ανθρώπινα δικαιώματα, χωρίς να κάνουμε συνδέσεις με την ανάπτυξη, ούτως ώστε να καταλάβουμε τον πραγματικό αντίκτυπο. Οφείλουμε να είμαστε μέρος της πολιτικής διαδικασίας που οδηγεί στην ειρήνη, για αυτό είμαστε στην πραγματικότητα εκεί».⁴

Αφήνοντας πίσω τις επίμαχες συζητήσεις που διαμόρφωσαν το αρχικό περιεχόμενο του νέου ανθρωπισμού, όπου κάποιες περιπτώσεις έλαβαν μεγάλη προσοχή στα ΜΜΕ, όπως η παρέμβαση του Régis Debray κατά τον πόλεμο στο Κόσοβο το 1998-99 (Debray, 1999), θα εστιάσουμε σε πρόσφατα γεγονότα που αναδιαμόρφωσαν τόσο το/τα περιεχόμενο/α όσο και την εμβέλεια του ανθρωπισμού. Αναμφίβολα, η «αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την ανθρωπιστική ηθική» αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι «μιας γενικότερης μετατόπισης προς μια περισσότερο αναστοχαστική και κριτική προσέγγιση στην κατανόηση της παγκόσμιας πολιτικής» (Nyers, 2006). Ακόμα και πριν τη λεγόμενη «προσφυγική κρίση» ο ανθρωπισμός ως προσέγγιση και ως πράξη είχε αρχίσει να κερδίζει έδαφος στην αντιμετώπιση του προσφυγικού και εν γένει μεταναστευτικού ζητήματος.

Στην πραγματικότητα, ο ανθρωπισμός έχει συχνά υποστεί κριτική σχετικά με το ρόλο που διαδραματίζει στη διαχείριση της κινητικότητας. Σύμφωνα με ορισμένες από αυτές τις κριτικές, οι διεθνείς οργανισμοί καθώς και οι ΜΚΟ δεν προσφέρουν τίποτε άλλο από μια «ψευδαίσθηση προστασίας», η οποία κανονικοποιεί την ύπαρξη ανιθαγενών ανθρώπων, αφού κατ' ουσίαν δυσχεραίνει την εφαρμογή πολιτικών λύσεων ταξινομώντας τους ανθρώπους σύμφωνα με το αν αξίζουν ή όχι προστασία, βοήθεια και μετεγκατάσταση (Narkunas, 2015). Σε αυτό το πλαίσιο, το ενδιαφέρον εστιάζεται σε συγκεκριμένες υλικές ανάγκες που απαιτούν ανθρωπιστική παρέμβαση ενώ οι πολιτικοί λόγοι για τους οποίους τα άτομα γίνονται πρόσφυγες αποκρύπτονται (Malkki, 1996). Για τον Walters (2002), η ανθρωπιστική δράση που αναλαμβάνουν σε εμπόλεμες διασυνοριακές ζώνες διεθνείς οργανισμοί, όπως η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες αλλά και ΜΚΟ αποτελούν στην πραγματικότητα μέρος της παγκόσμιας «αστυνόμευσης του πληθυσμού». Από μια άλλη οπτική, ο έλεγχος των συνόρων και της μετανάστευσης νομιμοποιείται ως «ανθρωπιστική δράση» δεδομένου ότι οι δραστηριότητες που υλοποιούνται στο πλαίσιο αυτό εξυπηρετούν την ταυτοποίηση και συνεπώς την προστασία των προσφύγων (Hess

3. «You don't get mixed up with development and you don't get mixed up with human rights, that is none of your business. You certainly do not speak out because that is dangerous. The whole thing is action-orientated and it's morally self-justifying because when you provide humanitarian aid you are doing something good» (μετάφραση του συγγραφέα).

4. «Here you would actually say, there is no way we can handle a situation without linking up with human rights issues, without linking up with development, to understand the real impact. We have to be part of the political process leading to peace, that is what we are really there for» (μετάφραση του συγγραφέα).

and Karakayali, 2007, Pallister-Wilkins, 2017). Με άλλα λόγια, η προστασία των προσφύγων μέσω ανθρωπιστικών παρεμβάσεων θεωρείται μέρος της «παγκόσμιας διαχείρισης της μετανάστευσης» (Scheel and Ratfisch, 2014).

3. Η Ελλάδα ως πεδίο πειραματισμών (και) στην «προσφυγική» κρίση

Η δραματική αύξηση των προσφυγικών ροών το 2015 αντιμετωπίστηκε εξ αρχής σε ευρωπαϊκό αλλά και σε εθνικό επίπεδο με όρους κρίσης. Στην Ελλάδα δε, συνδυάστηκε εξ αρχής με την γενικότερη οικονομική και κοινωνική κρίση που προκλήθηκε από τις μονόπλευρες – ως προς τη λογική, τις στοχεύσεις και τις συνέπειες – απόπειρες επίλυσης της κρίσης δημοσίου χρέους. Δεν απουσίασε η σύζευξη της «προσφυγικής» με την οικονομική κρίση, ενώ δεν ήταν λίγοι εκείνοι που έθεσαν το ζήτημα της ελάφρυνσης των οικονομικών υποχρεώσεων της χώρας ως αντάλλαγμα για το δυσανάλογο προσφυγικό βάρος που ήταν αναγκασμένη να φέρει στις πλάτες της. Συζήτηση που επανέρχεται συχνά στο προσκήνιο ως μέρος της διαχείρισης των αφίξεων που εκ των πραγμάτων «βαραίνουν» περισσότερο χώρες όπως η Ελλάδα και η Ιταλία (Γαδ 2018).

Αυτό το αίσθημα κρίσης ή με όρους του Raymond Williams (1973) η «δομή της γενικής αίσθησης» περιλαμβάνει με έντονο τρόπο στοιχεία με διαφορετικό, πολλές φορές αντίθετο πρόσημο. Την ίδια στιγμή που το «προσφυγικό» (ανα)παραστάθηκε με ζοφερές εικόνες που αναδείκνυαν μια «ανθρωπιστική κρίση» με θύματα γυναίκες, παιδιά και άνδρες που επιχειρούσαν να διαφύγουν τον πόλεμο θέτοντας πολλές φορές τη ζωή τους σε κίνδυνο, σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και σε σημαντικό βαθμό και στην Ελλάδα αναδύθηκε ένα αξιομνημόνευτο κύμα αλληλεγγύης. Σε αυτό το κύμα συμμετείχαν, πέρα από τους «συνήθεις υπόπτους» που δραστηριοποιούνται διαχρονικά στο αντιρατσιστικό κίνημα, άνθρωποι με πολλά διαφορετικά χαρακτηριστικά. Την ίδια στιγμή που η διαχείριση της κινητικότητας συμπεριέλαβε ποικίλα υποκείμενα πέρα από τη στενή σφαίρα της κρατικής κυριαρχίας εδραιώθηκαν νέοι μηχανισμοί ελέγχου και επεξεργασίας (processing). As δούμε τρία βασικά στοιχεία που αναδείχθηκαν ως κεντρικές συνισταμένες στο νέο επεισόδιο της ιστορίας/γενεαλογίας του ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος.

3.1 Ο «νέος πατριωτισμός της αλληλεγγύης»

Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 2015 γέννησε μια σειρά από εικόνες που δύσκολα θα εγκαταλείψουν τις μνήμες των περισσότερων ανθρώπων. Παρά το δραματικό τους περιεχόμενο, ωστόσο, το «καλοκαίρι της μετανάστευσης» πυροδότησε και μια πρωτοφανή έξαρση ανθρωπισμού, δημιουργώντας την ανάγκη αναστοχασμού τόσο γύρω από την έννοια της κοινωνικής δράσης των υποκειμένων όσο και γύρω από τις δυνατότητες παρέμβασης των θεσμικών παραγόντων. Ιδιαίτερα από τη στιγμή που η ένταση της διασυνοριακής κινητικότητας στην Ανατολική Μεσόγειο παρήγαγε και εξακολουθεί να παράγει ισχυρές διασταυρώσεις μεταξύ συνοριακών πολιτικών και πολιτικών ασύλου και ανθρωπιστικής δράσης, οι οποίες έχουν εγείρει μια σειρά από ανθρωπιστικά διλήμματα που αφορούν όλα τα εμπλεκόμενα υποκείμενα (Scott-Smith, 2016).

Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, η έξαρση του εθελοντισμού για τους πρόσφυγες έλαβε

μαζικές διαστάσεις, αναδεικνύοντας ότι τη στιγμή που «στις Βρυξέλλες, στο Στρασβούργο και σε πολλές πρωτεύουσες η έμφαση δεν δινόταν στις τοπικές καταστάσεις αλλά σε κανόνες και αρχές προκειμένου να ανασυγκροτηθεί ένα οργανωμένο σύστημα ασύλου, είτε εξαναγκάζοντας χώρες να συμμορφωθούν με τα υπάρχοντα κριτήρια είτε δημιουργώντας ένα νέο σύστημα, πολλοί κάτοικοι στη Σικελία βοηθούσαν τη συνέχεια του ταξιδιού δίνοντας οδηγίες, αγοράζοντας εισιτήρια του τρένου ή ακόμα μεταφέροντας αιτούντες άσυλο. Εθελοντές σε transit hotspots [όχι με την έννοια που θα εξετάσουμε παρακάτω] όπως το Μιλάνο, η Αθήνα και το Καλέ παρείχαν υποστήριξη διανέμοντας ρούχα και φαγητό και προσφέροντας νομική υποστήριξη ή ιατρική βοήθεια» (Karakayali and Kleist, 2016).⁵

Στην Ελλάδα, από την αρχή της «προσφυγικής κρίσης», και ειδικότερα από την άνοιξη του 2015, πολλαπλοί φορείς και υποκείμενα, τοπικοί και διεθνείς, κυβερνητικοί, διακυβερνητικοί και μη-κυβερνητικοί, τεχνικοί και ανθρωπιστικοί εισέρρευσαν στη χώρα, όπου προέκυπταν έκτακτες συνθήκες. Αυτό το «ξέσπασμα ανθρωπισμού» και ιδιαίτερα η αντίδραση των τοπικών κοινωνιών στα κύρια σημεία άφιξης, δηλαδή στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, οδήγησαν κάποιους να μιλήσουν για ένα «νέο πατριωτισμό της αλληλεγγύης»:

«Το 2015 υπήρξε η χρονιά της μεγάλης ανατροπής. (...) Η τεράστια αύξηση του αριθμού των προσφύγων και των μεταναστών που ήρθαν στην Ελλάδα το δεύτερο εξάμηνο του 2015 δοκίμασε για άλλη μια φορά τα πολιτισμικά ανακλαστικά της ελληνικής κοινωνίας και, αυτή τη φορά, συνέβη κάτι που μοιάζει με θαύμα. Στο πεδίο της υποδοχής του ξένου, όπου επί μακρόν γινόταν μια σκληρή αναμέτρηση ανάμεσα στις δύο όψεις της 'φιλοξενίας', την ετεροφιλία και την ετεροφοβία, αναδύθηκε ηγεμονική μια στάση που φαινόταν να ξεπερνά τις αντιφάσεις και τις διχοστασίες που χαρακτηρίζουν την ιστορική συνείδηση της διαφοράς στον τόπο μας: η 'αλληλεγγύη στους πρόσφυγες'» (Παπαταξιάρχης 2016, σελ. 7).

Είναι αλήθεια ότι η έννοια της «αλληλεγγύης» έχει λάβει αυξανόμενη προσοχή και σημασία στις μεταναστευτικές και προσφυγικές σπουδές (Bauder and Juffs, 2019). Πέρα από περιγραφική έννοια που αναπαριστά δράσεις υποστήριξης και προώθησης των δικαιωμάτων μεταναστών και προσφύγων, η «αλληλεγγύη» έχει γίνει μια βασική έννοια στην πολιτική κοινωνιολογία. Έχει δε χρησιμοποιηθεί εκτεταμένα στο πλαίσιο της κρίσης, όπου η κινητοποίηση σε επίπεδο βάσης υπήρξε η βασική, αν όχι αποκλειστική, δυνατότητα παροχής και λήψης κοινωνικών υπηρεσιών και αγαθών σε/από κοινωνικά υποκείμενα που υπέστησαν σημαντική απώλεια πόρων. Στην ελληνική περίπτωση τα δίκτυα αλληλεγγύης έλαβαν πριν αλλά κυρίως στα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης εξαιρετική ένταση και έκταση, σηματοδοτώντας μια «ενδιαφέρουσα γραμματική/οντολογική μετατόπιση»: τη μετατροπή του όρου «αλληλέγγυος» από επίθετο σε ουσιαστικό, προκειμένου να περιγραφούν τα κοινωνικά υποκείμενα/ακτιβιστές που δραστηριοποιούνται στην υποστήριξη ατόμων/ομάδων που έχουν ανάγκη (Rozakou, 2016, 187, Οικονομακίς, 2018, p. 82).

5. "The focus in Brussels, Strasbourg and many capital cities was not on local situations but on rules and principles to re-establish an orderly asylum system, either by forcing countries to abide by existing standards or by creating a new system. Meanwhile local people in Sicily helped with onward travel by giving directions, buying train tickets or even by giving lifts to asylum seekers. Volunteers at transit hotspots like Milan, Athens and Calais provided support by distributing clothing and food, and offering legal advice or medical assistance" (μετάφραση του συγγραφέα).

Έχει υποστηριχθεί (Parataxiarchis, 2016) ότι στο πλαίσιο της κρίσης και της λιτότητας, η ελληνική κοινωνία υπέστη ένα βαθύ μετασχηματισμό, αν όχι «αναγέννηση». Μέσα από καθημερινές πρακτικές όπου άνθρωποι με ή χωρίς πρότερη εμπλοκή σε πολιτικές διαδικασίες ή κοινωνική δράση εμπλέκονται σε μια σειρά από υποδομές αλληλεγγύης, από κοινωνικές κουζίνες (Parataxiarchis, 2016, 208) μέχρι κοινωνικά ιατρεία (Parsanoglou and Philipp 2018), φαίνεται να υπάρχει μια ουσιαστική μετατόπιση στους τρόπους με τους οποίους επιτελούνται και ορίζονται η (μικρο)πολιτική⁶ και η ιδιότητα του πολίτη (Zanos, Koutrolίκου and Siatitsa, 2017). Φαίνεται, λοιπόν, ότι η «αλληλεγγύη» έχει υποκαταστήσει την «αντίσταση», η οποία υπήρξε για μεγάλο διάστημα βασική πολιτική έννοια/εργαλείο στον κριτικό ή και ριζοσπαστικό πολιτικό και επιστημονικό λόγο. Η μετατόπιση αυτή δεν είναι χωρίς συνέπειες, τόσο στο πεδίο της πολιτικής δράσης όσο και στο πεδίο της κυβερνησιμότητας. Τόσο οι «πράξεις» (Isin and Nielsen, 2008) όσο και τα «όρια» της πολιτείας (Soysal, 1994) αναδιαμορφώνονται σε αυτό το πλαίσιο και αλληλεπιδρούν με την επανατοποθέτηση της κυριαρχίας είτε αυτή πραγματώνεται από το Κράτος είτε από άλλες μορφές/υποκείμενα, που στο πλαίσιο της «προσφυγικής κρίσης» διαδραμάτισαν προεξάρχοντα ρόλο.

3.2 Οι μετατοπίσεις της κυριαρχίας

Το ζήτημα της εθνικής κυριαρχίας αποτέλεσε από την αρχή, δηλαδή από την άνοιξη του 2015, ένα από τα βασικότερα επίδικα που συνόδευσαν την πρόσληψη και τις συζητήσεις γύρω από την «προσφυγική κρίση». Για να πάρουμε το κοντινότερό μας παράδειγμα, η επίσημη θέση της ελληνικής κυβέρνησης για το προσφυγικό ακολούθησε εξαρχής τη λογική της διεθνοποίησης, ορθότερα της ευρωπαϊκοποίησης, του ζητήματος. Επανελημμένες ήταν οι παραιτήσεις της ελληνικής κυβέρνησης για μια ευρωπαϊκή αντιμετώπιση του ζητήματος, ενώ βασικό στοιχείο της επιχειρηματολογίας σε όλες τις εκφάνσεις της υπήρξε η διπλή κρίση, δηλαδή ότι μια χώρα που ήδη μαστίζεται από μια χρόνια πλέον οικονομική κρίση φέρει το κύριο βάρος μιας νέας, ανθρωπιστικής κρίσης.

Αυτό που έχει περισσότερο ενδιαφέρον ίσως δεν είναι το πώς συνδέονται οι δυο αυτές κρίσεις, αλλά το πώς συμπλέκονται με το ζήτημα της εθνικής κυριαρχίας ως μέσο επίλυσης ή επίταξης της κάθε κρίσης. Ο ίδιος ο τότε Πρωθυπουργός Αλέξης Τσίπρας, τον Μάρτιο 2016, μιλώντας στο Παρίσι στη συνάντηση στελεχών της Ευρωπαϊκής Ριζοσπαστικής Αριστεράς και της Οικολογίας, με θέμα «η Ευρώπη πρέπει να αλλάξει», έλεγε χαρακτηριστικά:

«Δεν μπορεί η λογική της εθνικής κυριαρχίας να υπερτερεί έναντι των κοινών ευρωπαϊκών κανόνων, όταν πρόκειται για το προσφυγικό πρόβλημα. Δηλαδή κάποιος να λένε ότι δεν υπάρχει δυνατότητα να επιβάλει η Ευρώπη των '28' τι θα κάνει κάθε κράτος μέλος με τα σύνορά του, διότι είναι ζήτημα εθνικής κυριαρχίας, αλλά όταν πρόκειται για την οικονομία το θέμα της κυριαρχίας και κατ' επέκταση της δημοκρατίας, πάει περίπατο. Πριν από λίγους μήνες, τον Ιούλιο, γίναμε όλοι μάρτυρες μιας προσπάθειας, η Ευρώπη των '28' να επιβάλει τους δικούς της κανόνες, τον μονόδρομο της σκληρής λιτότητας,

6. Με την έννοια των micro-politics, όπως έχει αναπτυχθεί στην πολιτική κοινωνιολογία και στην πολιτική επιστήμη, και όχι με την τρέχουσα, καθημερινή έννοια που αποδίδεται από τον δημόσιο λόγο.

σε μία χώρα που αποφάσισε δημοκρατικά να εκλέξει μία κυβέρνηση με διαφορετικό πρόγραμμα. Και οδηγηθήκαμε μάλιστα σε ένα θρίλερ, όπου το αποτέλεσμα ήταν take it or leave it. Σήμερα που είμαστε μπροστά σε μία κρίση που υπερβαίνει ολόκληρη την Ευρώπη δεν υπάρχουν κοινοί κανόνες και μπορούν κάποιες χώρες, στο όνομα της εθνικής κυριαρχίας, να κλείνουν τα σύνορα».⁷

Ένα από τα βασικά ερωτήματα, λοιπόν, που προκύπτουν είναι ακριβώς το κατά πόσο η «προσφυγική κρίση» είχε κάποια επίδραση, ή μάλλον ποια και πόσο σημαντική ήταν η επίδρασή της στην εθνική/κρατική κυριαρχία. Κατά πόσο δηλαδή η κυριαρχία του κράτους επανατοποθετείται (repositioned) στις συνθήκες, και κυρίως στα υποκείμενα και τους παράγοντες που προέκυψαν λόγω/μέσω της κρίσης. Αν επιχειρούσαμε μια τυπολογία των υποκειμένων που ήταν και είναι παρόντα στο ευρύ πεδίο της «διαχείρισης της προσφυγικής κρίσης», θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις παρακάτω κατηγορίες:

1. Εκπρόσωποι εθνικών και τοπικών αρχών, όπως υπάλληλοι και αξιωματούχοι σχετικών υπηρεσιών, π.χ. Υπηρεσία Ασύλου, Υπηρεσία Πρώτης Υποδοχής, υπηρεσίες Δήμων κλπ.
2. Στελέχη θεσμών και οργανισμών της ΕΕ, όπως η EASO και η FRONTEX, αλλά και διεθνών οργανισμών, όπως η Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες, η UNICEF, ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης κοκ.
3. Μέλη Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων με σχέση εργασίας και επ' αμοιβή.
4. Εθελοντές – μέλη Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων.
5. Μεμονωμένοι εθελοντές χωρίς σταθερή σχέση με κάποια οργάνωση.
6. Ακτιβιστές – μέλη πολιτικής/κοινωνικής οργάνωσης ή κινήματος.
7. Ανένταχτοι ακτιβιστές.
8. Μέλη τοπικών πρωτοβουλιών/κοινοτήτων, π.χ. τοπικές συνελεύσεις, συλλογικές κουζίνες, κοινωνικά φαρμακεία, συνεταιρισμοί κλπ.

Εκ πρώτης όψεως, υπήρξε μια σύγκλιση μεταξύ εκπροσώπων των ελληνικών αρχών και εκπροσώπων των ευρωπαϊκών θεσμών που δραστηριοποιούνται στο προσφυγικό ζήτημα: το μόντο «για την εκτίμηση των αναγκών και την εποπτεία όλων των σχετικών δράσεων υπεύθυνο είναι το ελληνικό κράτος» που ανέφεραν σύμβουλοι του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής αλλά και μέλη κυβερνητικών κλιμακίων, συνοδεύονταν από το μόντο «εμείς απλώς προσφέρουμε συμβουλευτική βοήθεια (consultancy), οι ελληνικές αρχές είναι υπεύθυνες», που επαναλάμβαναν σχεδόν όλοι οι εμπειρογνώμονες και τα στελέχη ευρωπαϊκών φορέων, όπως η EASO και η Frontex και διεθνών οργανισμών όπως η Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες. Φαινομενικά, λοιπόν, υπήρξε τόσο στα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (hotspots) στα νησιά όσο και σε «δομές φιλοξενίας», τόσο στα νησιά όσο και στην ενδοχώρα, ένα είδος *modus vivendi*⁸ μεταξύ των διαφορετικών εμπλεκόμενων φορέων, εθνικών, υπερεθνικών και διεθνών.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, όμως, η ώσμωση δεν ήταν και τόσο ανώδυνη. Όπως παραδέχτηκε ειδική σύμβουλος του Υπουργού Μεταναστευτικής Πολιτικής που ενεπλάκη ενεργά σε όλα τα στάδια της «κρίσης»:

«Το πρόβλημα ξεκινά για μένα όταν δεν έχεις γρήγορες λύσεις για τους ανθρώπους...

7. <http://www.capital.gr/politiki/3111043/tsipras-den-mporei-i-ethniki-kuriarxia-na-uperterei-enanti-ton-kanonon-tis-ee>

8. Με τα λόγια του εκπροσώπου τύπου του Συντονιστικού για το Προσφυγικό (συνέντευξη, Ιούλιος 2016).

Για μένα, είναι τρελό να λες ‘Κάντε κάτι για τους ασυνόδευτους ανηλίκους’. Είστε εδώ, είστε οι μεγαλύτερες οργανώσεις, δράστε και δράστε γρήγορα. Εντάξει, ομολογώ ότι το ελληνικό κράτος έχει πολλή γραφειοκρατία, είναι φανερό. Εντάξει, αν είστε πιο γρήγοροι από μένα, πάρτε τα χρήματα και κάντε κάτι. Μην στέκεστε. (...) Εντάξει, εκκενώσαμε την Ειδομένη, είμασταν υπό μεγάλη πίεση και είμαστε υπερήφανοι που τα καταφέραμε, αλλά την ίδια στιγμή δεχτήκαμε κριτική ότι ‘οι καταυλισμοί (camps) που δημιουργήσατε δεν είναι τέλειοι’. Το ξέρουμε ότι δεν είναι τέλειοι, ασφαλώς. Πρώτα βοηθήστε μας να κάνουμε κάτι μέσα στους καταυλισμούς, να βελτιώσουμε τις συνθήκες και μετά να εκπονήσουμε μαζί ένα σχέδιο πώς να δημιουργήσουμε μαζί νέους καταυλισμούς για να φιλοξενήσουμε τους ανθρώπους από το Σεπτέμβριο [2016] και μετά».⁹

Από την άλλη πλευρά, ενώ επισήμως ο ρόλος των υπερεθνικών και δη ευρωπαϊκών οργανισμών ήταν «η παροχή βοήθειας στις ελληνικές αρχές», από την αρχή της μαζικής παρουσίας τους στα «σημεία ενδιαφέροντος» ήταν γνωστό ότι παρέχουν κάτι παραπάνω από βοηθητικές υπηρεσίες. Για παράδειγμα, όλη η διαδικασία της ταυτοποίησης της εθνικότητας, τουλάχιστον στη Λέσβο και στη Χίο, γινόταν εξ ολοκλήρου σχεδόν από στελέχη της FRONTEX, ενώ στελέχη της EASO πραγματοποιούσαν πρώτες συνεντεύξεις με τους αιτούντες προστασία, πριν ακόμα νομοθετηθεί αυτή η δυνατότητα με την τροποποίηση του Ν4375/2016 για το άσυλο τον Ιούνιο 2016, λιγότερο από δυο μήνες αφού είχε ψηφιστεί.¹⁰ Για να μην θυμηθούμε την μνηστήρια αναφορά που υπέβαλε ο Δικηγορικός Σύλλογος Μυτιλήνης τον Ιούνιο 2016 σχετικά με το ρόλο της EASO στη Μόρια, όταν στελέχη της τελευταίας αμφισβήτησαν το δικαίωμα των δικηγόρων να έχουν πρόσβαση στο χώρο μόνο με την επίδειξη της επαγγελματικής τους ταυτότητας (Αγγελίδης και Φωτιάδης, 2016).

Η ενεργή συμμετοχή ευρωπαϊκών, διεθνών και ακόμα και μη κρατικών φορέων σε λειτουργίες και υπηρεσίες που προηγουμένως απέρρεαν από την στενή κρατική/εθνική κυριαρχία συνιστά χωρίς αμφιβολία μια σημαντική μετατόπιση. Όπως επισήμανε στέλεχος της Υπηρεσίας Ασύλου,¹¹ το δικαίωμα των ειδικών της EASO να πραγματοποιούν συνεντεύξεις με αιτούντες διεθνή προστασία αποτελεί ένα βήμα προς ένα εν τοις πράγμασι Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου. Σε ένα άλλο επίπεδο, οι συνέργειες μεταξύ εθνικών και διεθνών, κρατικών και μη κρατικών φορέων που εκ των πραγμάτων συνέπεσαν στην Ελλάδα της προσφυγικής-ανθρωπιστικής κρίσης, αποτελούν σύμφωνα με την ειδική σύμβουλο που προαναφέρθηκε, «κάτι νέο, είναι κάτι νέο για όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, νομίζω. Ως τώρα είχαμε ως παράδειγμα την Αφρική... Είναι εντελώς, μα εντελώς διαφορετικό. Όχι, δεν έχουμε στην Ελλάδα μια κρυστάλλινη σφαίρα, αλλά φαντάζομαι ότι όλοι θα αλλάξουν λίγο τον τρόπο που δρουν και αυτό έχει να κάνει και με το ελληνικό κράτος».¹²

9. Συνέντευξη, Ιούνιος 2016.

10. Νόμος 4399/2016, «Θεσμικό πλαίσιο για τη σύσταση καθεστώτων Ενισχύσεων Ιδιωτικών Επενδύσεων για την περιφερειακή και οικονομική ανάπτυξη της χώρας Σύσταση Αναπτυξιακού Συμβουλίου και άλλες διατάξεις», άρθρο 86, παράγραφος 13: «Το στοιχείο β' της παρ. 4 του άρθρου 60 του Ν. 4375/2016 [του νόμου που ψηφίστηκε την 1 Απριλίου 2016] αντικαθίσταται ως εξής: 'β. Η συνέντευξη με τους αιτούντες διεθνή προστασία, δύναται να διενεργείται και από προσωπικό που διατίθεται από την Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Υποστήριξης για το Άσυλο».

11. Συνέντευξη, Σεπτέμβριος 2016.

12. Συνέντευξη, Ιούνιος 2016.

3.3 Η προσέγγιση hotspot

Πέρα από τις παραπάνω μετατοπίσεις, οι οποίες ενδεχομένως θα κριθούν ως προς την εγκυρότητα και τη σημασία τους στο μέλλον, η διαχείριση της «προσφυγικής κρίσης» έφερε μια σημαντική τεχνική αλλαγή, η οποία σηματοδοτεί μια πραγματική διαφοροποίηση του ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος σε σχέση με προηγούμενες περιόδους. Αυτή δεν είναι άλλη από την εφαρμογή της προσέγγισης hotspot (hotspot approach) ή του «συστήματος κομβικών σημείων υποδοχής» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2015β). Το ερώτημα που τίθεται, λοιπόν, είναι γιατί συνιστά η εφαρμογή της προσέγγισης hotspot σημαντικό στοιχείο στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος και τι ποιοτικά διαφορετικό σηματοδοτεί σε σχέση με προηγούμενες μεθόδους ελέγχου της κινητικότητας;

Εδώ είναι απαραίτητη μια παρένθεση. Βάσει των κατευθύνσεων που έχουν καταγραφεί τις τελευταίες δεκαετίες τόσο σε διεθνές όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ανεξαρτήτως αποχρώσεων, διαβαθμίσεων, εσωτερικών αντιφάσεων και ηθικών αποτιμήσεων, στην καρδιά του ευρωπαϊκού – και όχι μόνο – συνοριακού και μεταναστευτικού καθεστώτος το ζητούμενο είναι ο έλεγχος της κινητικότητας. Ο έλεγχος δεν μπορεί να μη συνδυάζεται με περιορισμό. Το ποια μορφή θα πάρει αυτός ο περιορισμός είναι ένα ανοιχτό ζήτημα, αν θα πραγματοποιηθεί δηλαδή με ακραίους τρόπους, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Ουγγαρίας και τις αμφίβολες από άποψη διεθνούς δικαίου transit zones, ή αμφιλεγόμενους τρόπους, όπως η Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας της 18 Μαρτίου 2016 ή η πρακτική της Αυστραλίας, δηλαδή το outsourcing του περιορισμού σε πρόθυμους εμπορικούς εταίρους όπως το Ναόυρου.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο, στις μεθόδους δηλαδή περιορισμού, είναι που η εφαρμογή της προσέγγισης hotspot συνιστά μια έμπρακτη μετατόπιση του ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος. Τα κέντρα υποδοχής και ταυτοποίησης, όπως ονομάζονται επίσημα στην Ελλάδα τα hotspots, δεν αποτελούν μια απλή έκφραση του επιδιωκόμενου περιορισμού της κινητικότητας, μια ακόμα μορφή περιορισμού ανάμεσα σε τόσες άλλες. Πολλώ δε μάλλον, δεν αποτελούν μια αναβαθμισμένη μορφή εγκλεισμού όπου «γυμνές ζωές» (Agamben 2016) περιφέρονται τελώντας σε κάποιο καθεστώς εξαίρεσης (Agamben 2013). Τα hotspots – και εκεί έγκειται η συμπυκνωμένη καινοφάνειά τους – εμποδίζουν για πρώτη φορά με συστηματικό τρόπο τη χρήση πολλαπλών φίλτρων επεξεργασίας (processing) της κινητικότητας και των υποκειμένων της, προκειμένου να διαχωριστεί η ήρα από το στάρι. για να θυμηθούμε ένα από τα πολύ καλά ιστορικά βιβλία που εμπλούτισαν την συζήτηση γύρω από τη μετανάστευση στη Γαλλία (Rygiel, 2009).

Το βασικό επίδικο στα hotspots δεν είναι η κράτηση και ο εγκλεισμός. Εννοώ και πρακτικά, γιατί τυπικά δεν είναι ούτως ή άλλως αυτό. Το βασικό επίδικο είναι η χωρο-χρονικά καθορισμένη ολοκλήρωση της διαδικασίας προσδιορισμού του παραδεκτού ή του απαράδεκτου του αιτήματος διεθνούς προστασίας, πριν ακόμα αυτό τεθεί επίσημα. Με άλλα λόγια, τα hotspots εφαρμόζουν για πρώτη φορά με ολοκληρωμένο τρόπο αυτό που ευφάνταστοι ηγέτες, όπως ο Tony Blair (2003), είχαν οραματιστεί και επιχειρήσει σε ένα βαθμό από τις αρχές του αιώνα μας: τη δημιουργία «περιφερειακών ζωνών προστασίας» (regional protection zones) και «μεταβατικών κέντρων επεξεργασίας» (transit processing centers), όπου οι επίδοχοι μετανάστες και πρόσφυγες θα φιλτράρονται, θα ξεδιαλέγονται και θα κατανέμονται στα καθεστώτα ρύθμισης

που τους αντιστοιχούν, δηλαδή άδεια παραμονής για εργασία ή άλλους λόγους, άσυλο ή άλλη μορφή διεθνούς προστασίας και, φυσικά και κύρια, απέλαση λόγω μη επιλεξιμότητας για κανένα από τα διαθέσιμα καθεστώτα νόμιμης διέλευσης και διαμονής.

Αυτό που γίνεται δηλαδή στη Lampedusa, στο Pozzallo, στο Porto Empedocle, στο Trapani, στην Augusta, στο Taranto, στη Λέσβο, στη Χίο, στη Σάμο, στη Λέρο και στην Κω, η ίδια αυτή η χαρτογράφηση, συνιστά ένα νέο κεφάλαιο στην ευρωπαϊκή γεωγραφία του ελέγχου, κυρίως λόγω της χωρικής και χρονικής της εξειδίκευσης. Πιο απλά, από την απλή απόκρουση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών μέσω του εγκλεισμού του πλεονάσματος κινητικότητας που δεν μπορεί να ενταχθεί σε κάποιο από τα υπάρχοντα νομικά καθεστώτα διαχείρισης νεοεισερχόμενου πληθυσμού – μεταναστευτικό, προσφυγικό, ανθρωπιστικό – περάσαμε στην χωροθέτηση ειδικών ζωνών καταγραφής και επεξεργασίας των δυνατοτήτων ένταξης ή μη στα υπάρχοντα νομικά καθεστώτα.

Ένα άλλο στοιχείο που καταδεικνύει ότι η εφαρμογή της hotspot προσέγγισης στην Ελλάδα και στην Ιταλία (μέχρι στιγμής) δεν κοιμίζει γλαύκας εις τας Αθήνας αλλά σηματοδοτεί όντως μια σημαντική μετατόπιση, είναι μια βασική τομή στον προσανατολισμό του ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος. Όπως αναφέραμε παραπάνω, πολλή συζήτηση έχει γίνει από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και την δημιουργία της Ζώνης Σένγκεν για την τάση *εξωτερίκευσης* του ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος (Hess and Kasparek 2017). Στο πλαίσιο αυτό και κατόπιν προτάσεων για δημιουργία ζωνών τράνζιτ εκτός επικράτειας ΕΕ, που επαναλαμβάνονταν από διάφορους πολιτικούς και από ευρωπαϊκό συμβούλιο σε ευρωπαϊκό συμβούλιο, υπήρξαν προσπάθειες τόσο μεταφοράς τεχνολογίας και εξοπλισμού σε τρίτες χώρες (Lahav and Guiraudon, 2000, Lavenex, 2004) όσο και διμερείς συμφωνίες για την ανάσχεση των ροών πριν την έλευση στα ευρωπαϊκά χωρικά ύδατα, με προεξάρχουσα αυτή με τη Λιβύη του Καντάφι (Bialasiewicz, 2012). Αυτό που έφερε το καλοκαίρι της μετανάστευσης και πιο συγκεκριμένα το φθινόπωρο της Κοινής Δήλωσης ΕΕ-Τουρκίας σαφώς και μπορεί να ενταχθεί στη διαδικασία εξωτερίκευσης, με προθάλαμο ανάσχεσης και ελέγχου μια τρίτη (υπό ένταξη) χώρα, δηλαδή την Τουρκία. Εμπεριέχει, όμως, και μάλλον για πρώτη φορά με συστηματικό τρόπο ως προς τη μηχανική του πράγματος, και μια τάση *εσωτερίκευσης* του ελέγχου. Μετά την πρώτη, χωρικά και χρονικά, θεσμοποιημένη ουδέτερη ζώνη (buffer zone) στην εξωτερική πλευρά των ευρωπαϊκών συνόρων, συγκροτείται μια δεύτερη χωρικά και χρονικά ουδέτερη ζώνη, αυτή τη φορά στην εσωτερική πλευρά των ευρωπαϊκών συνόρων.

Συνοψίζοντας, με την Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας και την εδραίωση της hotspot προσέγγισης, για πρώτη φορά εγκαθιδρύεται επίσημα μια ολοκληρωμένη διαδικασία επεξεργασίας δεδομένων και σωμάτων εντός των συνόρων της ΕΕ. Η εσωτερίκευση του ελέγχου προτυποποιείται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και σε διαφορετικούς χώρους. Η πρώτη χωρική διάκριση που αντιμετωπίζει κάποιος/α φτάνοντας στην ΕΕ μέσω Ελλάδας ή Ιταλίας είναι πλέον μεταξύ επικράτειας hotspot και μη hotspot· με όρους χρόνου, η διάκριση μεταξύ προ-ταυτοποίησης και μετά-ταυτοποίησης, συμπεριλαμβανομένης της εξέτασης της κατάστασής του/της. Έπειτα, αντιμετωπίζει τη διάκριση μεταξύ νησιών και ηπειρωτικής χώρας, Ελλάδας ή Τουρκίας, ανάλογα με την κατάληξη του αρχικού αιτήματός του/της· με όρους χρόνου, ένα μήνα – ή λιγότερο ή μάλλον περισσότερο – από την εξέταση του αιτήματός του/της. Και τότε έρχεται η διάκριση μεταξύ Ελλάδας και κάποιου άλλου κράτους μέλους της ΕΕ και του ΕΟΧ (Ισλανδία, Λιχτενστάιν και

Νορβηγία), δηλαδή η διάκριση μεταξύ αίτησης για μετεγκατάσταση (ισχύουσα μέχρι τον Μάρτιο 2018, οπότε και υπήρχε το πρόγραμμα μετεγκατάστασης) ή οικογενειακή επανένωση, αποδοχή ή απόρριψη του αιτήματος, αποστολή του φακέλου στις άλλες χώρες, αποδοχή ή απόρριψη, μετάβαση στον προορισμό, αφού έχει διαβιώσει σε επίσημα ή ανεπίσημα camps στην ηπειρωτική χώρα, σε διαμερίσματα που παρέχονται από την Ύπατη Αρμοστεία, την τοπική αυτοδιοίκηση, διεθνείς ή τοπικές ΜΚΟ ή άτυπες δομές στέγασης που παρέχονται από ακτιβιστές και αλληλέγγυους κοκ (Κουραχάνης, 2019). Εκτός εάν, τόσο με όρους χρόνου όσο και με όρους χώρου, ο παρατεταμένος περιορισμός/εγκλεισμός εξουθενώνει κάποιον/α και τον/την οδηγεί να «επιλέξει» την επιστροφή, υπό τη χορηγία του ΔΟΜ μέσω επιδοτούμενων ευρωπαϊκών προγραμμάτων του Ταμείου Ασύλου, Μετανάστευσης και Ένταξης (AMIF).

Με λίγα λόγια, λοιπόν, η συγκέντρωση αυτή διαδικασιών και χρονικοτήτων (temporalities) σε συγκεκριμένους χώρους, όπως τα hotspots, συνοδεύεται εκτός των άλλων με την παραγωγή *διαφοροποιημένων κυριαρχιών*, τόσο σε ευρωπαϊκό επίπεδο όσο και εντός των εθνικών επικρατειών, αν όχι και εντός των πολύ στενών χωρικών πλαισίων των ίδιων των hotspots, όπου τοπικοί, εθνικοί, ευρωπαϊκοί και υπερεθνικοί φορείς αναλαμβάνουν συγκεκριμένες διαδικασίες στην αλυσίδα της επεξεργασίας των αιτημάτων και της καταγραφής. Η εσωτερίκευση αυτή που περιγράψαμε δεν συνεπάγεται την εγκατάλειψη των αποπειρών εξωτερίκευσης του ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος. Εξακολουθούν να αναπτύσσονται με συγκεκριμένες πρωτοβουλίες, όπως η λεγόμενη Διαδικασία του Rabat (Rabat Process, Euro-African Dialogue on Migration and Development)¹³ ή η μεταναστευτική συμφωνία ΕΕ-Αφγανιστάν (Joint Way Forward on migration issues between Afghanistan and the EU)¹⁴, η οποία και έχει υποστεί κριτική για τις προβλέψεις της σχετικά με τις επιστροφές Αφγανών μεταναστών (Koutrolikou, 2019).

4. Επίλογος

Με τις μετατοπίσεις που περιέγραψα παραπάνω θέλησα κατά βάση να στοιχειοθετήσω τη μετατόπιση του ίδιου του ερωτήματος που έθεσα εξ αρχής, δηλαδή τι αφήνει πίσω της η «προσφυγική κρίση». Το ερώτημα που τίθεται, λοιπόν, δεν είναι τόσο αν οι ορίζουσες τόσο του ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος όσο και της (εθνικής) κυριαρχίας έχουν μεταβληθεί. Το ερώτημα ή τα ερωτήματα που τίθενται πλέον είναι τα εξής δυο: πρώτον, αν οι μετατοπίσεις που διαπιστώνουμε ορμώμενοι από την ελληνική περίπτωση απεικονίζουν το μέλλον της Ευρώπης ή οι εθνικές εμμονές, που αποτέλεσαν εν πολλοίς το βασικό οδηγό του ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος, θα υπεριοχύσουν για μια ακόμα φορά. Και δεύτερον, αν το ευρωπαϊκό συνοριακό καθεστώς, μέσα από τις αντιφάσεις του, τις εσωτερικές δυναμικές και συγκρούσεις του, μπορεί να μετριάσει το κυρίαρχο στοιχείο που το διέπει, αυτό του ελέγχου και του περιορισμού, και να ισορροπήσει σε μια ρεαλιστική βάση μεταξύ ελέγχου και κινητικότητας, μεταξύ ασφάλειας και αυτονομίας της μετανάστευσης. Το (όχι αναγκαστικά και τόσο μακρινό) μέλλον θα δείξει.

13. <https://www.rabat-process.org/en/about/rabat-process/333-rabat-process>

14. https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu_afghanistan_joint_way_forward_on_migration_issues.pdf

Ξενόγλωσση

- Bauder, H. and Juffs, L. (2019). “‘Solidarity’ in the migration and refugee literature: analysis of a concept”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, published online: 13 June 2019.
- Bialasiewicz, L. (2012). “Off-Shoring and Out-Sourcing the Borders of Europe: Libya and EU Border Work in the Mediterranean”, *Geopolitics*, 17 (4), pp. 843-866.
- Blair, A. (2003). “New international approaches to asylum processing and protection”, <http://www.statewatch.org/news/2003/apr/blair-simitis-asile.pdf>
- Debray, R. (1999). «Lettre d’un voyageur au président de la République», *Le Monde*, 13/05/1999.
- Evans, G. (2015). “The Limits of Sovereignty: The Case of Mass Atrocity Crimes”, *Prism*, 5 (3), pp. 3-11.
- Fox, F. (2001), “New Humanitarianism: Does It Provide a Moral Banner for the 21st Century?”, *Disasters*, 25 (4), pp. 275-289.
- Hess, S. and Karakayali, S. (2007). “New Governance oder die imperiale Kunst des Regierens. Asyldiskurs und Menschenrechtsdispositiv im neuen EU-Migrationsmanagement”, in Transit Migration Forschungsgruppe (eds.), *Turbulente Ränder. Neue Perspektiven auf Migration an den Grenzen Europas*, Bielefeld: Transcript, pp. 39-57.
- Hess, S. and Kasperek, B. (2017). “De- and Restabilising Schengen. the European Border Regime After the Summer of Migration”, *Cuadernos Europeos de Deusto*, 56, pp. 47-77.
- Holzgrefe, J.L. and Keohane, R.O. (2003). *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal, and Political Dilemmas*, New York: Cambridge University Press.
- Insin, E.F. and Nielsen, G.M. (2008). *Acts of Citizenship*, London: Zed Books.
- Karakayali, S. and Kleist, O. (2016). “Volunteers and asylum seekers”, *FM Review*, 51, pp. 65-67.
- Koutrolikou, P. (2019). “Whose safety? Differentiated justice within the ‘safe countries / places’ discourse concerning the EU-Afghanistan Joint Way Forward agreement”, in Gouvias, D., Petropoulou, C. and Tsavdaroglou, C. (eds.), *Contested Borderscapes. Transnational Geographies vis-à-vis Fortress Europe*, Thessaloniki-Mytilene: Research Group Invisible Cities, pp. 43-56.
- Lahav, G. and Guiraudon, V. (2000). “Comparative Perspectives on Border Control: Away from the Border and Outside the State”, in Andreas, P. and Snyder, T. (eds.), *The Wall Around the West. State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*, Lanham Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, pp. 55-77.
- Lavenex, S. (2004). “EU External Governance in ‘Wider Europe’”, *Journal of European Public Policy*, 11 (4), pp. 680-700.
- Malkki, L.H. (1996). “Speechless Emissaries: Refugees, Humanitarianism, and Dehistoricization”, *Cultural Anthropology*, 11 (3), pp. 377-404.
- Narkunas, J.P. (2015). “Human Rights and States of Emergency: Humanitarians and Governmentality”, *Culture, Theory and Critique*, 56 (2), pp. 208-227.

- Nyers, P. (2006). *Rethinking Refugees: Beyond State of Emergency*, New York: Routledge.
- Oikonomakis, L. (2018). "Solidarity in Transition: The Case of Greece", in della Porta, D. (ed.), *Solidarity Mobilizations in the 'Refugee Crisis': Contentious Moves*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 65-98.
- Pallister-Wilkins, P. (2017). "Humanitarian Borderwork", in Günay, C. and Witjes, N. (eds.), *Border Politics: Defining Spaces of Governance and Forms of Transgressions*, Cham: Springer, pp. 84-103.
- Papataxiarchis, E. (2016). "Unwrapping solidarity: Society reborn in austerity", *Social Anthropology*, 24 (2), pp. 205-210.
- Parsanoglou, D. and Philipp, C. (2018). "Back to Piraeus: Precarity for All!", in Alimahomed-Wilson, J. and Ness, I. (eds.), *Choke Points: Logistics Workers and Solidarity Movements Disrupting the Global Capitalist Supply Chain*, London: Pluto Press, pp. 145-161.
- Williams, R. (1973). *The Country and the City*, New York: Oxford University Press.
- Rozakou, K. (2016). "Socialities of Solidarity: Revisiting the Gift Taboo in Times of Crises", *Social Anthropology*, 24 (2), pp. 185-199.
- Rygiel, P. (ed.) (2009). *Le bon grain et l'ivraie. La sélection des migrants en Occident, 1880-1939*, 2ème édition, Paris: Publibook.
- Scheel, S. and Ratfisch, P. (2014). "Refugee Protection Meets Migration Management: UNHCR as a Global Police of Populations", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40 (6), pp. 924-941.
- Scott-Smith, T. (2016). "Humanitarian Dilemmas in a Mobile World", *Refugee Survey Quarterly*, 35 (2), pp. 1-21.
- Soysal, Y.N. (1994). *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago: University of Chicago Press.
- Walters, W. (2002). "Deportation, Expulsion, and the International Police of Aliens", *Citizenship Studies*, 6 (3), pp. 265-292.
- Zavos, A., Koutrolikou, P. and Siatitsa, D. (2017). "Changing landscapes of urban citizenship: Southern Europe in times of crisis", *Citizenship Studies*, 21 (4), pp. 379-392.

Ελληνόγλωσση

- Agamben, G. (2013). *Κατάσταση εξάιρεσης. Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*, μετάφραση Οικονομίδου, Μ., Αθήνα: Πατάκης.
- Agamben, G. (2016). *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μετάφραση Τοιαμούρας, Π., Αθήνα: Εξάρχεια.
- Αγγελίδης, Δ. και Φωτιάδης, Α. (2016), «Σεκιουριτάδες στα hotspots», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 11/06/2016, <https://www.efsyn.gr/arthro/sekiouritades-sta-hotspots>
- Γαδ, Χ. (2018). «CSU σε Μέρκελ: 'Όχι' σε συμφωνία για προσφυγικό με οικονομικά ανταλλάγματα», *emea business monitor*, <https://emea.gr/epilogi-syntakton/548985/csu-se-μερκελ-«όχι»-σε-συμφωνία-για-προσφ/>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015α). «Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Δράσης για τη Μετανάστευση»,

Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, Βρυξέλλες, 13/05/2015, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/communication_on_the_european_agenda_on_migration_el.pdf

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015β). «Η προσέγγιση ‘hotspot’ για τη διαχείριση των εξαιρετικών μεταναστευτικών ροών», https://ec.europa.eu/home-affairs/content/hotspot-approach_en

Κουραχάνης, Ν. (2019). *Πολιτικές Σιέγας Προσφύγων. Προς την κοινωνική ενσωμάτωση ή την προνοιακή εξάρτηση*; Αθήνα: Τόπος.

Μαρβάκης, Α., Παναγιωτίδου, Ε., Παρσάνογλου, Δ. και Τσιάνος, Β. (2005). «Ευρώπη φρούριο!; Όταν η αυτονομία των κοινωνικών αγώνων ξεπερνά την πολιτική μας φαντασία», *Ενθέματα – Κυριακάτικη Αυγή*, 04/12/2005.

Παπαταξιάρχης, Ε. (2016). «Μια μεγάλη ανατροπή: Η ‘ευρωπαϊκή προσφυγική κρίση’ και ο νέος πατριωτισμός της ‘αλληλεγγύης’», *Σύγχρονα Θέματα*, 132-133, σελ. 7-28.

Σπυροπούλου, Γ. και Χριστόπουλος, Δ. (2016). *Προσφυγικό: «Θα τα καταφέρουμε»; Ένας απολογισμός διαχείρισης και προτάσεις διεξόδου*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση μεταναστών εργαζομένων στην Ελλάδα

Παρασκευή-Βίβιαν Γαλατά

Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής

Ελένη Πούλου

Υποψήφια Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής

Ιορδάνης Ψημμένος

Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής

Περίληψη

Οι κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην απασχόληση μεταναστών εργαζομένων στην Ελλάδα έχουν ερευνηθεί, κυρίως, με τη χρήση ποσοτικών δεδομένων για το εισόδημα και τις συνθήκες διαβίωσης. Ωστόσο, όσο η κρίση παγιώνεται, ανακύπτει η ανάγκη να εξεταστούν οι βαθύτερες συνέπειες της στις συνθήκες και τις ευκαιρίες ζωής των ανθρώπων. Η παρούσα εργασία αποβλέπει να διερευνήσει τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση των μεταναστών, δίνοντας έμφαση στη σημασία των αλλαγών για την κοινωνική στρωμάτωση και κινητικότητα. Αντλώντας σημαντική πληροφόρηση από τις κλασσικές κοινωνιολογικές έρευνες, η εργασία παρουσιάζει τις Ελληνικές μελέτες που εξετάζουν ποιοτικά και σε βάθος τις επιπτώσεις της κρίσης στις συνθήκες ζωής των μεταναστών. Τα ευρήματα από την ανάλυση των μελετών δείχνουν ότι η διερεύνηση των ουσιαστικών παραγόντων και επιπτώσεων της κρίσης απαιτεί συγκεκριμένες μεθοδολογικές προσεγγίσεις και, προπαντός, την αιτιώδη αλληλεπίδραση ανάμεσα στο κοινωνικό πλαίσιο και τις υποκειμενικές ερμηνείες για τις αλλαγές στις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των ανθρώπων.

Λέξεις κλειδιά: Οικονομική κρίση, μετανάστευση, κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης, εργασία και απασχόληση, μετανάστες εργαζόμενοι

Abstract

The social impact of economic crisis on the employment of migrant workers in Greece has been investigated, mainly, by the use of quantitative data on income and living conditions. However, as long as the crisis is consolidated, there is a need to investigate the deeper consequences on people's living conditions and opportunities. This paper aims to explore the social effects of crisis on the employment of migrants, emphasizing the significance of changes in social stratification and mobility. Drawing on important evidence from classical sociological research, the paper presents the Greek studies that examine qualitatively and in-depth the impact of crisis on migrant's living conditions. The findings from the analysis of the studies show that the investigation of the essential factors and effects of crisis requires specific methodological approaches and, in particular, the causal interaction between the social context and subjective interpretations of changes in people's working and living conditions.

Keywords: Economic crisis, migration, social effects of crisis, work and employment, migrant workers

Εισαγωγή: Το πρόβλημα

Το άρθρο εξετάζει τις κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην απασχόληση των μεταναστών εργαζομένων στην Ελλάδα, προκειμένου να αναδείξει τις βαθύτερες συνέπειες μιας εκτεταμένης κοινωνικής αλλαγής στις συνθήκες και τις ευκαιρίες ζωής των ανθρώπων. Για τους μετανάστες εργαζόμενους, κρίση υπήρξε σε πολλά και διαφορετικά στάδια της ζωής τους κατά τη διαδικασία μετανάστευσης από τη χώρα καταγωγής, την εργασιακή τους ένταξη και την επαγγελματική τους διαδρομή και επιβίωση στη χώρα υποδοχής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Park (1928), η περίοδος της κρίσης για τους περιθωριοποιημένους ανθρώπους εξελίσσεται σε μια σχετικά μόνιμη κατάσταση. Πρόκειται για εκείνες τις ομάδες που έχουν συνηθίσει να ζουν σε δυσμενείς οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και αυτό καθιστά τη διερεύνηση των μεταβολών και των επιπτώσεων της κρίσης εξαιρετικά δύσκολη.

Ωστόσο, η μελέτη για την κρίση σε μεταναστευτικούς πληθυσμούς έχει ιδιαίτερη σημασία στην κοινωνική πολιτική όχι μόνο για να καταγράψει πως οι συγκεκριμένες ομάδες ανταπεξέρχονται στις δύσκολες εργασιακές συνθήκες, αλλά και για να αναδείξει τη ραγδαία μεταβολή και τι σηματοδοτεί αυτή η μεταβολή για τη μεταναστευτική κατάσταση. Για παράδειγμα, τι σημαίνει κρίση για κάποιον που ζει για χρόνια σε καθεστώς επισφάλειας, πόσο πιο ανθεκτικός γίνεται και κατά πόσο η αγορά εργασίας ενισχύει την ανθεκτικότητα του στην κρίση; Κεντρικό ρόλο, λοιπόν, στη διερεύνηση των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης έχουν η εργασία και η απασχόληση, γιατί προσδιορίζουν τα περιθώρια των ευκαιριών και τις προοπτικές ζωής των ανθρώπων (Brown, 1997, Ψημμένος, 2011). Η σημασία των αλλαγών στις συνθήκες ζωής των μεταναστών εργαζομένων και πως αυτές επηρεάζουν τα όρια κοινωνικής στρωμάτωσης και κινητικότητας επιτρέπουν μια πιο ολοκληρωμένη, ουσιαστική και σε βάθος ανάλυση των επιπτώσεων της κρίσης

(Du Bois, 1995, όπ. αναφ. στο Ψημμένος, 2018). Επιπλέον, μας παρακινεί να αναλογιστούμε τη σημασία της μεταβολής στις άλλες ομάδες του πληθυσμού. Μελετώντας ειδικότερα τα παραδοσιακά επαγγέλματα των οικοδόμων και των οικιακών εργατριών, που αντιπροσωπεύουν την πλειοψηφία του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα, μπορούμε να αντλήσουμε σημαντικά συμπεράσματα για τις επιπτώσεις της κρίσης όχι μόνο για τους εργαζόμενους γενικά αλλά και για τη μεσαία τάξη.

Οι περισσότερες μελέτες δίνουν έμφαση στις οικονομικές διαστάσεις της εργασίας και στα ποσοτικά μεγέθη των επιπτώσεων της κρίσης στο εργατικό δυναμικό, π.χ. εισόδημα, πρόσβαση σε υλικά αγαθά, συμμετοχή στην εκπαίδευση, στην αγορά εργασίας και στα κοινωνικά δίκτυα (Ιωαννίδης, Παπαθεοδώρου, Σουφιάς, 2012, Παπαθεοδώρου και Δαφέρμος, 2012, Paratheodorou, 2014, Ζωγραφάκης και Κασίμης, 2014). Οι μελέτες αυτές μας αποκαλύπτουν σημαντικά δεδομένα για τις τάσεις και τις μεγάλες αλλαγές στις συνθήκες ζωής των εργαζομένων. Εντούτοις, η κατανόηση της αλλαγής από τα υποκείμενα και η ανάπτυξη των δράσεων τους σε περιόδους μεγάλων αλλαγών θα μας επιτρέψουν να εμβαθύνουμε στους παράγοντες, τις αιτιώδεις σχέσεις και τις επιπτώσεις της κρίσης. Αυτό όμως προϋποθέτει διαχρονική έρευνα μακράς διάρκειας και συγκριτική ανάλυση των μεταβολών και των επιπτώσεων της κρίσης στις ομάδες του πληθυσμού.

Επομένως, η μέθοδος που πρέπει να εφαρμοστεί για τη μελέτη της κοινωνικής ζωής σε περιόδους κρίσης είναι η εδραίωση των σχέσεων ανάμεσα στους ουσιαστικούς παράγοντες της μεταβολής. Το κατάλληλο μεθοδολογικό σχήμα, δηλαδή, θα πρέπει να βασίζεται στην αλληλεπίδραση μεταξύ των αντικειμενικών παραγόντων της κοινωνικής οργάνωσης και των υποκειμενικών στάσεων και εμπειριών των ανθρώπων (Blumer & Bain, 1939). Σ' αυτό το πλαίσιο, θα αναλύσουμε αρχικά τις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις και τις κλασικές κοινωνιολογικές μελέτες που εξετάζουν τις επιπτώσεις της κρίσης, ιδίως κατά την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης, στην εργασία και την απασχόληση των ανθρώπων και πως αυτές επηρεάζουν όλες τις πτυχές της ζωής τους. Στη συνέχεια, θα παρουσιάσουμε τις αντίστοιχες ελληνικές κοινωνιολογικές μελέτες που πραγματοποίησαν διαχρονική έρευνα (longitudinal research) πριν και κατά τη διάρκεια της τρέχουσας οικονομικής κρίσης και διερεύνησαν ποιοτικά και σε βάθος τις κοινωνικές επιπτώσεις της στην εργασία και την απασχόληση των μεταναστών εργαζομένων. Πρόκειται για δευτερογενή ανάλυση ποιοτικών δεδομένων προηγούμενων εμπειρικών ερευνών (Τσιώλης, 2011), οι οποίες εστιάζουν σε συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα μεταναστών εργαζομένων, εκπονούν διαχρονική έρευνα και πραγματοποιούν συγκριτική ανάλυση των μεταβολών συνεκτιμώντας αντικειμενικούς και υποκειμενικούς παράγοντες για την εξέταση των κοινωνικών επιπτώσεων στη ζωή και την εργασία των ανθρώπων.

Με την παρούσα έρευνα προσδοκούμε να αναδείξουμε τη σημασία της ποιοτικής και σε βάθος διερεύνησης των επιπτώσεων της κρίσης στην εργασία και τις συνθήκες ζωής των μεταναστών εργαζομένων, η οποία μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πως μεταβάλλονται τα όρια της κοινωνικής στρωμάτωσης και κινητικότητας σε περιόδους κρίσης. Η ανάδειξη των ουσιαστικών παραγόντων και βαθύτερων συνεπειών της κρίσης στην απασχόληση των μεταναστών στην Ελλάδα αναμένεται να συμβάλει στον αποτελεσματικότερο κοινωνικό σχεδιασμό και την καλύτερη αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Τέλος, ο εντοπισμός του αιτιώδους μηχανισμού για το πως επιδρά η κρίση στις συνθήκες εργασίας και τις ευκαιρίες ζωής των ανθρώπων με την κατάλληλη μεθοδολογική προσέγγιση πρόκειται να συνεισφέρει στην άσκηση δικαιότερης

κοινωνικής πολιτικής και τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων, αλλά και στη συνέχιση συστημικής έρευνας για τις κρίσεις και τις μεταναστεύσεις.

1. Θεωρητικές Προσεγγίσεις για την κρίση και την απασχόληση μεταναστών εργαζομένων

Για να εξηγήσουμε το βασικό προβληματισμό, τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις και τα ευρήματα των ελληνικών μελετών για τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση των μεταναστών, θα ανατρέξουμε στις θεωρητικές προσεγγίσεις της Μαρξιστικής Σχολής, της Βεμπεριανής Σχολής και της Σχολής του Σικάγου. Η επιλογή μας αυτή βασίζεται στον κύριο σκοπό της παρούσας εργασίας, που αποβλέπει να εξετάσει τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης πάνω στις πληθυσμιακές ομάδες και τα άτομα και όχι στη λειτουργία της αγοράς εργασίας, και για το λόγο αυτό δεν συμπεριλαμβάνει τη λειτουργιστική προσέγγιση. Το επίκεντρο της ανάλυσης μας βρίσκεται στη διαδικασία της αλλαγής, στην κατανόηση της από τα άτομα και στην ανάπτυξη των δράσεων τους σε αλληλεπίδραση με την ομάδα και το συγκεκριμένο ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο.

Σύμφωνα με τη Roitman (2014), η κρίση είναι μια συνεχιζόμενη κατάσταση που απαιτεί να εξετάσουμε τι διακυβεύεται, τη σύγκριση με την κανονική κατάσταση, τις διαφορετικές πτυχές της ζωής, τα εμπειρικά γεγονότα και τις εμπειρίες. Οι πιο ουσιαστικές αναλύσεις για την κρίση επιλέγουν τις ενδογενείς εξηγήσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης (Holton, 1987). Σύμφωνα με τις θεωρίες του Μαρξ και του Βέμπερ, οι κρίσεις είναι προϊόν συνέχειας του βιομηχανικού καπιταλισμού και όχι εκτροπές όπως υποστηρίζει η Λειτουργιστική θεωρία. Για τον Μαρξ, οι ενδογενείς μεταβολές του επιχειρηματικού κύκλου έγκεινται στις απαιτήσεις του ανταγωνισμού για την αύξηση κέρδους και αντανακλούν την εκμετάλλευση των εργαζομένων και τις διαφορετικές μορφές αλλοτρίωσης στη μισθωτή εργασία, τις υπηρεσίες και τη συναισθηματική εργασία (Marx, 1887, Blauner, 1964, Hochschild, 2012). Για τον Βέμπερ, οι κρίσεις είναι αναπόφευκτες και οι μορφές της πολλαπλασιάζονται εξαιτίας της δημιουργίας κοινωνικών θεμάτων στις καπιταλιστικές κοινωνίες (Osborne, 2010). Αυτές οι δύο θεωρητικές προσεγγίσεις μας παρέχουν επαρκείς εξηγήσεις για τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της κρίσης.

Πέραν τούτων, κρίση σημαίνει και μεγάλους επαναπροσανατολισμούς στις ζωές των ανθρώπων και, γι' αυτό, χρειάζεται να κατανοήσουμε τις επιπτώσεις της στις στάσεις τους, στις προσδοκίες τους και στους τρόπους προσαρμογής τους. Οι περισσότερες κοινωνιολογικές μελέτες για τις επιπτώσεις της κρίσης επικεντρώνονται στις αλλαγές στο πεδίο της εργασίας και της απασχόλησης (Ψημμένος, 2018). Κεντρική παράμετρος στη μελέτη των επιπτώσεων της κρίσης, σύμφωνα με τον Runciman (1966), είναι η ανάλυση της κοινωνικής ανισότητας και στρωμάτωσης και πως αυτή προσλαμβάνεται από τα άτομα στην εργασία και το επάγγελμα. Στην προκειμένη περίπτωση, θα πρέπει να αναλύονται και οι τρεις διαστάσεις της κοινωνικής ανισότητας, δηλαδή η τάξη, το κύρος και η δύναμη, σύμφωνα με τη διάκριση του Βέμπερ (1946, 1966). Συγκεκριμένα, η τάξη σηματοδοτεί τις οικονομικές διαστάσεις της εργασίας, το κύρος της εργασίας υποδηλώνει τις κοινωνικές διαστάσεις της εργασίας, καθώς συνδέεται με την κοινωνική εκτίμηση και το γόητρο του επαγγέλματος, τα καταναλωτικά πρότυπα, τα στυλ και τις ευκαιρίες ζωής, και η εξουσία προσ-

διορίζει την εκπροσώπηση των συμφερόντων και τη δομή της ιεραρχίας σε μια κοινότητα (Gerth and Mills, 1948). Συνεπώς, θα πρέπει να εξεταστούν τόσο οι οικονομικές όσο και οι κοινωνικές διαστάσεις της κρίσης και οι επιπτώσεις τους στην ζωή και τις οικογένειες των μεταναστών.

Η μετανάστευση από την άποψη της εργασίας και των ευκαιριών στην αγορά εργασίας αποτελεί μια άλλη πηγή στρωμάτωσης, καθώς η εθνικότητα εξηγεί τις διαφοροποιήσεις στην απασχόληση των μεταναστών και τις διαδικασίες διαμόρφωσης των ορίων που οδηγούν στον αποκλεισμό συγκεκριμένες ομάδες (Mason, 2013). Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην απασχόληση των μεταναστών ενισχύει τη συζήτηση αυτή. Ωστόσο, οι μελέτες δείχνουν ότι υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις ως προς τις μεταναστευτικές ροές κατά τη διάρκεια της κρίσης, όπως επίσης για τους παράγοντες μετανάστευσης και τη χειροτέρευση της θέσης των μεταναστών στην αγορά εργασίας (Tilly, 2011). Για το λόγο αυτό, η μετανάστευση και η κρίση θα πρέπει να εξετάζεται, σύμφωνα με τον Psimmenos (2017a) στο κοινωνικό πλαίσιο συγκεκριμένης εθνοτικής και επαγγελματικής ομάδας.

Σύμφωνα με τη Μαρξιστική προσέγγιση, οι διαρθρωτικές αλλαγές στην αγορά εργασίας κατά τη διάρκεια της κρίσης διαμορφώνουν τις εργασιακές συνθήκες και μεταβάλλουν την υποκειμενική κατανόηση, τις αντιλήψεις και τους προσανατολισμούς των ανθρώπων στις διαφορετικές πτυχές της εργασίας (Beynon and Blackburn, 1972, Brown, 1999). Επιπλέον, η ανομία και η αλλοτρίωση αποτελούν κεντρικό στοιχείο στην κρίση, που στηρίζονται μέσα από την αθέατη πλευρά του εργασιακού συμβολαίου στην κατάτμηση των εργασιών και στην αποξένωση του ανθρώπου από την εργασία και την κοινωνία (Beynon, 1997, Brown, 1997). Η Βεμπεριανή προσέγγιση δίνει έμφαση στην ομάδα ή το κοινωνικό στρώμα, που επιτρέπει την ερμηνεία της κατάστασης τους μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ζουν και δρουν και εξηγεί τις συνήθειες, αντιλήψεις και προσδοκίες τους (Gerth and Mills, 1948). Επίσης, δίνει έμφαση στη λεπτομερή καταγραφή και ανάλυση των συνθηκών εργασίας, που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πως η εργασία επηρεάζει τον μικρόκοσμο και τη ζωή των ανθρώπων (Ψημμένος, 2018).

Τέλος, η Σχολή του Σικάγου επικεντρώνεται στη διαδικασία αλλαγής της ζωής επαγγελματιών ή άλλων στρωμάτων ή ομάδων εξαιτίας της κρίσης και των νέων απαιτήσεων (Ψημμένος, 2018). Ειδικά στο πλαίσιο της θεωρητικής Σχολής του Σικάγου, πραγματοποιήθηκαν σημαντικές κοινωνιολογικές μελέτες, ιδίως κατά την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης, οι οποίες μελέτησαν τις συνέπειες της κρίσης στις στάσεις και τους τρόπους προσαρμογής των ανθρώπων. Οι μελέτες αυτές επηρεάστηκαν από δύο τάσεις: (α) τη μεθοδολογική αλλαγή της Σχολής του Σικάγου προς τις μικρομορφές, δηλ. τη γειτονιά, την πόλη, το εργοστάσιο, τις στάσεις, τις ερμηνείες και τους προσανατολισμούς των ανθρώπων σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια και (β) την έμφαση στη διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής και την προσαρμογή του ατόμου σε αλληλεπίδραση με την ομάδα και το κοινωνικό περιβάλλον, στις ανθρώπινες συμπεριφορές, τις υποκειμενικές νοηματοδοτήσεις, την εμπειρία και το κοινωνικό πλαίσιο που επηρεάζει την ατομική εμπειρία (Turner, 1988, Bulmer 1984). Οι μελέτες αυτές παρέχουν σημαντική πληροφόρηση για τον τρόπο που μελετάμε τις επιπτώσεις της κρίσης στα άτομα και τις ομάδες.

Η κλασική μελέτη του Thomas και Znaniecki περιγράφει τη ζωή ενός Πολωνού αγρότη μετανάστη που ανήκει στην κατώτερη τάξη λόγω του επαγγέλματος του και δείχνει την τάση προς την αποδιοργάνωση του εξαιτίας των συνθηκών της γρήγορης μετάβασης από το ένα κοινωνικό πλαίσιο στο άλλο (Zaretsky, 1984). Η μελέτη αυτή παρουσιάζει τη ζωή του μετανάστη ως μια

συνεχιζόμενη κοινωνική αλλαγή και δίνει έμφαση στη «διαδικασία του κοινωνικού γίγνεσθαι» και στο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα πρέπει να εξεταστούν οι αλληλεπιδράσεις και οι αιτιώδεις σχέσεις ανάμεσα στους αντικειμενικούς και τους υποκειμενικούς παράγοντες της αλλαγής (Blumer & Bain, 1937: 7). Η κατάλληλη μέθοδος για να μελετηθούν οι αλληλεπιδράσεις αυτές είναι η συγκριτική μέθοδος, η οποία επιτρέπει να λάβουμε υπόψη το σύνολο της ζωής μιας δεδομένης κοινωνίας, να επιλέξουμε συγκεκριμένα γεγονότα και να ερμηνεύσουμε τους προσανατολισμούς, τις στάσεις και τις εμπειρίες των ανθρώπων σε σχέση με τις κοινωνικές επιρροές που δέχονται (Blumer & Bain). Μια σημαντική συμβολή της μελέτης αυτής είναι ότι η κοινωνική οργάνωση και αποδιοργάνωση θα πρέπει να εξεταστεί υπό το πρίσμα της ζωής σε συγκεκριμένο τόπο ή της εργασίας σε συγκεκριμένο επάγγελμα.

Ο Elder (1974) στη διαχρονική έρευνα του ανέδειξε τις βαθύτερες συνέπειες της κρίσης στις ζωές των παιδιών μέσα από τις διαδικασίες της κοινωνικής αλλαγής, την ερμηνεία των ανθρώπων για τη σημασία των αλλαγών και την προσαρμογή των οικογενειών μέσα από τη σύγκριση με τις εμπειρίες του παρελθόντος. Η Jahoda και άλλοι (1971) μελέτησαν την επίπτωση της μακροχρόνιας ανεργίας στις αξίες και τις στάσεις των ανθρώπων και το πως η ιεραρχική θέση στο επάγγελμα και την κοινωνία διαμορφώνει διαφορετικούς τύπους ανθρώπων και διαφορετικούς τρόπους προσαρμογής. Η Komarovsky (1971) εξέτασε το πρόβλημα της αλληλεξάρτησης οικονομικών παραγόντων και οικογενειακών σχέσεων και εξηγεί πως οι ρόλοι στην οικογένεια διαφοροποιούνται και πως η ανεργία και η κρίση επηρεάζει τις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας. Η Hirszowicz (1981) μας επισημαίνει ότι η κατανόηση της κοινωνικής αλλαγής και οι στάσεις των ανθρώπων απέναντι στην εργασία προσδιορίζονται, συνήθως, από τις προηγούμενες εμπειρίες τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Psimmenos (2017a: 7), βασιζόμενος στη μελέτη για την κρίση του Orwell το 1937, *The Road of Wigan Pier*, οι εργαζόμενοι ανατρέχουν στις παγιωμένες συνήθειες, στα εργασιακά έθιμα και τις οικογενειακές σχέσεις για να αναζητήσουν λύσεις και να αντιμετωπίσουν την κρίση.

Αξιοποιώντας τις παραπάνω μελέτες, καταλήγουμε ότι η προσέγγιση για τη μελέτη της κρίσης απαιτεί τα εξής:

- Ομάδα πληθυσμού με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά εθνικότητας και επαγγέλματος.
- Συγκριτική ανάλυση των μεταβολών μέσα στην ίδια την ομάδα ή μέσα σ' ένα περιβάλλον χωρικό, εργασιακό ή εργοστασιακό κ.λπ.
- Σύγκριση και ανάλυση των ομάδων αναφοράς.
- Σε βάθος ανάλυση των μεταβολών κατά τη διάρκεια που αυτές συντελούνται, δηλαδή ανάλυση της ενδοεπαγγελματικής μεταβολής μιας ομάδας ανέργων ή περιστασιακά εργαζόμενων κ.λπ., προκειμένου να αναδειχθούν η διαδικασία και η σημασία των μεταβολών.
- Η κρίση και οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της αποτυπώνονται σε μακράς διάρκειας ή/και διαχρονική έρευνα σε διαφορετικά χρονικά πλαίσια (longitudinal research).
- Οποιαδήποτε ανάλυση των μεταβολών της κρίσης θα πρέπει να βασίζεται σε αντικειμενικούς και υποκειμενικούς δείκτες, που εξετάζουν την πορεία ζωής. Με άλλα λόγια, η μελέτη της κρίσης θα πρέπει να περιέχει τη συνεκτίμηση οικονομικών και κοινωνικών στοιχείων και των επιπτώσεών τους στη ζωή και τις οικογένειες των ανθρώπων, τις συζυγικές σχέσεις και τους ρόλους, την εκπαίδευση, τη στέγαση, τα φιλικά δίκτυα και τους τρόπους επιβίωσης.

2. Ελληνικές Μελέτες για τις επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση μεταναστών εργαζομένων

Η ανάλυση που προηγήθηκε μας έδειξε ότι δεν αρκεί να εξετάσουμε μόνο τις οικονομικές ζημιές που υπόκειται ένας άνθρωπος, μια ομάδα ή μια τάξη, ιδιαίτερος κατά τη διάρκεια μιας δύσκολης οικονομικής συνθήκης όπως παραδείγματος χάρη αυτή της Μεγάλης Κρίσης του 1930 ή της σύγχρονης δημοσιονομικής κρίσης που πλήττει την Ελλάδα από το 2008. Οι διαχωριστικές γραμμές που επιβάλλει η οικονομική ανάλυση φαίνεται να είναι μόνο η μια όψη του νομίσματος. Για να ιδωθεί και η άλλη όψη, πόσο μάλλον να γίνει κατανοητή, θα πρέπει να δούμε πώς αυτή η οικονομική πραγματικότητα μεταφράζεται από τους ίδιους τους ανθρώπους σε σχέση με τους κοινωνικούς δεσμούς (κοινότητα, οικογένεια, γειτονιά) αλλά και γενικότερα τις αξίες, τα όνειρα και τις προσδοκίες τους για το μέλλον.

Ειδικά, στην περίοδο ραγδαίων μετασχηματισμών είναι κρίσιμο να καταλάβουμε ότι οι μεταβολές που συμβαίνουν δεν αφορούν αποκλειστικά νέες ευκαιρίες και προοπτικές ζωής, αλλά ταυτόχρονα είναι πιθανό να αποτελούν νέους κοινωνικούς περιορισμούς και ανικανοποίητους στόχους ή να παράγουν νέες αντιλήψεις αναφορικά με την κοινωνία και την οικονομία. Επομένως, μέσα από τη μελέτη των κοινωνικών ανισοτήτων καταφέρνουμε να εντοπίσουμε τα παλιά και νέα κοινωνικά όρια, τα οποία διαμορφώνουν πλαίσια και γραμμές ανισότητας που συμβάλλουν στην κοινωνική θέση των ανθρώπων, τις προοπτικές κινητικότητάς τους και προκαλούν ενδεχομένως δυσαρέσκεια, συγκρούσεις ή/και την πραγματοποίηση των στόχων.

Σ' αυτό το πλαίσιο, οι μελέτες που παρουσιάζονται παρακάτω αναδεικνύουν τη σημασία της ανάλυσης των επιπτώσεων της κρίσης υπό το πρίσμα του επαγγέλματος, του φύλου και της μεταναστευτικής ιδιότητας. Κύριο χαρακτηριστικό των μελετών αυτών είναι ότι πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα εστιάζοντας α) στην κατανόηση της αποστέρσης, β) πώς τα άτομα ή οι ομάδες αντιλαμβάνονται τις ανισότητες που δημιουργούνται, γ) πώς επηρεάζουν τα κοινωνικά τους δίκτυα και δ) ποιες στρατηγικές επιβίωσης υιοθετούν ώστε να τις αντιμετωπίσουν. Αυτή η εμβάθυνση είναι σημαντική γιατί μας βοηθάει να καταλάβουμε πώς ζούνε οι άνθρωποι που είναι στο περιθώριο, ενώ ταυτόχρονα μας ενημερώνει πώς διαμορφώνονται οι νέες γραμμές αναφορικά με την τάξη, τη φυλή, το φύλο, κ.λπ. Οι συγκεκριμένες μελέτες εξετάζουν με συγκριτικό τρόπο τις επιπτώσεις της κρίσης στους εργαζόμενους μετανάστες σε χαμηλόμισθα και χαμηλού κύρους επαγγέλματα, όπως είναι η οικιακή εργασία, η οικοδομή, οι υπηρεσίες καθαρισμού και εστίασης.

2.1 Οικιακή εργασία και κοινωνική ένταξη μεταναστριών στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης (Μπέλλας, επιμ., 2012)

Η μελέτη αυτή εξετάζει πώς οι ραγδαίες αλλαγές στην οικονομία τα πρώτα χρόνια της κρίσης επηρεάζουν την κοινωνική ανάπτυξη των μεταναστριών οικιακών εργατριών που διαμένουν νόμιμα στην Ελλάδα. Ειδικότερα, η μελέτη επικεντρώνεται γύρω από τέσσερις βασικούς άξονες:

α) τη μεταναστευτική τους διαδρομή,

- β) την εργασία στην έμμισθη οικιακή εργασία,
- γ) τις μορφές αλληλεγγύης που αναπτύσσουν και,
- δ) την πρόσβαση σε υπηρεσίες.

Η μελέτη ερευνά συγκριτικά, πριν την κρίση και κατά τη διάρκεια της, πώς επηρεάζονται οι συνθήκες εργασίας και ζωής και οι τύποι ένταξης αλλά και πώς διαμορφώνονται οι συνθήκες, οι αντιλήψεις και οι προσδοκίες για το μέλλον πέντε διαφορετικών μεταναστευτικών γυναικείων εθνοτικών ομάδων που απασχολούνται στην οικιακή εργασία. Η μελέτη με τη χρήση της συγκριτικής μεθόδου επιχειρεί να εντοπίσει κατά πόσο επηρεάζεται η κοινωνικό-οικονομική ένταξη των μεταναστριών οικιακών εργατριών στην ελληνική κοινωνία εξαιτίας των συνθηκών ζωής και εργασίας τους. Συνθήκες οι οποίες φαίνεται να συνδέονται με τη μεταναστευτική τους ιδιότητα, τον τόπο καταγωγής, το φύλο, την εθνικότητα και την ανάπτυξη των κοινωνικών δικτύων (πρωτογενή και δευτερογενή) των μεταναστριών οικιακών εργατριών, αλλά και την παραμονή τους στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας.

Για την επίτευξη των στόχων της μελέτης η ερευνητική ομάδα προέβη τόσο σε ποιοτική όσο και σε ποσοτική διερεύνηση του ζητήματος. Συγκεκριμένα, διενεργήθηκε δειγματοληπτική έρευνα πανελλαδικής κλίμακας σε δείγμα 451 μεταναστριών οικιακών εργατριών από πέντε εθνοτικές ομάδες (Αλβανές, Ουκρανές, Γεωργιανές, Μολδαβές, Φιλιππινέζες) με τη χρήση ερωτηματολογίου και κλειστού τύπου ερωτήσεων και ταυτόχρονα διεξήχθησαν 75 συνεντεύξεις εις βάθος σε οικιακές εργάτριες από την Αλβανία, Ουκρανία, Μολδαβία, Φιλιππίνες και χώρες της Αφρικής (15 συνεντεύξεις εις βάθος σε κάθε εθνοτική ομάδα) που διαμένουν νόμιμα στην Ελλάδα.

Μέσα από την ανάλυση των ποσοτικών και ποιοτικών όρων, οι συγγραφείς επιχειρούν την αποτύπωση τόσο των αντικειμενικών χαρακτηριστικών (δημογραφικοί και οικονομικοί δείκτες) όσο και των υποκειμενικών θεωρήσεων των μεταναστριών οικιακών εργατριών (κοινωνικές και πολιτισμικές αντιλήψεις και προσδοκίες). Συνοπτικά, από την ποσοτική έρευνα προκύπτει ότι οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν αντικειμενικά εμπόδια που θέτει το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο στην κοινωνική ένταξη τους τα οποία σχετίζονται με την αναγνώριση των πτυχίων τους, την κοινωνική τους ασφάλιση, την απόκτηση ιθαγένειας κ.ά. Επίσης, αντιμετωπίζουν και υποκειμενικά εμπόδια, τα οποία προκύπτουν από τις στάσεις που οι ίδιες υιοθετούν όπως η προσωπική παραίτηση και αδιαφορία. Σ' αυτό το σημείο όμως θα εστιάσουμε στην ανάλυση των ποιοτικών ευρημάτων της παρούσας μελέτης, διότι θεωρούμε ότι οι κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης κατανοούνται καλύτερα όταν τα ίδια τα υποκείμενα είναι αυτά που νοηματοδοτούν την αλλαγή και βάσει αυτής της κατανόησης αναλαμβάνουν δράση για την αντιμετώπιση των προβλημάτων.

Από τη μελέτη αναδεικνύεται ότι η παραμονή στην οικιακή εργασία διαφορετικών εθνοτικών ομάδων μεταναστριών, αφενός, παράγει διαφοροποιημένες συνθήκες εργασίας και ζωής και τύπους ένταξης και, αφετέρου, διαμορφώνει διαφορετικές συνθήκες, αξίες και προσδοκίες για το μέλλον των ίδιων και των οικογενειών τους. Παρ' όλα αυτά, το ξέσπασμα της κρίσης φαίνεται ότι θέτει υπό αμφισβήτηση ότι έχουν συνηθίσει μέχρι τώρα, γεγονός που προκαλεί προβλήματα τα οποία συνδέονται με το παρόν και το μέλλον των ίδιων και των οικογενειών τους στην χώρα.

Συγκεκριμένα, ήδη με το ξέσπασμα της κρίσης παρατηρούνται σε όλες τις εθνοτικές ομάδες, εκτός από την περίπτωση των Φιλιππινέζων, αλλαγές στις συνθήκες της οικιακής εργασίας. Η οικονομική εξασθένηση, εξαιτίας της κρίσης, της μεσαίας αστικής τάξης που αποτελεί το βασικό καταναλωτή προσωπικών υπηρεσιών αναγκάζει τις οικιακές εργάτριες να αποδεχτούν υποδεέ-

στερες μορφές απασχόλησης, όπως part-time με λιγότερες ώρες και ημέρες εργασίας, μειωμένες αμοιβές και αυξημένα καθήκοντα. Αλλά και στις περιπτώσεις που παρέχονται υπηρεσίες σε πολλούς εργοδότες, υπάρχει ο κίνδυνος να χάσουν εντελώς κάποιες από τις πηγές ζήτησης της εργατικής τους δύναμης. Αποτέλεσμα αυτής της μεταβολής είναι να αναδιαμορφώσουν τις ανάγκες του νοικοκυριού τους (κατανάλωση, ψυχαγωγία/ διασκέδαση, ταξίδια κτλ.), ώστε να μπορέσουν να καλύψουν τις οικογενειακές και προσωπικές τους ανάγκες.

Παράλληλα, η κρίση επηρεάζει τις προοπτικές κινητικότητας των οικιακών εργατριών ανατρέποντας, όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, «τον αναπτυξιακό κύκλο της οικιακής εργασίας», γεγονός που τις οδηγεί να αναδιαμορφώσουν τις στρατηγικές επιβίωσής τους. Η συνεχής ανοδική ενδοεπαγγελματική πορεία με τη μετάβαση από την εσωτερική στην εξωτερική οικιακή εργασία (πολύ-απασχόληση, υπηρεσίες καθαρισμού κτλ.), που παρατηρούνταν με το πέρασμα των χρόνων και την ενασχόλησή τους στην οικιακή εργασία των μεταναστριών, με εξαίρεση τις Φιλιππινέζες, φαίνεται ότι στην κρίση αναστρέφεται. Σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, όπως αυτή των Ουκρανών και των Αφρικανών γυναικών, η επιστροφή στην όχι και τόσο προτιμυέα συνθήκη της εσωτερικής οικιακής εργασίας φαντάζει όλο και πιο πιθανή υπό την απειλή της ανεργίας ή της υποαπασχόλησης, γεγονός που επηρεάζει σημαντικά τα επίπεδα εξάρτησης και αυτονομίας τους.

Επιπλέον, μια σημαντική κοινωνική επίπτωση που φαίνεται ότι η κρίση επιφέρει στις οικιακές εργάτριες είναι η αλλαγή των ρόλων στο ίδιο τους το νοικοκυριό, ειδικά στις περιπτώσεις που χαρακτηρίζονται από οικογενειακή μετανάστευση, όπως στην περίπτωση των Αλβανίδων. Ειδικότερα, στην αρχή της κρίσης φαίνεται ότι εκτός από το επάγγελμά τους το οποίο πλήττεται και τις αναγκάζει να δεχτούν υποδεέστερους όρους εργασίας και απασχόλησης, ταυτόχρονα, πλήττεται και το επάγγελμα του συζύγου (π.χ. κατασκευαστικός τομέας). Αυτή η εξέλιξη έχει ως αποτέλεσμα να αντιστραφούν οι ρόλοι στο νοικοκυριό και από εκεί που η εργασία του άνδρα θεωρούνταν σταθερή και της γυναίκας περιστασιακή, αυτό αλλάζει. Η γυναίκα τώρα αναλαμβάνει το ρόλο του «breadwinner» με αποτέλεσμα να πέφτει όλο και πιο μεγάλο φορτίο σε αυτήν, αναδιαμορφώνοντας την οικονομική στρατηγική του νοικοκυριού. Η μεταβολή αυτή, επομένως, έρχεται να θυμίσει την πρώτη περίοδο της μετανάστευσης στην χώρα υποδοχής όπου το σταθερό εισόδημα ήταν ένα, μόνο που τώρα τον ρόλο του άνδρα τον έχει η γυναίκα με τις ανάγκες του νοικοκυριού να είναι ιδιαίτερα αυξημένες, κάτι που τις αναγκάζει να εξαρτώνται περισσότερο από τα εργοδοτικά νοικοκυριά.

Η ανεργία που μαστιίζει τον τομέα απασχόλησης των συζύγων τους φαίνεται ότι δυναμιτίζει σε μεγάλο βαθμό και τη θεσμική τους κατοχύρωση αναφορικά με τα δικαιώματα παραμονής και κοινωνικής ασφάλισης. Αυτό συμβαίνει διότι οι στρατηγικές οικογενειακής επιβίωσης που είχαν μέχρι στιγμής υιοθετηθεί ήταν η ασφάλιση μέσω του συζύγου που είχε σταθερή εργασία και συνδεόταν τόσο με την υγειονομική κάλυψη του νοικοκυριού όσο και με τη δυνατότητα ανανέωσης των αδειών παραμονής του συνόλου των μελών του. Σ' αυτό το πλαίσιο και με την ανατροπή στις εργασιακές συνθήκες των συζύγων τους, οι μετανάστριες θέτουν υπό αμφισβήτηση αυτήν την πρακτική θεωρώντας ότι έκαναν λάθος που δεν επιθυμούσαν την ασφάλιση μέσω της δικής τους εργασίας και εκφράζουν το φόβο τους για το τι μπορεί να συμβεί στο μέλλον και ιδιαίτερα για τις προοπτικές των παιδιών τους.

Τέλος, η κρίση φαίνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις «παγώνει» ή/ και ακυρώνει τα μελλοντικά

σχέδια των μεταναστριών, όσον αφορά την οικογενειακή επανένωσή τους, αφού τα μειωμένα εισοδήματα αφενός παρατείνουν την περίοδο παραμονής των οικιακών εργατριών στην Ελλάδα, αφετέρου απομακρύνουν κάθε πιθανότητα μετακίνησης των παιδιών τους προς την χώρα υποδοχής λόγω της δύσκολης οικονομικής κατάστασης. Ταυτόχρονα, από τη μελέτη προκύπτει ότι στην περίπτωση των Φιλιππινέζων η ύφεση οδηγεί σε νέα μεταναστευτικά σχέδια οι οποίες διερευνούν τη μετακίνησή τους σε άλλες χώρες (Καναδά, ΗΠΑ), προκειμένου να απασχοληθούν εκεί ως οικιακές εργαζόμενες.

Καταλήγοντας, η μελέτη εξέτασε πώς επηρεάζεται η κοινωνική ένταξη των μεταναστριών οικιακών εργατριών στην ελληνική κοινωνία με το ξέσπασμα της κρίσης. Η ανάλυση έριξε φως στις κοινωνικές επιπτώσεις που η κρίση επιφέρει στις ενταξιακές προοπτικές τους ιδιαίτερα μέσα υπό το πρίσμα της παραμονής τους στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας. Για την εξέταση των μεταβολών, όπως παρουσιάζονται εδώ, η μελέτη βασίστηκε κυρίως στις υποκειμενικές ερμηνείες των οικιακών εργατριών που προέκυψαν από την ποιοτική διερεύνηση.

2.2 Unveiling Domestic Work in Times of Crisis (Psimmenos, ed., 2017)

Η μελέτη ερευνά τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης πάνω στις μετανάστριες οικιακές εργάτριες. Ειδικότερα, εξετάζει τους βασικούς μηχανισμούς αναπαραγωγής του γυναικείου μεταναστευτικού οικιακού εργατικού δυναμικού, καθώς και τον τρόπο που η οικιακή εργασία και οι νοσηματοδοτήσεις της υπονομεύουν τις προοπτικές ζωής των εργατριών ιδιαίτερα κάτω από συνθήκες κρίσης. Επομένως, η έρευνα εστιάζει σε τρεις άξονες:

- α) τις διαπροσωπικές σχέσεις των οικιακών εργατριών με τα εργοδοτικά νοικοκυριά αλλά και τις σχέσεις τους με τα δίκτυα αλληλεγγύης,
- β) την πρόσβαση τους σε τυπικούς φορείς κοινωνικής προστασίας και
- γ) τις προοπτικές απασχόλησής τους και κοινωνικής κινητικότητας.

Η μελέτη ξεκινάει από την παραδοχή ότι, παρόλο που τα επαγγέλματα καταρρέουν σε περιόδους κρίσης και αναμένεται οι μετανάστες να μετακινηθούν σε άλλες χώρες και σε άλλα επαγγέλματα, αυτό δεν ισχύει. Τα ευρήματα της μελέτης καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι, πράγματι όσο η κρίση εδραιώνεται, σπρώχνει σε όλο και μεγαλύτερες οικονομικές και ηθικές εξαρτήσεις το οικιακό εργατικό δυναμικό εγκλωβίζοντας το περαιτέρω και με ακόμη πιο δυσμενείς όρους. Με την παραμονή στην οικιακή εργασία όχι μόνο εξοικειώθηκαν με την εργασία τους και τις συνθήκες που σχετίζονται με αυτή, εσωτερικεύοντας την υποταγή και την απώλεια ελέγχου της προσωπικής τους ζωής, αλλά ταυτόχρονα ανέπτυξαν νέες αξίες και προσωπικές φιλοδοξίες, οι οποίες καθιστούσαν κάθε πιθανή δυνατότητα αλλαγής σταδιοδρομίας ή/ και επαγγέλματος ανεπιθύμητη ή σχεδόν αδύνατη.

Η ερευνητική ομάδα πραγματοποίησε 50 ημιδομημένες σε βάθος συνεντεύξεις με καταγεγραμμένες μετανάστριες εργαζόμενες που προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από την Αλβανία, την Ουκρανία και τη Ρουμανία. Η επιλογή τους βασίστηκε σε συγκεκριμένα κριτήρια που αντιστοιχούσαν στους άξονες της έρευνας, πάνω στους οποίους στηρίχτηκαν και οι συνεντεύξεις. Για να αναδειχθούν οι μεταβολές που συνέβησαν στην εργασία, την κοινωνική προστασία και την οικογένεια, οι συγγραφείς εξέτασαν με συγκριτικό τρόπο την ίδια ομάδα μεταναστριών οικιακών

εργατριών, πριν την κρίση και κατά τη διάρκεια της, θέλοντας να αναλύσουν τις διαδικασίες που οδήγησαν σε αυτές. Αυτό προϋποθέτει διαχρονική έρευνα μακράς διάρκειας, γιατί επιτρέπει τη σε βάθος διερεύνηση των μεταβολών και των μακροπρόθεσμων επιπτώσεων της κρίσης. Επιπλέον, επικέντρωσαν στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας, αφενός διότι για να μπορέσει κανείς να κατανοήσει τις διαδικασίες αλλαγής πρέπει να δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα σε μια συγκεκριμένη τάξη ή ομάδα, και αφετέρου γιατί μας αναδεικνύει τη σημασία των αξιών, συνθηκών και προσδοκιών που διαμορφώνονται μέσα από τη συγκεκριμένη εργασιακή δραστηριότητα. Η εξέταση του επαγγέλματος καθίσταται σημαντική σε περιόδους αλλαγών, όχι μόνο γιατί καταγράφει τις μεταβολές και τις διαδικασίες αλλαγής, αλλά και γιατί μας φωτίζει τη θέση του εργαζόμενου στην κοινωνία και την οικονομία. Ταυτόχρονα, μας επιτρέπει μέσα από την οργάνωσή της να κατανοήσουμε τα κριτήρια και τις αντιλήψεις που διαμορφώνει ο εργαζόμενος για το πώς βλέπει τον εαυτό του και τους άλλους μέσα σ' αυτή αλλά και για τις επιλογές που κάνει για την αντιμετώπιση της κρίσης.

Μελετώντας την οικιακή εργασία από τον 19^ο αι. μέχρι και σήμερα οι συγγραφείς καταδεικνύουν ότι η κοινωνική ανάπτυξη και κανονικοποίηση της οικιακής εργασίας στην Ελλάδα περνά μέσα από διαδικασίες εκτοπισμού και πώχευσης, κατανομής του εργατικού πληθυσμού και επιβολής κοινωνικών και ηθικών εξαρτήσεων και ελέγχου που συνδέονται με το φύλο, την φυλή, την τάξη, την ηλικία κ.ά.. Μ' αυτόν τον τρόπο, υποστηρίζουν οι συγγραφείς, συγκροτείται μια πορεία «προετοιμασίας», εξοικείωσης, τοποθέτησης και κοινωνικοποίησης αυτού του εργατικού δυναμικού στη συγκεκριμένη εργασία. Αυτή η πορεία φαίνεται ότι επαληθεύεται τόσο στην πρώτη περίοδο ανάπτυξης της οικιακής εργασίας γύρω στον 19^ο αι. όσο και στο σύγχρονο εργατικό μεταναστευτικό δυναμικό που απασχολείται στην οικιακή εργασία (Bada and Hantzaroula, 2017, Psimmenos, 2017b). Ειδικότερα, μέσα από την εκτενή ανάλυση του κοινωνικού πλαισίου τόσο της χώρας καταγωγής, όσο και της χώρας υποδοχής, εξηγείται γιατί οι οικιακές εργάτριες παραμένουν στο επάγγελμα παρά τη χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας (Psimmenos, 2017b).

Εξετάζοντας την σύγχρονη οικιακή εργασία σε σχέση με την κρίση καταλήγουν ότι τα υποκείμενα διαμορφώνουν αρνητικές έννοιες σε σχέση με την εργασία τους. Η ύφεση άλλαξε όχι μόνο την εργασιακή κατάσταση με τη μετάβαση από την εξωτερική στην εσωτερική εργασία που είχε δυσμενείς συνέπειες τόσο στα καθήκοντα όσο και στον έλεγχο που ασκούν στην εργασία τους, αλλά άλλαξε και τις εργασιακές αξίες. Οι νέες αντιλήψεις και αξίες που διαμορφώνονται από τη συνεχή ενασχόλησή τους με την οικιακή εργασία ενισχύουν την επιθυμία των μεταναστριών να παραμείνουν στο επάγγελμα, παρ' όλο που οι προσδοκίες τους απ' αυτό ελαχιστοποιούνται με άμεσο αντίκτυπο στην αυτό -αντίληψη τους και στις προσωπικές κινητικότητας τους, απομακρύνοντας ταυτόχρονα κάθε επιθυμία ή προσδοκία για αλλαγή επαγγέλματος (Lazarescu and Kouzas, 2017).

Όσον αφορά τη σχέση τους με την οικογένεια από τη μελέτη προκύπτει ότι, για τις μετανάστριες οικιακές εργαζόμενες η διεθνική μορφή της οικογένειας αποτελεί εδώ και δεκαετίες μια συνεχιζόμενη πραγματικότητα, ωστόσο στην περίοδο της κρίσης φαίνεται ότι η απομόνωση γίνεται ακόμα πιο έντονη αφού οι οικογενειακοί δεσμοί χαλαρώνουν ακόμα πιο πολύ. Η οικογένεια με αυτόν τον τρόπο παύει να λειτουργεί ως πηγή προστασίας από την αγορά, αλλά αντιθέτως προσαρμόζεται στις αλλαγές με τρόπο που εκθέτει τα μέλη της σε μεγαλύτερους κινδύνους. Αυτή η απώλεια φαίνεται ότι αντικαθίσταται με την εντονότερη εξάρτησή τους από τα εργοδοτικά νοι-

κοκυριά και τη σύναψη ψευδό-οικογενειακών σχέσεων, που ωστόσο δεν είναι σε θέση να παρέχουν ότι και στο παρελθόν εξαιτίας της κρίσης. Τέλος, η κρίση φαίνεται να ενισχύει την ατομικιστική αντίληψη των μεταναστριών οικιακών εργατριών απομακρύνοντας τις από τη συμμετοχή τους σε συλλογικές ενώσεις (Χυροlytas, Vassilikou and Fouskas, 2017).

Τέλος, η έρευνα διαπιστώνει ότι οι μετανάστριες οικιακές εργάτριες διαμορφώνουν αρνητικές στάσεις απέναντι στο κοινωνικό κράτος. Οι μετανάστριες στην κρίση, απέχουν από την κοινωνική προστασία και ασφάλεια, διότι την θεωρούν ακριβή και αναποτελεσματική αφού οι ίδιες δουλεύουν για να στηρίξουν την οικογένεια όντας οι σύζυγοί τους άνεργοι. Επίσης, έχουν αναπτύξει νέες αντιλήψεις και αξίες διαμέσου της οικιακής εργασίας, η οποία ενισχύει στάσεις και πρακτικές που νομιμοποιούν τις άτυπες και έμμεσες μορφές κοινωνικής προστασίας. Αυτή η αντίληψη φαίνεται ότι ενισχύεται και από τις πρακτικές διάκρισης των υπαλλήλων πρώτης γραμμής, αλλά και από το ελλειμματικό κοινωνικό κράτος. Δυο στοιχεία της σύγχρονης πραγματικότητας που ουσιαστικά τις περιθωριοποιούν ακόμα περισσότερο (Skamnakis and Malekaki, 2017).

Συμπερασματικά, η μελέτη έριξε φως στο πώς οι οικιακές εργάτριες διαμορφώνουν τις αντιλήψεις και τις προοπτικές κινητικότητας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης. Η ανάλυση μέσω αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων βοήθησε τη βαθύτερη και ουσιαστικότερη κατανόηση των επιπτώσεων της κρίσης στις ζωές των οικιακών εργατριών, στη διαμόρφωση των επαγγελματικών τους προσδοκιών και των εικόνων που σχηματίζουν για την κοινωνία στο συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο.

2.3 Οι κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στον μεταναστευτικό πληθυσμό:

Εργαζόμενοι στην οικιακή εργασία και την οικοδομή (Ψημμένος, επιμ. 2017)

Η μελέτη παρουσιάζει τις επιπτώσεις της κρίσης πάνω στις οικογένειες των μεταναστών οι οποίοι απασχολούνται σε δύο βασικές επαγγελματικές κατηγορίες όπως είναι αυτή των οικοδόμων και των οικιακών εργατριών. Συγκεκριμένα, εξετάζει τρεις βασικούς άξονες:

- α) την οικογένεια και τις επιπτώσεις της κρίσης στις συνθήκες ζωής και τις οικογενειακές σχέσεις,
- β) τα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστών και πώς αυτά επηρεάζονται από την κρίση και,
- γ) τις στρατηγικές επιβίωσης που υιοθετούνται, ξεχωριστά από τους οικοδόμους και τις οικιακές εργάτριες, απέναντι στην κρίση.

Πραγματοποιήθηκαν 50 συνεντεύξεις εις βάθος (25 συνεντεύξεις σε οικοδόμους και 25 συνεντεύξεις σε οικιακές εργάτριες) σε 25 οικογένειες Αλβανικής καταγωγής, που έχουν τουλάχιστον δεκαετή εμπειρία στα συγκεκριμένα επαγγέλματα και διαμένουν στην ευρύτερη περιοχή των Καλυβίων Αττικής. Η ανάλυση επικεντρώθηκε στη πορεία ή διαδρομή ζωής (life course analysis) και τη σύγκριση μεταβολών μέσα στην ίδια ομάδα (cohort) ή τις μεταβολές μέσα σ' ένα περιβάλλον, στην προκειμένη περίπτωση το οικογενειακό περιβάλλον. Ταυτόχρονα, υιοθετήθηκε από την ερευνητική ομάδα η σύγκριση με προηγούμενες περιόδους – προ κρίσης και κατά τη διάρκεια της – καθώς η περιγραφή των διαδικασιών αλλαγής ή μεταβολής της ζωής κρίθηκε απαραίτητη αφού ρίχνει φως στο πώς και πόσο η κρίση έχει συμβάλει στη μεταβολή της ζωής και πώς αυτή ερμηνεύεται από τους ανθρώπους.

Αυτό που ξεχωρίζει σε αυτή τη μελέτη είναι το κοινωνικό πλαίσιο ανάλυσης για την κρίση στο οποίο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση. Συγκεκριμένα, σ' αυτήν τη μελέτη όπως και στις προηγούμενες εξετάζεται το επάγγελμα της οικιακής εργασίας των μεταναστριών, ωστόσο εδώ η προσοχή δίνεται στην εξέταση του νοικοκυριού. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τη συνδυαστική εξέταση τόσο της οικιακής εργασίας όσο και της απασχόλησης του συζύγου που έχει ως κύριο επάγγελμα την οικοδομή. Η επιλογή αυτή γίνεται, διότι όλα τα επαγγέλματα δεν πλήττονται το ίδιο στην κρίση, οι όποιες αλλαγές, δε, συμβαίνουν στο επάγγελμα του συζύγου φαίνεται ότι επιβαρύνουν και αυτές το νοικοκυριό. Επομένως, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις επιπτώσεις της κρίσης γνωρίζοντας τόσο τις μεταβολές στα επαγγέλματα αλλά και τι επιπτώσεις έχουν στην εικόνα που σχηματίζουν ο ένας σύζυγος για τον άλλον.

Επιπλέον, αυτό που προσθέτει ως σημείο ανάλυσης η συγκεκριμένη έρευνα είναι ο τόπος. Η διερεύνηση και με το πρίσμα αυτό κρίνεται απαραίτητη γιατί, όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, για να δούμε καλύτερα τι είδους και έντασης μεταβολές προκαλεί η ύφεση ιδιαίτερα σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τα δίκτυα εργασίας και απασχόλησης, τους κοινωνικούς δεσμούς και τα δίκτυα κοινωνικής προστασίας. Τα δίκτυα αυτά αναπτύσσονται σ' ένα χωρικό πεδίο και οποιαδήποτε αποσταθεροποίησή τους συνδέεται με αλλαγές σε οικονομικό, κοινωνικό και συμβολικό επίπεδο, οι οποίες επηρεάζουν τις αντιλήψεις των υποκειμένων για την εργασία, την αλληλεγγύη και την κινητικότητα.

Τα ευρήματα της μελέτης δείχνουν ότι η κρίση επηρεάζει σε πολύ μεγάλο βαθμό τις συνθήκες εργασίας και απασχόλησης και των δυο υπό εξέταση επαγγελματιών και αυτό έχει σημαντικές κοινωνικές επιπτώσεις στους εργαζόμενους και τις οικογένειές τους. Στοιχείο που επιβεβαιώνεται και από αυτή τη μελέτη είναι ότι οι οικιακές εργάτριες αρχίζουν να αναζητούν εργασία σε δουλειές που είχαν απασχοληθεί με την είσοδό τους στην χώρα. Η όχι και τόσο ελκυστική απασχόληση στην εσωτερική οικιακή εργασία σ' έναν εργοδότη φαίνεται ότι αποτελεί τη μόνη εργασιακή τους διέξοδο και μάλιστα σε περιστασιακή βάση. Από την άλλη μεριά οι άνδρες μετανάστες φαίνεται ότι και αυτοί ακολουθούν ένα αντεστραμμένο μοτίβο της εργασιακής τους πορείας μέχρι τώρα, αφού ξαναγυρίζουν σε δουλειές που σχετίζονται με βοηθητικές εργασίες, μικρο - εξυπηρετήσεις και θελήματα. Οι μεταβολές στις εργασιακές συνθήκες και των δυο συζύγων επιφέρει σημαντική μείωση στο εισόδημα του νοικοκυριού. Αυτή η εξέλιξη, όπως φαίνεται από την ανάλυση, επηρεάζει σε πολύ μεγάλο βαθμό το βιοτικό επίπεδο τόσο των ατόμων όσο και των οικογενειών τους. Ειδικά από το 2012 και μετά, φαίνεται ότι το εισόδημά τους μειώνεται δραματικά και εξωθεί τα νοικοκυριά να ζούνε στο όριο της φτώχειας. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι οικογένειες των μεταναστών αρχίζουν να ζουν μέσω φιλανθρωπιών, όπως προκύπτει από την έρευνα, ενώ πολλοί αντιμετωπίζουν και πρόβλημα στέγασης. Οι αλλαγές αυτές σηματοδοτούν αλλαγές στους ρόλους και τις σχέσεις στην οικογένεια, στις προσδοκίες, αλλά πολύ περισσότερο στην αυτό- εκτίμηση τους, που πολλές φορές σχετίζονται με προβλήματα ψυχικής υγείας ή/ και παραβατικές συμπεριφορές. Ταυτόχρονα, εμφανίζονται προβλήματα που εντοπίζουν τη διάρρηξη των οικογενειακών δεσμών, αφού ο σύζυγος προβαίνει σε νέα μεταναστευτική κίνηση για εύρεση εργασίας και εξασφάλιση εισοδήματος. Αυτό το δεδομένο διαμορφώνει νέες συνθήκες για την οικογένεια, η οποία πλέον μετατρέπεται σε μονογονεϊκή με τη σύζυγο να μένει πίσω μαζί με τα παιδιά. Επιπλέον, παρατηρείται και η συρρίκνωση των κοινωνικών δικτύων υποστήριξης της οικογένειας εξαιτίας των καταστάσεων που βιώνουν οι οικογένειες, απομακρύνοντάς τις

ουσιαστικά απ' αυτά. Παράλληλα, χάνεται και η δυνατότητα συμμετοχής σε μια άτυπη αγορά εργασίας σε τοπικό επίπεδο αφού χάνουν τις γνωριμίες.

Συνοπτικά, η μελέτη εξέτασε τις επιπτώσεις της κρίσης σε δύο επαγγελματικές ομάδες (οικιακές εργάτριες και οικοδόμοι) και ειδικότερα στα μέλη της οικογένειας που πλήττονται άμεσα από την οικονομική κρίση. Οι μεταβολές στα δύο αυτά επαγγέλματα ανέδειξαν τις επιπτώσεις της κρίσης, όχι μόνο στις συνθήκες εργασίας, αλλά κυρίως μέσα στην οικογένεια και στους ρόλους των δύο συζύγων. Η έρευνα διαπίστωσε ότι το κύριο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο της κρίσης δεν είναι τόσο το οικονομικό όσο το κοινωνικό, αφού επιφέρει σημαντικές μεταβολές στην διαδικασία ένταξης στην κοινωνία οι οποίες θέτουν υπό αμφισβήτηση τόσο την εργασιακή τους πορεία, όσο και την πορεία εξέλιξης σ' έναν τόπο. Η ανάλυση των μεταβολών εξετάστηκε τόσο υπό το πρίσμα αντικειμενικών παραμέτρων που έχουν να κάνουν με τη σύνθεση του νοικοκυριού, την κατανάλωση, το εισόδημα, τη στέγαση όσο και υποκειμενικών ερμηνειών οι οποίες σχετίζονται με τις αντιλήψεις που διαμορφώνουν σχετικά με την εργασία τους, το κύρος και στις κοινωνικές σχέσεις των εργαζομένων.

2.4 Relative Deprivation and Occupational Mobility in Times of Crisis: The Case Studies of Migrant Workers in Greece and the United Kingdom (Galata, 2019)

Η μελέτη αυτή για τη σχετική αποστέρηση και την επαγγελματική κινητικότητα σε περιόδους κρίσης ασχολήθηκε με τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

(α) Πως διαμορφώνονται οι προσδοκίες επαγγελματικής κινητικότητας των μεταναστών σε περιόδους κρίσης στο πλαίσιο της χώρας υποδοχής;

(β) Ποια είναι η υποκειμενική κατανόηση των μεταναστών για τη σχετική αποστέρηση και πως επηρεάζει τις προοπτικές εργασίας σε περιόδους κρίσης;

Ειδικότερα, η μελέτη διερευνά τις κοινωνικές στάσεις απέναντι στις ανισότητες στην εργασία και τη σημασία τους για την επαγγελματική κινητικότητα στη χώρα υποδοχής. Επιχειρεί να εξηγήσει πως οι διαρθρωτικές αλλαγές και οι αξίες που διαμορφώνονται για την εργασία σε σχέση με τις ομάδες αναφοράς επηρεάζουν την απόφαση τους για μετακίνηση. Η μελέτη χρησιμοποιεί την έννοια της σχετικής αποστέρησης, ως την κεντρική και πλέον κατάλληλη θεωρητική προσέγγιση σε περιόδους κρίσης και ταχείας κοινωνικής αλλαγής, προκειμένου να ερμηνεύσει πως οι μετανάστες εργαζόμενοι προσλαμβάνουν τις εργασιακές ανισότητες σε σχέση με τους ίδιους, σε σχέση με τους ημεδαπούς και σε σχέση με τη θέση στο επάγγελμα. Εξετάζει, δηλαδή, τις αιτιώδεις σχέσεις ανάμεσα στις προσδοκίες των μεταναστών για επαγγελματική κινητικότητα και τις προηγούμενες εμπειρίες τους, τις αξίες απέναντι στην εργασία, τις οικογένειες τους και τις ομάδες αναφοράς.

Η μελέτη εφαρμόζει τη συγκριτική μέθοδο για να διερευνήσει τις επιπτώσεις της κρίσης στην επαγγελματική κινητικότητα σε δύο διαφορετικές εθνοτικές ομάδες μεταναστών εργαζομένων, σε δύο διαφορετικές πόλεις: τους Αλβανούς μετανάστες στην Αθήνα, Ελλάδα και τους Ιρλανδούς μετανάστες στο Newcastle, Ηνωμένο Βασίλειο. Για το σκοπό αυτό, διεξήχθησαν δύο χωριστές μελέτες περίπτωσης, που αποτελούν την καταλληλότερη μέθοδο για την σε βάθος διερεύνηση της επαγγελματικής κινητικότητας και της αιτιώδους συσχέτισης της με τις ομάδες αναφοράς. Η

κάθε μελέτη περίπτωσης περιέλαβε, καταρχήν, την ανάλυση του κοινωνικού πλαισίου των μεταναστών εργαζομένων στην αντίστοιχη χώρα υποδοχής πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης, με βάση τα δεδομένα του Ευρωπαϊκού Στατιστικού Συστήματος της Απογραφής 2011 για τις εργασιακές συνθήκες και την επαγγελματική κατανομή, καθώς και τα πρόσφατα στατιστικά στοιχεία και τις εκθέσεις των Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οργανισμών ΟΟΣΑ και Eurofound. Επιπλέον, κάθε μελέτη περίπτωσης περιέλαβε Εργασιακές Ιστορίες (Work History Interviews) Αλβανών και Ιρλανδών μεταναστών αντίστοιχα. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν 20 σε βάθος αφηγηματικές συνεντεύξεις εργασιακών ιστοριών σε οικογένειες Αλβανών και Ιρλανδών μεταναστών. Τα ποιοτικά δεδομένα που συλλέχθηκαν αφορούσαν τις επαγγελματικές διαδρομές, τις εργασιακές εμπειρίες καθόλη τη διάρκεια του εργασιακού βίου, τις σχέσεις με τους άλλους με τους οποίους συγκρίνονται και πως κατανοούν τη σχετική αποστέρηση, το βαθμό ικανοποίησης από τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης σε σύγκριση με τους άλλους, καθώς και τις ερμηνείες και προσδοκίες τους ως προς τις εργασιακές προοπτικές.

Τα ευρήματα και η σύγκριση των δύο μελετών περίπτωσης έδειξαν ότι, παρά τη διαφοροποίηση του κοινωνικού πλαισίου στη χώρα υποδοχής, οι συνθήκες απασχόλησης των μεταναστών εργαζομένων παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες, ιδίως, ως προς τη δυσανάλογη απασχόληση τους σε χαμηλόμισθες και χαμηλού κύρους εργασίες. Στην περίπτωση της Ελλάδας, οι εργασιακές συνθήκες κατά την περίοδο της κρίσης είναι ιδιαίτερα δυσμενείς και αυτό επιδρά αρνητικά στις αντιλήψεις, τους προσανατολισμούς και τις προσδοκίες των μεταναστών εργαζομένων για επαγγελματική κινητικότητα. Ωστόσο, αν και οι εργασιακές ανισότητες είναι εμφανείς, η αίσθηση σχετικής αποστέρησης των Αλβανών μεταναστών εργαζομένων δεν είναι έντονη. Αυτό εξηγείται διότι οι Αλβανοί μετανάστες συγκρίνουν τους εαυτούς τους με τη δική τους ομάδα, αλλά και με τις προηγούμενες εμπειρίες τους σε σχέση με τη μεταναστευτική διαδικασία και την εργασιακή τους πορεία. Η αίσθηση σχετικής αποστέρησης ενισχύεται από την ανασφάλεια στην εργασία, τη δύσκολη οικονομική κατάσταση και την οικογένεια, δηλαδή τους κυριότερους λόγους που αποτρέπουν την οποιαδήποτε απόφαση για επαγγελματική κινητικότητα. Αυτό επιβεβαιώνεται από τις αφηγήσεις και τις εμπειρίες των Αλβανών μεταναστών, που δηλώνουν την αναγκαία αποδοχή των άτυπων όρων του εργασιακού συμβολαίου για λόγους επιβίωσης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η αποδοχή των μεταβολών στην εργασία δεν αφορούν μόνο την άτυπη αύξηση των ωρών και του όγκου της εργασίας μέσα σε ένα επάγγελμα, αλλά περιλαμβάνουν και εκείνες τις αθέατες αλλαγές που προκύπτουν από τη μετάβαση από το ένα επάγγελμα στο άλλο. Σύμφωνα με σχετική μαρτυρία, η αναγκαία αλλαγή από το επάγγελμα του οικοδόμου στο επάγγελμα του ταξιτζή λόγω των δυσμενών συνθηκών στην αγορά εργασίας σηματοδοτεί την αποειδίκευση, την έλλειψη αυτονομίας και την χειροτέρευση των συνθηκών ζωής όλης της οικογένειας.

Σε ότι αφορά τους Ιρλανδούς μετανάστες, οι σχετικά καλύτερες συνθήκες στην αγορά εργασίας του Ηνωμένου Βασιλείου φαίνεται να συμβάλλουν στη βελτίωση της επαγγελματικής τους κατάστασης, αν και οι ευκαιρίες που καταγράφηκαν για επαγγελματική κινητικότητα την περίοδο της κρίσης αφορούσαν σε χαμηλόμισθες και χαμηλού κύρους εργασίες. Από την άλλη μεριά, η προτεραιότητα των Ιρλανδών μεταναστών να ενσωματωθούν πλήρως στην χώρα υποδοχής και να αποδείξουν ότι είναι επιτυχημένοι στη μεταναστευτική τους διαδικασία εξηγεί, σε μεγάλο βαθμό, τους προσανατολισμούς τους και τις κοινωνικές συγκρίσεις τους. Σε αρκετές περιπτώσεις, η

βελτίωση του κύρους και του στυλ ζωής τους άλλαξε τις ομάδες αναφοράς με τις οποίες συγκρίνονται και αυτό με τη σειρά του συνέβαλε στην επιτυχημένη, σύμφωνα με τις δικές του αντιλήψεις και ερμηνείες, επαγγελματική πορεία τους. Είναι χαρακτηριστικό το πως εξασθενούν τα όποια μειονεκτήματα σχετίζονται με τις χαμηλού κύρους θέσεις εργασίας υπό τη φήμη των μεγάλων επιχειρήσεων και των υπηρεσιών στην αγορά και το πως οι συνθήκες εργασίας διαμορφώνουν διαφορετικές προσδοκίες ζωής.

Συνολικά, η μελέτη εξέτασε τις μεταβολές χωριστά σε καθεμία από τις δύο ομάδες πληθυσμού μεταναστών, που έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά εθνικότητας και απασχόλησης σε χαμηλόμισθα και χαμηλού κύρους επαγγέλματα, και σε συγκεκριμένο τόπο. Η χωριστή και σε βάθος έρευνα κάθε μελέτης περίπτωσης σε συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα μεταναστών, σε επιλεγμένα επαγγέλματα και συγκεκριμένο τόπο είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την περαιτέρω σύγκριση διαφορετικών χωρών υποδοχής, κοινωνικών πλαισίων και υποκειμενικών αντιλήψεων διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων. Επίσης, η μελέτη ανέλυσε τις μεταβολές μέσα από τις ενδοεπαγγελματικές ή διεπαγγελματικές αλλαγές της κάθε ομάδας μεταναστών εργαζομένων που συμμετείχαν στην έρευνα και μέσα από τη σύγκριση των συνθηκών και προοπτικών εργασίας πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης. Τέλος, η ανάλυση των μεταβολών της κρίσης βασίστηκε τόσο στους αντικειμενικούς δείκτες που προσδιορίζουν το κοινωνικό πλαίσιο των μεταναστών εργαζομένων στην κάθε χώρα υποδοχής πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης, όσο και στους υποκειμενικούς δείκτες που προέκυψαν από τις Εργασιακές Ιστορίες, τις εμπειρίες, τις αντιλήψεις και τις υποκειμενικές ερμηνείες των μεταναστών εργαζομένων ως προς τις συνθήκες και τις προοπτικές επαγγελματικής κινητικότητας.

2.5 Μελέτες σε εξέλιξη για τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση μεταναστών εργαζομένων (Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2017-2019)

Στη μελέτη των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης προστίθενται οι έρευνες που διεξάγονται στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου υπό την επίβλεψη του Καθηγητή Ιορδάνη Ψημμένου και εξετάζουν τις επιπτώσεις της κρίσης στην εργασία και τη μετανάστευση.

Αρχικά, αξίζει να αναφερθούμε στην ερευνητική πρωτοβουλία που ξεκίνησε το Φεβρουάριο του 2018 με την ένταξη στο πρώην Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής – ΚΕΚΜΟΚΟΠ, νυν Εργαστήριο Κοινωνικής Πολιτικής – ΕΚΟΙΠ του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, της αυτοχρηματοδοτούμενης επιστημονικής έρευνας με τίτλο: «*Σχετική αποστέρηση σε περιόδους κρίσης: Μια συγκριτική μελέτη των εργαζομένων σε χαμηλόμισθες/ χαμηλού κύρους θέσεις εργασίας*» και διάρκεια 2 ετών. Η συγκεκριμένη έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη και πραγματοποιείται από 10μελή ερευνητική ομάδα Υποψηφίων Διδασκόντων, Μεταδιδασκόντων και Μεταπτυχιακών αποφοίτων του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, υπό την επίβλεψη του Επιστημονικού Υπεύθυνου Καθηγητή του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής, κ. Ιορδάνη Ψημμένου και το συντονισμό της έρευνας από τη Μεταδιδακτορική ερευνήτρια του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής, Δρ. Παρασκευή-Βίβιαν Γαλατά.

Η εν λόγω έρευνα έχει ως στόχο να εξηγήσει πώς οι δομικές αλλαγές επηρεάζουν την κατανό-

ποση της σχετικής αποστέρσης και, ως εκ τούτου, πώς οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τις κοινωνικές ανισότητες. Για την εξέταση των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης στις συνθήκες εργασίας, τις στάσεις και τις αντιλήψεις των ανθρώπων, η έρευνα επικεντρώνεται σε τρεις βασικές θεματικές περιοχές, που κατά την παραδοσιακή ανάλυση έχουν εκληφθεί ως ζωτικής σημασίας. Αυτές είναι: η εργασία και οι επαγγελματικές δεξιότητες, η πρόσβαση στην υγεία και η χρήση των υπηρεσιών πρόνοιας. Η έρευνα χρησιμοποιεί τη συγκριτική μέθοδο τόσο μεταξύ διαφορετικών χρονικών πλαισίων πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης, όσο και σε διαφορετικά επαγγέλματα επιλεγμένα από χαμηλόμισθους και χαμηλού κύρους κλίμακες, καθώς και σε διαφορετικές ομάδες μεταξύ των παλαιότερων και των νεοεισερχόμενων εργαζομένων. Τέλος, η έρευνα επιλέγει τις μελέτες περίπτωσης για την πιο ολοκληρωμένη ανάλυση των επιπτώσεων της κρίσης και αξιοποιεί συγκεκριμένους κοινωνικούς δείκτες (όπως το εισόδημα, τον πλούτο, τη στέγαση, την εκπαίδευση, την κατανάλωση, τον τρόπο συμπεριφοράς, την κοινωνική καταγωγή, την οικογένεια και τις τοπικές διασυνδέσεις) και σε βάθος συνεντεύξεις προκειμένου να εξετάσει τις υποκειμενικές αντιλήψεις των εργαζομένων για τις ανισότητες στην εργασία και τη σχετική αποστέρση.

Ακολούθως, πραγματοποιούνται μια σειρά από έρευνες στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου υπό την επίβλεψη του Καθηγητή Ιορδάνη Ψημμένου, που μελετούν ειδικότερες διαστάσεις των επιπτώσεων της κρίσης στην εργασία και τη μετανάστευση (ΚΕΚΜΟ-ΚΟΠ, 2017). Ειδικότερα, ερευνώνται οι αλλαγές που επήλθαν στο διαχωρισμό των δεξιοτήτων μέσα σε ένα επάγγελμα στην ελληνική αγορά εργασίας κατά την περίοδο της κρίσης, οι επιπτώσεις τους στο κοινωνικό κύρος συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων, και οι αντιλήψεις εργοδοτών και εργαζομένων για τη στρωμάτωση των δεξιοτήτων στο εργασιακό περιβάλλον (Γαλατά, 2017). Επιπλέον, εξετάζονται οι σιωπηρές συμβάσεις εργασίας και πως κατασκευάζονται την περίοδο της κρίσης (Ασπρούλης 2017), το επάγγελμα των ενεχυροδανειστών και πως γίνεται το χόσμα ανάμεσα στην παλιά και τη νέα ηθική της εργασίας (Αρχοντάκης 2017), οι ενδοεπαγγελματικές μεταβολές στην κοινωνική στρωμάτωση των Αλβανών και Ελλήνων οικοδόμων την περίοδο κρίσης (Κούρας 2017), η σύγκριση των διαφορετικών καθεστώτων ελέγχου και συναίνεσης σε τρεις μορφές μεταναστευτικής εργασίας (αγροτική και βιομηχανική εργασία, προσωπικές υπηρεσίες) σ' έναν συγκεκριμένο τόπο (Πούλου 2017), η πρόσβαση και χρήση υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας από το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό (Μαλεκάκη 2017, Αντωνοπούλου 2017) και η σημασία των κοινοτικών δικτύων για τους Νιγηριανούς μετανάστες (Παπαϊωάννου 2019). Συνολικά, πρόκειται για μελέτες που εξετάζουν συστηματικά και εμβαθύνουν στις επιμέρους διαστάσεις των επιπτώσεων της κρίσης, ενημερώνοντας τις γραμμές της κοινωνικής στρωμάτωσης και κινητικότητας του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα.

3. Συμπεράσματα

Το άρθρο επιχειρήσει να διερευνήσει τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση των μεταναστών εργαζομένων στην Ελλάδα, δίνοντας έμφαση στις βαθύτερες συνέπειες των εργασιακών αλλαγών και στον τρόπο που επηρεάζουν τις συνθήκες και τις ευκαιρίες ζωής των ανθρώπων. Το πρόβλημα που αντιμετώπισε η παρούσα εργασία σχετίζεται, ουσιαστικά, με τη

δυσκολία διερεύνησης των μεταβολών και των επιπτώσεων της κρίσης σε περιθωριοποιημένες ομάδες που έχουν συνηθίσει να ζουν σε δυσμενείς συνθήκες. Ωστόσο, η μελέτη των επιπτώσεων της κρίσης σε μεταναστευτικούς πληθυσμούς έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς μας επιτρέπει να αντιληφθούμε, όχι μόνο πως ανταπεξέρχονται στις δυσκολίες, αλλά τι σηματοδοτούν οι μεταβολές για τα όρια κοινωνικής στρωμάτωσης και κινητικότητας.

Η διάσταση αυτή για τη μελέτη της κρίσης προς μια πιο ουσιαστική και ολοκληρωμένη αποτίμηση των επιπτώσεων της στα άτομα και τις ομάδες προϋποθέτει συγκεκριμένες θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Αν και οι περισσότερες μελέτες αναδεικνύουν τις οικονομικές διαστάσεις της εργασίας και τα ποσοτικά μεγέθη των επιπτώσεων της κρίσης στο εργατικό δυναμικό, επιλέξαμε να αναλύσουμε τις ελληνικές κοινωνιολογικές μελέτες που διερεύνησαν διαχρονικά, πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης, ποιοτικά και σε βάθος τους παράγοντες και τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση των μεταναστών εργαζομένων.

Για το σκοπό αυτό, βασιστήκαμε αρχικά στις θεωρητικές προσεγγίσεις της Μαρξιστικής και Βεμπεριανής Σχολής, που μας πληροφορούν: (α) πώς οι διαρθρωτικές αλλαγές στην αγορά εργασίας κατά την κρίση μεταβάλλουν τις αντιλήψεις και τους προσανατολισμούς των ανθρώπων και (β) ότι χρειαζόμαστε τη λεπτομερή ανάλυση των συνθηκών εργασίας για να κατανοήσουμε την κατάσταση της ομάδας ή του κοινωνικού στρώματος μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο όπου ζει. Στη συνέχεια, αντήσαμε σημαντική πληροφόρηση τόσο από τα ευρήματα όσο και από τη μεθοδολογική προσέγγιση των κλασικών κοινωνιολογικών μελετών που εξέτασαν συστηματικά τις μεταβολές και τις επιπτώσεις της κρίσης στις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης (Elder, 1974, Jahoda et al., 1971, Komarovsky, 1971). Οι μελέτες αυτές ανέδειξαν ότι για την ανάλυση των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης στην εργασία των μεταναστών απαιτείται η επικέντρωση σε μια ομάδα πληθυσμού με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά εθνικότητας και επαγγέλματος και έναν τόπο, η συγκριτική και σε βάθος ανάλυση των μεταβολών μέσα στην ίδια την ομάδα ή σε συγκεκριμένο περιβάλλον, η διαχρονική έρευνα, η έμφαση στη διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής και την προσαρμογή του ατόμου σε αλληλεπίδραση με την ομάδα, στις υποκειμενικές νοηματοδοτήσεις και το κοινωνικό πλαίσιο, καθώς και η συνεκτίμηση οικονομικών και κοινωνικών στοιχείων και των επιπτώσεών τους στη ζωή των ανθρώπων.

Σ' αυτό το πλαίσιο, αναλύσαμε τις ελληνικές κοινωνιολογικές μελέτες που πραγματοποίησαν διαχρονική έρευνα (longitudinal research) πριν και κατά τη διάρκεια της τρέχουσας οικονομικής κρίσης. Η μακράς διάρκειας έρευνα διευκόλυνε τη συγκριτική ανάλυση των μεταβολών και των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης στο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, δίνοντας έμφαση στη διαδικασία της αλλαγής, στην κατανόηση της από τα άτομα και στην ανάπτυξη των δράσεων τους. Επιπλέον, τους επέτρεψε να αναδείξουν τις μακροπρόθεσμες και εμπεδωμένες επιπτώσεις της κρίσης στους μετανάστες εργαζόμενους και τον αντίκτυπο τους στα όρια κοινωνικής στρωμάτωσης και κινητικότητας.

Χαρακτηριστικό των συγκεκριμένων μελετών είναι το πως σταδιακά και εξελικτικά προχώρησαν στην όλο και μεγαλύτερη εξειδίκευση και εμβάθυνση της ανάλυσης των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης. Η μελέτη του Μπέλλα (2012) εντόπισε στην αρχή της κρίσης τους περιορισμούς κινητικότητας των οικιακών εργατριών. Στη συνέχεια, ο Psimmenos (2017) ανέδειξε τη σημασία της συγκριτικής ανάλυσης, πριν την κρίση και κατά τη διάρκεια της, στην ίδια ομάδα πληθυσμού και εστίασε σε ένα επάγγελμα. Ερμηνεύοντας τις αντιλήψεις των μεταναστριών οικιακών εργα-

τριών σε σχέση με το κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς κατέληξε πως η κρίση τις εγκλωβίζει στο επάγγελμα παρά τη χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας. Η επόμενη μελέτη του Ψημμένου (2017) εμβαθύνει ακόμη περισσότερο στην ανάλυση των επιπτώσεων της κρίσης εστιάζοντας σε δύο αντιπροσωπευτικά επαγγέλματα μεταναστών σε συγκεκριμένο τόπο και σε ένα νοικοκυριό. Με την εξειδίκευση, την σε βάθος ανάλυση της πορείας ζωής, τη σύγκριση των μεταβολών στην ίδια ομάδα και τον συγκεκριμένο αντικειμενικών και υποκειμενικών παραμέτρων αναδείχθηκαν οι επιπτώσεις της κρίσης, όχι μόνο στις συνθήκες εργασίας, αλλά κυρίως μέσα στην οικογένεια και στους ρόλους των δύο συζύγων. Τέλος, η Galata (2017) ανέδειξε ότι η χωριστή και σε βάθος έρευνα κάθε μελέτης περίπτωσης σε συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα μεταναστών σε επιλεγμένα επαγγέλματα και σε συγκεκριμένο τόπο είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την περαιτέρω σύγκριση διαφορετικών χωρών, κοινωνικών πλαισίων και πληθυσμιακών ομάδων.

Κλείνοντας, αξίζει να επισημανθεί ότι η ανάλυση των ελληνικών μελετών για τις επιπτώσεις της κρίσης αναδεικνύει ταυτόχρονα και την επιτακτική ανάγκη αξιοποίησης των μεθοδολογικών και εμπειρικών ευρημάτων τους. Δεν είναι τυχαίο ότι στην Αμερική και την Αγγλία, οι μελέτες για την κρίση έχουν έντονο αναστοχασμό, καθώς τα ποσοτικά δεδομένα και οι δείκτες αδυνατούν να εξηγήσουν για το ρήγμα και για το πως επιβιώνει μια κοινωνία. Η ανάλυση που προηγήθηκε έδειξε ότι το μεγάλο μέρος των επιπτώσεων της κρίσης δεν βρίσκεται στο αποτέλεσμα αλλά στη διαδικασία. Επομένως, μόνο η ουσιαστική ανάλυση των παραγόντων, αλληλεπιδράσεων και βαθύτερων συνεπειών της κρίσης στην εργασία και την απασχόληση των μεταναστών μπορεί να συμβάλει στον αποτελεσματικότερο κοινωνικό σχεδιασμό και την άσκηση δικαιότερης κοινωνικής πολιτικής.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Bada, K., and Hantzaroula, P. (2017) 'Family Strategies, Work, and Welfare Policies toward Waged Domestic Labor in Twentieth-Century Greece', in Psimmenos, I. (ed.) *Unveiling Domestic Work in Times of Crisis*, *Journal of Modern Greek Studies*, May, 35(1), pp. 17-41, Johns Hopkins University Press.
- Beynon, H. (1997) 'The Changing Practices of Work', in Brown, R. (ed.) *The Changing Shape of Work*. Great Britain: MacMillan Press Ltd, pp. 20-58.
- Beynon, H. and Blackburn, R.M. (1972) *Perceptions of Work. Variations within a Factory*. London, New York: Cambridge University Press.
- Blauner, R. (1964) *Alienation and Freedom: The Factory Worker and His Industry*. Second edn. Chicago: The University of Chicago Press.
- Blumer, H. and Bain, R. (1939) *An Appraisal of Thomas and Znaniecki's The Polish Peasant in Europe and America*. New York: Social Science Research Council.
- Bulmer, M. (1984) *The Chicago School of Sociology. Institutionalization, Diversity, and the Rise of Sociological Research*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Brown, R. (1997) *The Changing Shape of Work*. Great Britain: MacMillan Press Ltd.

- Brown, R. (1999) "The challenge of the work of the future for the social sciences of work. A view from Britain", in Castillo, J.J. (ed.) *El Trabajo del Futuro (The Work of the Future)*. Madrid: Editorial Complutense, pp. 59-81.
- Du Bois, W.E.B. (1899, 2005) *The Philadelphia Negro: A social study*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Elder, G.H. (1974) *Children of the Great Depression. Social Change in Life Experience*. Chicago: University of Chicago Press.
- Galata, P.V. (2019) *Relative Deprivation and Occupational Mobility in Times of Crisis: The Case Studies of Migrant Workers in Greece and the United Kingdom*, Dissertation thesis, MA Sociology and Social Research, Newcastle University.
- Galata, P.V. & Poulou, E. (2017) 'Iordanis Psimmenos (ed.), Unveiling domestic work in times of crisis, *Journal of Modern Greek Studies, Special Section*, vol. 35, no 1, Johns Hopkins University Press 2017', *Social Cohesion and Development*, 12 (2), pp. 150-152.
- Gerth, H.H. and Mills, C.W. (1948) *From Max Weber: Essays in Sociology*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Hirszowicz, M. (1981) *Industrial Sociology: An Introduction*. Oxford: Martin Robertson & Company Ltd.
- Holton, R.J. (1987) 'The Idea of Crisis in Modern Society', *The British Journal of Sociology*, 38(4), pp. 502-520.
- Hochschild, A.R. (2012) *The managed heart : commercialization of human feeling*. Updated edn. Berkeley, California and London: University of California Press.
- Hughes, E. (1971) *The Sociological Eye: Selected Papers On Institution and Race (Part I) and Self and the Study of Society (Part II)*, Chicago: Aldine Atherton.
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P.F. and Zeisel, H. (1971) *Marienthal*. Chicago, New York: Aldine-Atherton.
- Komarovsky, M. (1971) *The Unemployed Man and His Family*. New York: Dryden Press, Inc. For the Institute of Social Research.
- Lazarescu, D., and Kouzas, Y. (2017) 'The Careers of Migrant Domestic Workers in Greece: Perceptions of Intra-Occupational Mobility and Status Differentiation in Times of Crisis', in Psimmenos, I. (ed.) *Unveiling Domestic Work in Times of Crisis, Journal of Modern Greek Studies*, May, 35(1), pp. 67-88, Johns Hopkins University Press.
- Mason, D. (2013) 'Ethnicity', in Payne, G. (ed.) *Social Divisions*. Third edn. UK: Palgrave Macmillan, pp. 106-136.
- Marx, K. (1887) *Capital. Volume 1*. Progress Publishers. Available at: <https://www.marxists.org/archive/marx/> (Accessed: 19 July 2019).
- Osborne, P. (2010) 'A sudden topicality. Marx, Nietzsche and the politics of crisis', *Radical Philosophy*, 160, pp. 19-26.
- Papatheodorou, C. (2014) 'Economic crisis, poverty and deprivation in Greece: the impact of neoliberal remedies', in Mavroudeas, S. (ed.) *Greek Capitalism in Crisis. Marxist analyses*. London and New York: Routledge, pp. 179-195.
- Park, R. (1928) 'Human Migration and the Marginal Man', *American Journal of Sociology*, 33(6), pp. 881-893.

- Psimmenos, I. (ed.) (2017a) 'Unveiling Domestic Work in Times of Crisis', *Journal of Modern Greek Studies*, May, 35(1), pp. 1-128, Johns Hopkins University Press.
- Psimmenos, I. (2017b) 'The Social Setting of Female Migrant Domestic Workers', in Psimmenos, I. (ed.) *Unveiling Domestic Work in Times of Crisis, Journal of Modern Greek Studies*, May, 35(1), pp. 43- 66, Johns Hopkins University Press.
- Roitman, J. (2014) *Anti-Crisis*. Durham and London: Duke University Press.
- Skamnakis, Ch., and Malekaki, Ef. (2017) 'Domestic Work and Welfare Values of Migrant Women in Modern Greece: The Juncture of a Dual Process of Exclusion', in Psimmenos, I. (ed.) *Unveiling Domestic Work in Times of Crisis, Journal of Modern Greek Studies*, May, 35(1), pp. 111-128, Johns Hopkins University Press.
- Tilly, C. (2011) 'The impact of the economic crisis on international immigration: a review', *Work, Employment and Society*, 25(4), pp. 675-692.
- Turner, J.H. (1988) 'The Mixed Legacy of the Chicago School of Sociology', *Sociological Perspectives*, 31(3), pp. 325-338.
- Weber, M. ([1946] 1966) 'Class, Status and Party', in R. Bendix, S.M.L. (ed.) *Class, Status and Power. Social Stratification in Comparative Perspective*. Second edn. New York: The Free Press, pp. 21-28.
- Xypolytas, N., Vassilikou, K., and Fouskas, Th. (2017) 'Migrant Domestic Workers: Family, Community, and Crisis', in Psimmenos, I. (ed.) *Unveiling Domestic Work in Times of Crisis, Journal of Modern Greek Studies*, May, 35(1), pp. 89-110, Johns Hopkins University Press.
- Zaretsky, E. (1984) *W.I. Thomas and F. Znaniecki: The Polish Peasant in Europe and America*, Chicago: University of Illinois Press.

Ελληνόγλωσση

- Ασπρούλης, Α. (2017) «Σιωπηρές Συμβάσεις Εργασίας την εποχή της Κρίσης. Η περίπτωση των εργαζομένων στη ΔΕΗ. Το παράδειγμα της Μεγαλόπολης», Εργασία και Κρίση, Θεματικό Εργαστήριο, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 19 Μαΐου 2017.
- Αρχοντάκης, Κ. (2017) «Εργασιακή ικανοποίηση και η νέα ηθική της εργασίας», Εργασία και Κρίση, Θεματικό Εργαστήριο, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 19 Μαΐου 2017.
- Αντωνοπούλου, Κ.-Ε. (2017) «Δεύτερη γενιά μεταναστών με αναπηρία και η πρόσβαση τους στις δημόσιες υπηρεσίες πρόνοιας», Εργασία και Κρίση, Θεματικό Εργαστήριο, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 19 Μαΐου 2017.
- Γαλατά, Π.-Β. (2018) «Διαδρομές επαγγελματικής κινητικότητας κατά την περίοδο της κρίσης αλβανών μεταναστών που απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια», Ο κόσμος της εργασίας, Τεύχος 5, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ. 11-34.
- Γαλατά, Π.-Β. (2017) «Η σημασία της ποιοτικής έρευνας για την ανάλυση των δεξιοτήτων στην

- ελληνική αγορά εργασίας κατά την περίοδο της κρίσης», Ο κόσμος της εργασίας, Τεύχος 4, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων σελ. 46-69.
- Γαλατά, Π.-Β. (2017) «Οι δεξιότητες στην Ελληνική αγορά εργασίας κατά την περίοδο της κρίσης», Εργασία και Κρίση, Θεματικό Εργαστήριο, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 19 Μαΐου 2017.
- Γαλατά, Π.-Β., Ασπρούλης, Α., Πούλου, Ε. (2017) «Ανθεκτικότητα και Μετανάστευση: Η Περίπτωση της Οικιακής Εργασίας των μεταναστών/τριών», Η ανθεκτικότητα στην κρίση – αποτελέσματα ερευνών: Φύλο, αγορά εργασίας, μετανάστευση και κοινωνικό κράτος, Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ) του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, 12 Δεκεμβρίου 2017.
- Γαλατά, Π.-Β. & Πούλου, Ε. (2017) «Psimmenos, Iordanis (ed.) (2017). Special Section: Unveiling Domestic Work in Times of Crisis. Journal of Modern Greek Studies, Volume 35, Number 1, May 2017, pp. 1-128. Johns Hopkins University Press». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 148 (2017), σελ. 1-7.
- Ζωγραφάκης, Σ. και Κασίμης, Χ. (2014) «Ελληνική οικονομία και μετανάστες: Χτες... σήμερα... αύριο» στο Μασουράκης, Μ. και Γκόρτσος Χ.(επιμ.) Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής. Αθήνα: Ελληνική Ένωση Τραπεζών, σελ. 381-396.
- Ιωαννίδης, Α., Παπαθεοδώρου, Χ. και Σουφτάς, Δ. (2012) Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί: Διαστάσεις της φτώχειας των εργαζομένων στην Ελλάδα. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.
- Κασιμάτη, Κ. (2002) Κοινωνικός Σχεδιασμός και Αξιολόγηση. Μέθοδοι και Πρακτικές. Αθήνα: Gutenberg.
- Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής – ΚΕΚΜΟΚΟΠ (2017) Εργασία και Κρίση, Θεματικό Εργαστήριο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 19 Μαΐου 2017.
- Κούρας, Γ. (2017) «Ενδο-επαγγελματικές μεταβολές στην κοινωνική στρωμάτωση των μεταναστών στην περίοδο της κρίσης. Το παράδειγμα των οικοδόμων και των οικιακών εργατριών», Εργασία και Κρίση, Θεματικό Εργαστήριο, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 19 Μαΐου 2017.
- Μαλεκάκη, Ε. (2017) «Η πρόσβαση και η χρήση των υπηρεσιών βρεφονηπιακής φροντίδας από τις εργαζόμενες μετανάστριες μητέρες», Εργασία και Κρίση, Θεματικό Εργαστήριο, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 19 Μαΐου 2017.
- Μπέλλας, Χ. (επιμ.) (2012) Οικιακή εργασία & κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης, Αθήνα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αιγαίου.
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Δαφέρμος, Γ. (2012) «Οικονομική κρίση και φτώχεια στην Ελλάδα και την ΕΕ: Οι επιδράσεις του μακροοικονομικού περιβάλλοντος και της κοινωνικής προστασίας», στο Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, σελ. 89-120.
- Παπαϊωάννου, Γ. (2019) «Κοινωνικά δίκτυα μεταναστών και ηθική της εργασίας: Οι Νιγηριανοί μετανάστες στην Αθήνα», Ετήσιο Επιστημονικό Συνέδριο «Η ηθική της εργασίας» της

Ελληνικής Εταιρείας Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού (ΕΛ.Ε.ΣΥ.Π.), Εμπορικό & Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών, 2-3 Φεβρουαρίου 2019.

- Πούλου, Ε. (2016) «Daria Lazarescu, Σταδιοδρομία στην υπηρετικότητα: Η περίπτωση των Ρουμάνων μεταναστριών οικιακών εργατριών στην Ελλάδα, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2015, σελ. 687», Κόσμος της Εργασίας, Τεύχος 3, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ. 122-126.
- Πούλου, Ε. (2017) «A. Armstrong and H. Beynon, Hello, Are You Working? Memories of the Thirties in the North East of England, Strong Words Publications, Newcastle 1977», Κόσμος της Εργασίας, Τεύχος 4, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ. 108-110.
- Πούλου, Ε. (2017) «Τύποι ελέγχου και συναίνεσης και οι επιπτώσεις τους σε τρεις διαφορετικές μορφές εργασίας μεταναστών: η περίπτωση της αγροτικής, βιομηχανικής και οικιακής εργασίας», Εργασία και Κρίση, Θεματικό Εργαστήριο, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 19 Μαΐου 2017.
- Τσιώλης, Γ. (2011) «Δευτερογενής ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: μια ερευνητική στρατηγική συμβατή με την ποιοτική προσέγγιση;» στο Γ. Τσιώλης, Ν. Σερντεδάκης, Γ. Κάλλας, Ερευνητικές Υποδομές και Δεδομένα στην Εμπειρική Κοινωνική Έρευνα. Ζητήματα Καταγραφής, Τεκμηρίωσης και Ανάλυσης Κοινωνικών Δεδομένων. Αθήνα: Κριτική, σελ. 129-159.
- Ψημμένος, Ι. (2011) «Κοινωνιολογία και Μετανάστευση», στο Θανοπούλου, Μ., Πετμεζίδου, Μ. και Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) Όψεις Κοινωνικής Δυναμικής. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σελ. 430-449.
- Ψημμένος, Ι. (2013) Εργασία και κοινωνικές ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό δυναμικό, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ψημμένος, Ι. (επιμ.) (2017) Οι κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στον μεταναστευτικό πληθυσμό: Εργαζόμενοι στην οικιακή εργασία και την οικοδομή, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ.
- Ψημμένος, Ι. (2018) «Εργασία και Αλληλεγγύη: Διαδρομές Διαμόρφωσης της Κοινωνικής Πολιτικής από τα Κάτω», στο Σακελλαρόπουλος, Θ., Οικονόμου, Χ., Σκαμνάκης, Χ. και Αγγελάκη, Μ. (επιμ.) Κοινωνική Πολιτική. Αθήνα: Διόνικος, σελ. 91-114.

Οι πολύπλευρες επιπτώσεις των ευέλικτων πολιτικών απασχόλησης και ενδεχόμενες πολιτικές αντιμετώπισής τους

Νάσιος Γεώργιος

Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν παγιωθεί και καταγράφουν αυξητικές τάσεις στην ελληνική και ευρωπαϊκή αγορά εργασίας, αποτελώντας σημαντικό παράγοντα στην απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και στην αποδιάρθρωση του τυπικού προτύπου απασχόλησης. Η δυναμική της εξάπλωσης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης έχει επηρεάσει ποικιλοτρόπως την κοινωνία, την οικονομία, την αγορά εργασίας, τις επιχειρήσεις, τα συνδικάτα και τους εργαζόμενους και έχει οδηγήσει τους εμπλεκόμενους στη διερεύνηση και αξιολόγηση των συνεπειών, με διαφορετικές όμως αναγνώσεις όσον αφορά το μέγεθος και το πρόσημο των επιπτώσεων. Ανεξάρτητα από τις απόψεις που διατυπώνονται, οι αρνητικές ως επί το πλείστον συνέπειες που καταγράφονται έχουν αποτελέσει την αφετηρία της περαιτέρω διερεύνησης των επιπτώσεων και της κατάθεσης προτάσεων για την αντιμετώπιση των δυσχερειών και την αποφυγή των καταστροφικών που συχνά παρουσιάζονται.

Λέξεις κλειδιά: Ευέλικτες μορφές απασχόλησης, αγορά εργασίας, εργασιακές σχέσεις, συνέπειες

Abstract

The consolidation and spread of flexible forms of employment in the Greek and European labour market is an important reason for the deregulation of industrial relations and standard employment relationships. The development of flexible forms of employment has affected in many ways societies, economies, labour markets, companies, trade unions and workers and has led those involved to investigate and evaluate the consequences, resulting in different views as far as the magnitude and direction of the effects is concerned. Regardless of the opinions expressed, the mainly negative consequences observed has been the starting point for further

investigation of the effects and submission of proposals in order to deal with the difficulties and prevent possible violations of law.

Key-words: Flexible forms of employment, labour market, industrial relations, consequences

Εισαγωγή¹

Η ευελιξία στην απασχόληση αποτελεί ένα χαρακτηριστικό του προτύπου εργασίας που εφαρμόζεται με μεγαλύτερη συχνότητα τα τελευταία χρόνια, με αποτέλεσμα να επικρατεί ο όρος ευέλικτες μορφές απασχόλησης. Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης είναι οι μορφές εκείνες που βασίζονται στο μοντέλο της μισθωτής εξαρτημένης εργασίας, αλλά μια παράμετρος τους (π.χ. τόπος παροχής υπηρεσιών, διάρκεια σύμβασης, ωράριο) παρεκκλίνει από τα ισχύοντα στο μοντέλο της τυπικής εξαρτημένης εργασίας (Κέντρο Παραγωγικότητας Κύπρου, 2006). Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης αποτέλεσαν μια αναδυόμενη τάση της περιόδου της πετρελαϊκής κρίσης του 1973 και χρησιμοποιήθηκαν κυρίως από τις επιχειρήσεις ως στρατηγική εξόδου από την κρίση και για αύξηση της παραγωγικότητας. Η τάση αυτή ενισχύθηκε μετέπειτα από την επελαύνουσα παγκοσμιοποίηση, την πρόοδο της τεχνολογίας, την ευκολότερη κίνηση των κεφαλαίων και την ευνοϊκή νομοθέτηση των δυτικών κυρίως κρατών (Debrah and Smith, 2000). Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει προβεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 στη ρύθμιση των σχετικών με την ευέλικτη απασχόληση ζητημάτων (με την εφαρμογή συμφωνιών – πλαίσιο και την έκδοση οδηγιών) μετά από διαβουλεύσεις με τους κοινωνικούς εταίρους, λόγω της μεγάλης έκτασης εφαρμογής τους και της δυναμικής της εξάπλωσής τους. Στην Ελλάδα οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης προβλεπόταν ήδη στη νομοθεσία από τη δεκαετία του 1950 και παγιώθηκαν στη συνέχεια εξαιτίας της επίδρασης της ευρωπαϊκής πολιτικής και της συμμετοχής στην Ο.Ν.Ε. (Φερώνας, 2007). Άλλωστε, όπως αναφέρει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στην Πράσινη Βίβλο του 2006, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης αποτελούν πάγιο χαρακτηριστικό της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας, με το ποσοστό του εργατικού δυναμικού που απασχολείται με αυτές τις μορφές να αντιπροσωπεύει το 40% περίπου επί του συνόλου του εργατικού δυναμικού το 2005 (European Commission, 2006). Παρά τους προβληματισμούς που διατυπώνονται κυρίως από συνδικάτα και εργαζόμενους σχετικά με το τοπίο που διαμορφώνεται στην αγορά εργασίας από την ευρεία χρησιμοποίηση της ευελιξίας και τις μελλοντικές προοπτικές, αποτελεί πραγματικότητα η στατιστικά επιβεβαιούμενη τάση αύξησης της χρήσης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης παγκοσμίως και ιδιαίτερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η τελευταία προκρίνει άλλωστε τη χρήση ευέλικτων μορφών απασχόλησης από τα κράτη μέλη της, όπως προκύπτει από τις πολιτικές κατευθύνσεις και τη θεσμοθέτηση του σχετικού πλαισίου (Πάνου κ.ά., 2009). Συνεπώς, η εκτεταμένη εφαρμογή τους χρήζει ενδελεχούς διερεύνησης, καθώς συχνά αναφέρεται ότι συνδέονται κυρίως με δυσμενείς συνθήκες εργασίας και με χαμηλές αμοιβές των εργαζόμενων (που σε ορισμένες περιπτώσεις αγγίζουν τα όρια της φτώχειας), γεγονός με ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις (Μιχαήλ, 2001).

1. Το κείμενο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή μέρους της υπό εκπόνηση διδακτορικής διατριβής με θέμα: “Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης στον δημόσιο τομέα”

1. Σημαντικές επιδράσεις στο ευρύτερο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον

1.1 Το κοινωνικό πρότυπο διαβρώνεται και οι κοινωνικές ανισότητες αυξάνονται

Η αύξηση χρήσης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης τις τελευταίες δεκαετίες και οι εν γένει απορρυθμισμένες εργασιακές σχέσεις έχουν επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην οικονομία και την κοινωνία των δυτικών κυρίως κρατών. Η εκτεταμένη εφαρμογή ευέλικτων μορφών απασχόλησης στην αγορά εργασίας έχει οδηγήσει στην κρίση του “τυπικού” προτύπου απασχόλησης (ή κανονιστικού προτύπου της κανονικής σύμβασης εργασίας), όπως αυτό ήταν γνωστό για πολλά χρόνια, και την ανάδυση ενός προτύπου απασχόλησης με βασικά χαρακτηριστικά την ευελιξία και τα δικαιώματα δεύτερης ταχύτητας των εργαζόμενων (σε σχέση με τα αντίστοιχα των εργαζομένων με τυπική απασχόληση). Το νέο πρότυπο απασχόλησης πιέζει την τυπική απασχόληση προς την κατεύθυνση σταδιακής εξομοίωσής της με την ευέλικτη, με επιπτώσεις στην απασχόληση και την κοινωνική ασφάλιση. Οι ανωτέρω μεταβολές έχουν οδηγήσει στη διάβρωση του κοινωνικού προτύπου, όπως αυτό είχε κυριαρχήσει στην Ευρώπη μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και στην εμπέδωση ενός κλίματος γενικευμένης ανασφάλειας στην κοινωνία. Επίσης, η αύξηση εφαρμογής των ευέλικτων μορφών απασχόλησης συνοδεύεται από την ανακατανομή του εισοδήματος που αναλογεί στη μισθωτή εργασία σε μεγαλύτερο αριθμό δικαιούχων, χωρίς να αυξάνεται το συνολικό υπέρ αυτής εισόδημα, επηρεάζοντας ανάλογα τον τρόπο κατανομής και αναδιανομής του παραγόμενου πλούτου. Περαιτέρω, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης λειτουργούν ως συγκοινωνούντα δοχεία με την ανεργία, διαιωνίζουν και αναπαράγουν τον ρόλο του γυναικείου φύλου στον καταμερισμό εργασίας και τη συνέχιση των διακρίσεων (καθώς το γυναικείο φύλο συνδέεται με την ευελιξία) και σε ορισμένες μορφές εφαρμογής τους, δίνεται η αίσθηση της εμπορευματοποίησης της ανθρώπινης εργασίας (Κουζής, 2012, Τζουτζιάρικης, 1990).

Η συνύπαρξη μόνιμων και ευέλικτων απασχολούμενων στην αγορά εργασίας συνήθως οδηγεί στην κατάτμηση ή διψισμό τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στην κοινωνία, με μεγάλες εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ των μερών, όπου το ένα μέρος είναι οι “προνομιούχοι” εργαζόμενοι και το άλλο οι “λιγότερο προνομιούχοι” εργαζόμενοι. Η ανισότητα γίνεται πιο προφανής σε περιπτώσεις αλλαγών στο οικονομικό περιβάλλον, όσον αφορά την ανάληψη κινδύνου των εργαζόμενων σχετικά με την ανεργία και την ασφάλεια εισοδήματος, γεγονός με επιπτώσεις στην ενσωμάτωση των “μη προνομιούχων” στην κοινωνία που αλλάζει (International Labour Office, 2016a). Περαιτέρω, ο κατακερματισμός της κοινωνίας (και της αγοράς εργασίας) και η αύξηση των ανισοτήτων και της ανασφάλειας που συνεπάγεται η επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης οδηγεί στη μετάδοση κλίματος ανασφάλειας και στα υπόλοιπα τμήματα της κοινωνίας, σε ένα γενικευμένο κλίμα απαισιοδοξίας και χαμηλής αυτοεκτίμησης, στην καθυστέρηση δημιουργίας οικογένειας και στην εν γένει υποχώρηση της κοινωνικής αλληλεγγύης και την κοινωνική αποδιάρθρωση, με επώδυνες συνέπειες για τον κοινωνικό ιστό και την κοινωνική συνοχή (Μιχαήλ, 2001, Μουρίκη, 2010). Παρά τις ανωτέρω δυσμενείς επιπτώσεις, ορισμένες ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν ευεργετικά αποτελέσματα για την κοινωνία και το περι-

βάλλον, όπως ο περιορισμός των μετακινήσεων και η μείωση της κυκλοφοριακής συμφόρησης και της μόλυνσης του περιβάλλοντος (Κουζής, 2012).

Υποστηρίζεται επίσης ότι η υποχώρηση της πλήρους απασχόλησης με την παράλληλη ενίσχυση των ευέλικτων συμβάσεων έχει ως αποτέλεσμα τη δραματική μείωση των μισθών και των κοινωνικών παροχών για μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού, τη φτωχοποίηση της εργασίας, τη δημιουργία νεόπτωχων και τη μείωση της αγοραστικής τους δύναμης. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η ανωτέρω κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στις εργασιακές σχέσεις (γνωστή ως “βαλκανιοποίηση” των εργασιακών σχέσεων) καθώς και η αύξηση της ανασφάλιστης εργασίας και της ανεργίας έχουν οδηγήσει μεγάλο τμήμα του εργατικού δυναμικού (κυρίως νέους) στη μετανάστευση και στην αναζήτηση απασχόλησης στο εξωτερικό. Ακόμα, η αύξηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης σε βάρος των μόνιμων μορφών απασχόλησης έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των πόρων και τη μείωση της ικανότητας σημαντικών δημόσιων υπηρεσιών όπως η εκπαίδευση και η υγεία, με επιπτώσεις για την ποιότητα ζωής των πολιτών (International Monetary Fund, 2016).

1.2 Η εργατική νομοθεσία και οι εργασιακές σχέσεις στον δημόσιο τομέα υποβαθμίζονται

Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν επηρεάσει σημαντικά ορισμένους κλάδους του δικαίου, οι διατάξεις των οποίων έχουν εκτεταμένη εφαρμογή στην αγορά εργασίας, όπως το αστικό, το εμπορικό και το εργατικό δίκαιο. Όσον αφορά το αστικό δίκαιο, υφίστανται ανατροπές στην έννοια του νομικού προσώπου και τον τρόπο προσδιορισμού της ευθύνης, ενώ στο εμπορικό δίκαιο υποκαθίστανται οι σταθερές εταιρικές σχέσεις με μη τυπικές συμβάσεις συνεργασίας. Στο εργατικό δίκαιο, διασπάται η διευθυντική εξουσία, επεκτείνεται ολικά ή μερικά η εξάρτηση σε περισσότερους εργοδότες και υποκαθίσταται η εξαρτημένη εργασία από φαινομενικώς άλλου τύπου συμβάσεις. Οι παραπάνω αλλαγές έχουν οδηγήσει στην περιθωριοποίηση της τυπικής σχέσης εργασίας αορίστου χρόνου και την υποκατάστασή της από ευέλικτες μορφές απασχόλησης, έχουν καταστήσει εξαιρετικά δύσκολη την εξατομίκευση υποχρεώσεων και ευθυνών (καθώς έχουν αλλοιώσει την εικόνα του εργοδότη), έχουν ενισχύσει την αξία της ατομικότητας σε βάρος του συλλογικού και των κοινών συμφερόντων, με επιπτώσεις στην προστασία και τα δικαιώματα του εργαζόμενου, και εν γένει έχουν οδηγήσει στην απορρύθμιση του εργατικού δικαίου και της εργατικής νομοθεσίας καθώς και στην υποβάθμιση του εργασιακού καθεστώτος στον δημόσιο τομέα (Κουζής, 2016, Κουκιάδης, 2007). Άλλωστε, οι εργασιακές σχέσεις του δημόσιου τομέα της χώρας μας παρουσιάζουν τάσεις σύγκλισης, προς την κατεύθυνση της υποβάθμισης, με τις εργασιακές σχέσεις του ιδιωτικού τομέα, με αποτέλεσμα να καθίστανται ιδιαίτερα πιο ελκυστικές οι δημόσιες επιχειρήσεις για εξαγορά από τελικούς ωφελούμενους λίγους μεγάλους επενδυτές, ειδικά την περίοδο της κρίσης (Κουζής, 2016).

1.3 Καταρρέουν οι προσδοκίες για ενίσχυση της απασχόλησης

Η ευελιξία στην απασχόληση και τους μισθούς δεν οδηγεί στην αύξηση της απασχόλησης και τη μείωση της ανεργίας, παρά τις αντίθετες προσδοκίες που καλλιεργούνται σχετικά με την εξαφάνιση των «δυσκαμψιών» στην αγορά εργασίας και τη δημιουργία της ανάγκης προσλήψεων, καθώς αυτό που ουσιαστικά επιτυγχάνεται είναι η διάσωση των απειλούμενων θέσεων εργασίας (λόγω εξοικονόμησης εργατικού κόστους). Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις η ανεργία αυξάνεται, καθώς η εργασία περιορίζεται μέσω της αύξησης των υπερωριών, και η πλήρης απασχόληση υποκαθίσταται από τη μερική απασχόληση. Ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας δεν επιβεβαιώθηκαν οι προσδοκίες για τη βελτίωση των δυνατοτήτων απασχόλησης με την εφαρμογή της ευελιξίας στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο της κρίσης. Άλλωστε, υποστηρίζεται ότι η αύξηση της εφαρμογής των ευέλικτων μορφών απασχόλησης οδηγεί σε μεγαλύτερη αστάθεια στην απασχόληση, με συνέπειες στην οικονομική σταθερότητα (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, 2006, International Labour Office, 2016a). Περαιτέρω, σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο (2015) οι ελάχιστοι μισθοί (όπως ισχύει στην περίπτωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης) μειώνουν σημαντικά την απασχόληση.

Αντίθετα, υπάρχουν απόψεις σύμφωνα με τις οποίες οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης μπορούν να οδηγήσουν στη δημιουργία θέσεων εργασίας και τη μείωση της ανεργίας, μόνο όμως σε περίπτωση θετικού μακροοικονομικού κλίματος και για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (εφήμερα αρχικά οφέλη), ενώ δύναται να απορροφηθεί πλεονάζον εργατικό δυναμικό (π.χ. από την ύπαιθρο) σε θέσεις ευέλικτης απασχόλησης που υπάρχουν συνήθως σε αστικά κέντρα (International Labour Office, 2015b, International Labour Office, 2016a). Κρίνεται δέον να αναφερθεί ότι οι ενώσεις των εργοδοτών, που τάσσονται υπέρ των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, υποστηρίζουν ότι οι οποιεσδήποτε ρυθμιστικές παρεμβάσεις στις εργασιακές σχέσεις έχουν αρνητικό αντίκτυπο στην απασχόληση (Κουκιάδης, 2007, Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών, 2017).

1.4 Όξυνση των μισθολογικών ανισοτήτων και κίνδυνοι για τη βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος

Η εφαρμογή των ευέλικτων μορφών απασχόλησης έχει επιπτώσεις στο ύψος των μισθών που καταβάλλεται στο σύνολο των εργαζόμενων. Σύμφωνα με τον Elia (2010), η εξάπλωση των συμβάσεων ορισμένου χρόνου ειδικότερα έχει επιπτώσεις στη διαφορά των μισθών που λαμβάνουν οι μόνιμοι και οι ευέλικτοι εργαζόμενοι και συγκεκριμένα οδηγεί σε αύξηση των μισθολογικών ανισοτήτων στις περιπτώσεις ειδικευμένων εργαζόμενων. Την ίδια άποψη υποστηρίζει και ο Bosio (2014), σύμφωνα με τον οποίο οι πολιτικές με τις οποίες αυξάνεται η ευελιξία στην αγορά εργασίας ενισχύουν την ανισότητα όσον αφορά τη διανομή των μισθών. Αναφορικά με το ύψος των μισθών, σε ορισμένες μορφές ευέλικτης απασχόλησης (π.χ. διευθέτηση) το εισόδημα των εργαζόμενων μειώνεται (δεδομένου ότι δεν πληρώνονται οι προσαυξήσεις στις υπερωρίες που πραγματοποιούνται) γεγονός που έχει συνέπειες στο ύψος των αποζημιώσεων απόλυσης και στις καταβαλλόμενες συντάξεις (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, 2006).

Επιπρόσθετα, η εξάπλωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης επηρεάζει δυσμενώς τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης, καθώς η ύπαρξη ενός βιώσιμου ασφαλιστικού συστήματος προϋποθέτει εκτός από αντιμετώπιση της αδήλωτης απασχόλησης, αύξηση της απασχόλησης και των ασφαλιστικών εισφορών που καταβάλλονται στα ασφαλιστικά ταμεία. Στην περίπτωση της χώρας μας, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης αποτελούν απειλή για το μελλοντικό επίπεδο των συντάξεων καθώς δε συνεισφέρουν στην ενδυνάμωση της κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας, με αποτέλεσμα την ύπαρξη κοινωνικής αναποτελεσματικότητας λόγω της μείωσης των παροχών και την προσφυγή αρκετών εργαζόμενων στην ιδιωτική ασφάλιση. Αν επιπλέον ληφθεί υπόψη ότι η έκρηξη των ευέλικτων μορφών απασχόλησης συμπίπτει με τη γήρανση του πληθυσμού και η αναλογία εργαζόμενων – συνταξιούχων διαμορφώνεται στο 1,2:1 (όταν σε ένα υγιές αναδιανεμητικό σύστημα πρέπει να είναι 4:1), αντιλαμβάνεται κανείς το ντόμινο των αρνητικών επιπτώσεων στα ασφαλιστικά ταμεία, τους συνταξιούχους, τον κρατικό προϋπολογισμό και την οικονομία γενικότερα (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2016, Ρομπόλης και Μπέτσος, 2017).

1.5 Διφορούμενες οι απόψεις σχετικά με τη συμβολή στην ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας

Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομία, δεδομένου ότι επηρεάζουν σημαντικά την αγορά εργασίας και το ασφαλιστικό σύστημα. Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Ένωση και διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, η υιοθέτηση της ευελιξίας στην εργασία από τη χώρα μας μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό εργαλείο αύξησης της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας σε μεσο – μακροπρόθεσμο επίπεδο και με αυτό τον τρόπο να υπερκεραστεί το πρόβλημα της ανάπτυξης (Ληξουριώτης, 2010). Από την άλλη πλευρά, υποστηρίζεται ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης δεν οδηγούν σε αύξηση της ανταγωνιστικότητας αλλά σε έλλειμμα ανάπτυξης - καθώς συσχετίζονται αρνητικά με την παραγωγικότητα - και συντελούν στην απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και τον εγκλωβισμό της οικονομίας σε έναν φαύλο κύκλο αδυναμίας βελτίωσης της ανταγωνιστικότητάς της (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2016). Επίσης, ορισμένες μορφές ευέλικτης απασχόλησης (π.χ. μερική απασχόληση) αφορούν συνήθως ανειδίκευτη απασχόληση, που δεν είναι σε θέση να συμβάλλει μακροπρόθεσμα στην αύξηση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας (Κουζής, 2012), ενώ άλλες μορφές (π.χ. προσωρινή απασχόληση) χρησιμοποιούνται συνήθως μόνο για τη μείωση του κόστους, γεγονός που τελικά έχει αρνητικές συνέπειες για την παραγωγικότητα των επιχειρήσεων, του κλάδου που αυτές ανήκουν και της οικονομίας (International Labour Organization, 2017).

Πάντως, τα αποτελέσματα των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στην οικονομία χρειάζεται να εκτιμηθούν περαιτέρω, καθώς έχουν καταγραφεί διαφορετικές απόψεις. Σύμφωνα με τη μια άποψη, η αύξηση της ανταγωνιστικότητας που παρατηρείται σε ορισμένες ανταγωνιστικές οικονομίες είναι βραχύβια (ακόμα και στις οικονομίες με εξαγωγικό προσανατολισμό), δεδομένου ότι μακροπρόθεσμα οι μισθοί καθοδηγούν την οικονομία, η οποία σε τελική μορφή συρρικνώνεται, ακολουθώντας καθοδική πορεία. Επίσης, τα δημόσια οικονομικά δείχνουν να χειροτερεύουν, καθώς μειώνονται οι εισπραττόμενοι φόροι και αυξάνεται η καταβολή παροχών, ενώ παράλληλα

η αγοραστική δύναμη των καταναλωτών μειώνεται, όπως και η πρόσβαση σε πίστωση για μεγάλες κατηγορίες εργαζόμενων (International Labour Office, 2016a). Ακόμα, υποστηρίζεται ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης συντελούν στην αυξημένη μεταβλητότητα στις αγορές εργασίας και στη δημιουργία ασταθούς εργασιακού τοπίου, που έχουν ως αποτέλεσμα μεταβλητότητα των δημόσιων προϋπολογισμών, αύξηση μισθολογικών ανισοτήτων και μειωμένη παραγωγικότητα σε μακροοικονομικό επίπεδο (International Labour Office, 2016a). Από την άλλη πλευρά, έχει αναφερθεί ότι η εφαρμογή προσωρινών μορφών απασχόλησης έχει ως μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα την αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος μιας οικονομίας (De Graaf-Zijl and Berkhout, 2007).

2. Αντιφατικά τα συμπεράσματα όσον αφορά τα οφέλη που απολαμβάνουν οι επιχειρήσεις

Στη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία καταγράφονται διαφορετικές απόψεις σχετικά με τις επιπτώσεις της εφαρμογής των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στις επιχειρήσεις, τόσο όσον αφορά ειδικότερες κατηγορίες ευέλικτων μορφών απασχόλησης όσο και συνολικότερα. Όσον αφορά την πρώτη περίπτωση, υποστηρίζεται για παράδειγμα ότι η χρησιμοποίηση της εξωτερικής δραστηριοτήτων (γνωστή ως “outsourcing”, που αποτελεί μια κατηγορία ευέλικτης απασχόλησης) δε συνεπάγεται απαραίτητα μείωση του κόστους μιας επιχείρησης, παρόλο που χρησιμοποιείται κυρίως για αυτό τον λόγο (ASETUC, 2014). Επίσης, δεν είναι ξεκάθαρη η σχέση της μερικής απασχόλησης με την παραγωγικότητα των επιχειρήσεων, καθώς ορισμένοι αναφέρουν ότι η παραγωγικότητα - που έχει σχέση με τις ημερήσιες ώρες απασχόλησης - είναι αυξημένη στη μερική απασχόληση, δεδομένου ότι αφορά λίγες ώρες και δεν υπάρχει κόπωση. Αντίθετα, έχει παρατεθεί η άποψη ότι η παραγωγικότητα επηρεάζεται από την ποιότητα της απασχόλησης, η οποία είναι σαφώς καλύτερη στις μόνιμες - τυπικές θέσεις απασχόλησης (International Labour Office, 2014).

Αναφορικά με τις επιπτώσεις των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στις επιχειρήσεις συνολικότερα, επικρατούν δυο αντίθετες μεταξύ τους απόψεις. Σύμφωνα με τη μια άποψη, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης είναι ωφέλιμες για τις επιχειρήσεις. Πιο συγκεκριμένα, με την εφαρμογή τους επιτυγχάνεται η ελαχιστοποίηση κινδύνων, δεδομένης της μειωμένης ανάγκης για αυξημένα εμπορικά αποθέματα και της υποκατάστασης υλικών στοιχείων με άυλα στοιχεία και η αύξηση της ανταγωνιστικότητας, μέσω του μειωμένου κόστους και της ευθυγράμμισης της επιχείρησης με τις ανάγκες της αγοράς. Επίσης, υποστηρίζεται ότι με την ευελιξία υπάρχει αυξημένη αφοσίωση στην επίτευξη των στόχων της επιχείρησης, λόγω της υψηλότερης ποιότητας εργασίας που καταγράφεται, της δυνατότητας διατήρησης ικανών εργαζόμενων και της υψηλής δέσμευσης και παραγωγικότητας των εργαζόμενων. Η υψηλότερη παραγωγικότητα των εργαζόμενων προκύπτει επιπλέον από την ποιοτική βελτίωση των εργασιακών σχέσεων στην επιχείρηση και την ανάπτυξη “πολυδυναμίας” που προκύπτει από τη συχνή εναλλαγή καθηκόντων των εργαζόμενων, ενώ σε ορισμένες μορφές (π.χ. τηλεργασία) η αυξημένη παραγωγικότητα προκύπτει από τη δυνατότητα εργασίας σε ένα ευνοϊκότερο περιβάλλον εργασίας (Κούγιας, 2016, Κουκιάδης, 2007).

Σύμφωνα με την άλλη άποψη, οι επιπτώσεις των ευέλικτων μορφών απασχόλησης είναι

δυσμενείς για τις επιχειρήσεις, εξαιτίας της μειωμένης παραγωγικότητας που προκύπτει τελικά, ειδικά όταν ο μοναδικός σκοπός είναι η μείωση του κόστους (International Labour Organization, 2017). Οι επιχειρήσεις που υιοθετούν ευέλικτες πρακτικές έρχονται αντιμέτωπες με τη βαθμιαία φθορά των ειδικών δεξιοτήτων των εργαζόμενων σε αυτές και τη μικρότερη επένδυση σε κατάρτιση των εργαζόμενων, δράσεις καινοτομίας και χρήση νέων τεχνολογιών (με επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητά τους). Επίσης, παρατηρούνται απουσίες από την εργασία, αύξηση σε εργατικά ατυχήματα, απεργίες και διενέξεις μεταξύ των εργαζόμενων, δεδομένης και της διαφορετικής διαχείρισης των μόνιμων και ευέλικτων εργαζόμενων (International Labour Office, 2016a). Όσον αφορά το ζήτημα της διαχείρισης των ευέλικτων εργαζόμενων, προκύπτει ότι η διοίκηση της επιχείρησης δε μπορεί να αξιολογήσει με ευκολία την απόδοσή τους και να εφαρμόσει κατάλληλες πρακτικές ανθρωπίνων πόρων. Το γεγονός αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την απόδοση των ευέλικτων εργαζόμενων και κατά επέκταση για την επιχείρηση, καθώς το εργασιακό περιβάλλον για τους ευέλικτους εργαζόμενους χαρακτηρίζεται συνήθως από δυσμενείς συνθήκες εργασίας, διακρίσεις, αποδιοργάνωση, διαφορετικούς κανόνες και μη γνώση της πληροφόρησης που διαχέεται στους μόνιμους εργαζόμενους, μικρότερη δέσμευση και αυξημένη ανασφάλεια. Ως εκ τούτου, οι επιχειρήσεις έχουν προβλήματα όσον αφορά την εφαρμογή των πολιτικών τους, τη διοίκηση, την επικοινωνία και τον έλεγχο, με αποτέλεσμα αυξημένα διοικητικά κόστη (Edwards, 2001).

Ανεξάρτητα από τις θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, οι επιχειρήσεις βρέθηκαν μπροστά στο ερώτημα της διερεύνησης της εφαρμοσιμότητας των παραδοσιακών θεωριών της διοίκησης του ανθρώπινου δυναμικού τους (σχετικά με την εργασιακή ικανοποίηση, δέσμευση κλπ.) και στη συνέχεια αναγκάστηκαν από τις εξελίξεις να εφαρμόσουν νέους τρόπους διοίκησης ανθρωπίνων πόρων (ακόμα και πολιτικές πρόσληψης), οι οποίες διαφοροποιούνται ανάλογα με τις κατηγορίες των εργαζόμενων (Gallagher and Sverke, 2005).

3. Δυσμενείς κατά κύριο λόγο οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης για τους εργαζόμενους

Η επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης έχει οξύνει και παγιώσει τις διακρίσεις μεταξύ των δυο μεγάλων κατηγοριών εργαζόμενων μιας επιχείρησης, δηλαδή μόνιμους/τυπικούς και ευέλικτους. Ενώ όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, η πρώτη κατηγορία απολαμβάνει πλήρη εργασιακά και ασφαλιστικά δικαιώματα, η δεύτερη κατηγορία αντιμετωπίζει διακρίσεις – σε σχέση με την πρώτη - ως προς τις απολαβές, τα ωράρια εργασίας, την πρόσβαση σε δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης (π.χ. άδεια μητρότητας, ασθένεια, συντάξεις), τις επαγγελματικές προοπτικές, τις δυνατότητες κατάρτισης και εκπαίδευσης, τη δυνατότητα διεκδίκησης δικαιωμάτων και συνδικαλισμού, το καθεστώς προστασίας και εγγύησης της εργασίας τους, τον τρόπο όπου παρέχεται η εργασία, τις συνθήκες ασφάλειας και υγείας στην εργασία και το περιεχόμενο της παρεχόμενης εργασίας, με τελικό αποτέλεσμα αυξημένη εργασιακή ανασφάλεια και χαμηλότερη εργασιακή ικανοποίηση (ASETUC, 2014, Μουρίκη, 2010).

3.1 Χαμηλές αμοιβές και ακανόνιστα ωράρια απασχόλησης

Οι καταβαλλόμενες αποδοχές στους ευέλικτους εργαζόμενους είναι στις περισσότερες περιπτώσεις αρκετά χαμηλότερες σε σχέση με τους “τυπικούς”, με αποτέλεσμα την ένταση του φαινομένου των χαμηλόμισθων εργαζόμενων και των μισθολογικών ανισοτήτων (International Labour Office, 2015c, Pils, 2017). Οι ανισότητες αφορούν τόσο στις αμοιβές που καταβάλλονται σε ωριαία, ημερήσια, εβδομαδιαία ή μηνιαία βάση, όσο και στις έμμεσες αποδοχές, όπως τα μπόνους, η συμμετοχή στα κέρδη, οι μη μισθολογικές παροχές, η κάλυψη εισοδήματος σε περιπτώσεις αδειών ασθένειας, οι αποζημιώσεις απόλυσης κλπ. Για παράδειγμα, οι αποδοχές των συμβασιούχων ορισμένου χρόνου, είναι σημαντικά χαμηλότερες από τις αντίστοιχες των συμβασιούχων αορίστου χρόνου. Για τον λόγο αυτόν άλλωστε, αποτελεί συνηθισμένη πρακτική οι ευέλικτοι εργαζόμενοι να εντατικοποιούν την εργασία τους, να πραγματοποιούν υπερωρίες και να εργάζονται και σε άλλους εργοδότες για να ενισχύσουν το εισόδημά τους. Επίσης, οι χαμηλές αποδοχές των ευέλικτων εργαζόμενων έχουν επιπτώσεις στη σύνταξη που θα λάβουν μελλοντικά (καθώς εξαρτάται από τις ασφαλιστικές εισφορές, που είναι ποσοστό επί του μισθού) και στην ικανότητα πρόσβασής τους σε πίστωση, με αποτέλεσμα να επηρεάζονται και οι αποφάσεις περί στέγασης (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2013, Μιχαήλ, 2001). Εκτός από τους μισθούς, περιορισμένες σε σχέση με τους μόνιμους εργαζόμενους είναι οι παροχές ιατρικής περίθαλψης, η καταβολή επιδομάτων και η κοινωνική προστασία, δεδομένου ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι ευέλικτοι εργαζόμενοι δεν έχουν καν τις αναγκαίες προϋποθέσεις υπαγωγής σε σχετικά προγράμματα (International Labour Office, 2014)². Παρόλα αυτά, τα τελευταία χρόνια ορισμένες κατηγορίες ευέλικτων μορφών απασχόλησης, όπως η μερική απασχόληση, συνδέονται με σημαντικά καλύτερες αμοιβές και προνόμια σε σχέση με το παρελθόν, που αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για μεγαλύτερη εργασιακή ικανοποίηση και παραγωγικότητα (Edwards, 2001).

Τα ωράρια εργασίας των ευέλικτων εργαζόμενων διαφέρουν στις περισσότερες περιπτώσεις από τα αντίστοιχα των μόνιμων. Η φύση της εργασίας που συχνά αναλαμβάνουν οι ευέλικτοι εργαζόμενοι χαρακτηρίζεται από απρόβλεπτα και ελαστικά ωράρια, απασχόληση την Κυριακή, τις αργίες και τις νυχτερινές ώρες και μάλιστα χωρίς πολλές φορές τις προσαυξήσεις που προβλέπονται σε τέτοιες περιπτώσεις. Το αποτέλεσμα είναι η αποδιάρθρωση της κοινωνικής και οικογενειακής ζωής τους, καθώς φέρει ο εργαζόμενος και η οικογένειά του το βάρος της απασχόλησης σε μη κανονικές ώρες και επίσης περιορίζεται σημαντικά η δυνατότητα του προγραμματισμού του ελεύθερου χρόνου, όποτε αυτός προκύπτει. Επίσης, οι ευέλικτοι εργαζόμενοι έχουν περιορισμένη δυνατότητα καθορισμού του ωραρίου εργασίας τους, πράγμα που καθιστά πρακτικά αδύνατη την πιθανότητα ανάληψης δεύτερης απασχόλησης, σε περίπτωση που το επιθυμούν (International Labour Office, 2014, International Labour Office, 2016a). Οι μεταβολές του ωραρίου εργασίας γίνονται συνήθως κατ’ απαίτηση των εργοδοτών και σε περιπτώσεις μείωσης του ωραρίου περικόπεται ανάλογα ο μισθός και οι εισφορές κοινωνικής ασφάλισης, αν και δε λείπουν οι περιπτώσεις που οι εργαζόμενοι δουλεύουν τελικά παραπάνω από το (μειωμένο) ωράριο, χωρίς την καταβολή περαιτέρω αποδοχών (International Labour Office, 2015c). Παρόλα αυτά,

2. Βλ. επίσης (2016) “Pitfalls and prospects among “temp” workers: Changing conditions create challenges for workers and management”, *Human Resource Management International Digest*, 24 (1), pp. 7-9.

οι αρνητικές επιπτώσεις από τα ακανόνιστα και εναλλασσόμενα ωράρια μπορούν να μετριαστούν όταν υπάρχει δικαιοσύνη στην οργάνωση της επιχείρησης, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως η τηλεργασία, η καλύτερη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου συνεπάγεται λιγότερο άγχος και πίεση για τον εργαζόμενο (International Labour Office, 2014).

3.2 Περιορισμένη πρόσβαση σε κατάρτιση και εκπαίδευση και περιορισμένες προοπτικές καριέρας

Η εφαρμογή των ευέλικτων μορφών απασχόλησης έχει αρνητικές κυρίως επιπτώσεις στην κατάρτιση και την καριέρα των εργαζόμενων, όπως προκύπτει από τις περιορισμένες δυνατότητες κατάρτισης και εκπαίδευσης εντός των πλαισίων της επιχείρησης και τη μεταβίβαση της πρωτοβουλίας και της ευθύνης για περαιτέρω εκπαίδευση και επιμόρφωση από την εταιρεία στον ευέλικτο εργαζόμενο. Δηλαδή, αναμένεται από τον εργαζόμενο να προβεί σε όλες τις προεργασίες για την αναζήτηση της κατάλληλης εκπαίδευσης και τελικά να πληρώσει για αυτή, ενώ σε πολλές περιπτώσεις καταφεύγει σε “ανεπίσημη” εκπαίδευση, μιας και πρόσβαση στην επίσημη και εγκεκριμένη εκπαίδευση έχουν κυρίως οι μόνιμοι εργαζόμενοι (Humphreys et al., 2008, Μιχαήλ, 2001). Σημειώνεται ότι οι ευέλικτοι εργαζόμενοι επιθυμούν να έχουν πρόσβαση σε δράσεις κατάρτισης της επιχείρησης, οι οποίες αυξάνουν τη δέσμευση προς την εταιρεία (Chambel et al., 2015).

Παρά το γεγονός ότι οι δυνατότητες κατάρτισης για τους ευέλικτους εργαζόμενους είναι περιορισμένες, εν τούτοις υποστηρίζεται ότι η ίδια η απασχόληση μπορεί να είναι θετική για τη μελλοντική καριέρα τους. Ο κυριότερος λόγος εδράζεται στο ότι ο εργοδότης μπορεί να σχηματίσει ολοκληρωμένη άποψη για τον ευέλικτο εργαζόμενο κατά τη διάρκεια της εργασίας του και σε περίπτωση που εκτιμά τη συμπεριφορά και την παραγωγικότητά του, δύναται να τον απασχολήσει με σύμβαση αορίστου χρόνου και συνεπώς ο εργαζόμενος να βελτιώσει τη θέση του και να κερδίσει περισσότερο (Pill, 2017). Το γεγονός αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τις κατηγορίες των εργαζόμενων που δυσκολεύονται να εισέλθουν στην αγορά εργασίας (π.χ. γυναίκες, άτομα με αναπηρία), οι οποίες μπορούν μέσω των ευέλικτων μορφών απασχόλησης αφενός να επανταχθούν στην αγορά εργασίας, αφετέρου να έχουν πρόσβαση σε μόνιμες θέσεις απασχόλησης (Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, 2001). Επίσης, ο εργαζόμενος αποκτά περισσότερες δεξιότητες, μεγαλύτερη εμπειρία και επαφή με την αγορά εργασίας και αναπτύσσει επαγγελματικά και κοινωνικά δίκτυα, που μπορούν να του φανούν χρήσιμα στη μετέπειτα επαγγελματική του ζωή (Atkinson, 1984). Σύμφωνα με την άλλη άποψη, υποστηρίζεται ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην καριέρα του εργαζόμενου, δεδομένου ότι είναι σπάνιες οι περιπτώσεις μετατροπής μιας ευέλικτης σύμβασης σε σύμβαση αορίστου χρόνου και επίσης αφορούν απασχόληση που απαιτεί χαμηλή ειδίκευση, δηλαδή απασχόληση χωρίς προοπτική καριέρας. Επίσης, η εναλλαγή μεταξύ διαστημάτων ανεργίας και ευέλικτης απασχόλησης εγκλωβίζει τον εργαζόμενο στην ανεργία, καθώς η ευέλικτη απασχόληση θεωρείται αρνητικό χαρακτηριστικό στην αγορά εργασίας (ASETUC, 2014, International Labour Office, 2014), ενώ όσον αφορά τις γυναίκες, ενισχύει περισσότερο την παραδοσιακή διάκριση ανάμεσα σε ανδρική και γυναικεία επαγγέλματα, επιβεβαιώνοντας τον συμπληρωματικό χαρακτήρα της γυναικείας εργασίας στην παραγωγή (Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, 2001).

3.3 Δυσμενείς συνθήκες απασχόλησης και μειωμένη απόδοση

Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν δυσμενείς επιπτώσεις για την υγιεινή και ασφάλεια των εργαζόμενων. Παρά το γεγονός ότι οι ευέλικτοι εργαζόμενοι δεν αναφέρουν τα ατυχήματα που τους έχουν συμβεί κατά τη διάρκεια της εργασίας τους στην ίδια έκταση με αυτό που κάνουν οι μόνιμοι συνάδελφοί τους, με αποτέλεσμα να υποεκτιμάται η συχνότητα των ατυχημάτων στον χώρο εργασίας (International Labour Office, 2014), και παρά το ότι ο χρόνος απασχόλησης – και άρα έκθεσης σε κινδύνους – των ευέλικτων εργαζόμενων είναι μικρότερος από τους μόνιμους, εν τούτοις οι ευέλικτοι εργαζόμενοι εκτίθενται περισσότερο σε εργατικά ατυχήματα, σωματικές επιβαρύνσεις και κινδύνους για την ψυχική τους υγεία (International Labour Office, 2015a). Οι λόγοι για τους οποίους παρατηρούνται τα ανωτέρω συνίστανται στις δυσμενέστερες συνθήκες εργασίας που αντιμετωπίζουν οι ευέλικτοι εργαζόμενοι σε σχέση με τους μόνιμους εργαζόμενους, στο επικίνδυνο γενικότερα περιβάλλον παροχής εργασίας από άποψη πραγματικών συνθηκών παροχής της εργασίας και στο περιβάλλον όπου κυριαρχεί η οικονομική ανασφάλεια, η πίεση για απόδοση για τη λήψη περαιτέρω αποδοχών, η αποδιοργάνωση και οι ανεπαρκείς ρυθμίσεις της νομοθεσίας, ενώ παράλληλα δεν υπάρχει η δυνατότητα ελέγχου παραμέτρων της εργασίας στον ίδιο βαθμό με τη δυνατότητα για τους μόνιμους εργαζόμενους (International Labour Office, 2015a, Μιχαήλ, 2001).

Επίσης, το εργασιακό περιβάλλον στο οποίο δραστηριοποιούνται οι ευέλικτοι εργαζόμενοι διαφέρει από το αντίστοιχο των μόνιμων όσον αφορά την καταστρατήγηση της σχετικής εργατικής νομοθεσίας, η οποία κατοχυρώνει την αναλογία δικαιωμάτων στους εργαζόμενους ορισμένου και αορίστου χρόνου (Κουζής, 2002). Η καταστρατήγηση αφορά δικαιώματα στην εργασία, όπως η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, το δικαίωμα των συλλογικών διαπραγματεύσεων, η κοινωνική ασφάλιση και η μη καταναγκαστική εργασία αλλά και γενικότερα δικαιώματα του εργαζόμενου, καθώς συχνά παρατηρούνται φαινόμενα bullying και σεξουαλικών παρενοχλήσεων (International Labour Office, 2016a). Παράλληλα, το εργασιακό περιβάλλον των ευέλικτων εργαζόμενων χαρακτηρίζεται από ελάχιστη επίβλεψη της παρεχόμενης εργασίας, μη επαρκή επικοινωνία με τους ανωτέρους τους και γενικότερα ελάχιστη επικοινωνία εντός του οργανισμού, αυξημένο φόρτο εργασίας, εντατικοποίηση της εργασίας, έμφαση στις επιδόσεις και τα αποτελέσματα και απλουστευμένα και μονότονα καθήκοντα (International Labour Office, 2014, International Labour Office, 2016a). Επιπρόσθετα, η ύπαρξη διαφορετικών ταχυτήτων εργαζόμενων έχει ως αποτέλεσμα πελατειακές σχέσεις εντός της επιχείρησης, δημιουργία ανταγωνισμών μεταξύ των εργαζόμενων και κατά συνέπεια εξασθένηση της συνδικαλιστικής δράσης, υποβάθμιση της εργασίας και σταδιακή αντικατάστασή της από συμβάσεις αστικού και εμπορικού δικαίου (Κουζής, 2008).

Τα ανωτέρω χαρακτηριστικά του εργασιακού περιβάλλοντος έχουν σημαντικές επιπτώσεις στη στάση και συμπεριφορά των εργαζόμενων στην επιχείρηση. Υποστηρίζεται ότι οι ευέλικτοι εργαζόμενοι έχουν διαφορετικά κίνητρα σε σχέση με τους μόνιμους εργαζόμενους και διαφορετική ανάμιξη αναφορικά με τα καθήκοντα που επιτελούν και τις αποφάσεις που λαμβάνονται, με αποτέλεσμα να δείχνουν μικρότερη δέσμευση και προσήλωση στην επιχείρηση. Ως εκ τούτου, οι ευέλικτοι εργαζόμενοι εγκλωβίζονται στον περιορισμένο ρόλο που έχουν στην επιχείρηση, νιώθουν ένα αίσθημα αποξένωσης μέσα στην επιχείρηση, διακατέχονται από αίσθημα εξάντλησης,

δεν έχουν εμπιστοσύνη στους μόνιμους εργαζόμενους, απουσιάζουν συχνότερα από την εργασία τους και γενικότερα έχουν μειωμένη απόδοση στην επιχείρηση, όπως αυτή μετρείται με αντικειμενικούς δείκτες (Clark et al., 2010).

3.4 Μειωμένη ευεξία των εργαζόμενων, χαμηλή εργασιακή ικανοποίηση και αύξηση εργασιακής ανασφάλειας

Μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας αναφέρεται εκτενέστερα στις ψυχολογικές επιπτώσεις των ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Υποστηρίζεται ότι το κίνητρο για τον εργαζόμενο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο πως οι εργαζόμενοι αντιλαμβάνονται την εργασία τους. Η έλλειψη ισχυρών κινήτρων και η μη ανάθεση ανάληψης σημαντικών υποχρεώσεων στην επιχείρηση στους ευέλικτους εργαζόμενους έχει ως αποτέλεσμα αισθήματα απομόνωσης από τους υπόλοιπους εργαζόμενους, μείωση δέσμευσης και αύξηση της ευπάθειας και της αισθανόμενης εργασιακής ασφάλειας (Toms and Biggs, 2014). Επιπλέον, οι ευέλικτοι εργαζόμενοι αισθάνονται έντονη πίεση και σύνδρομο εξάντλησης, καθώς επηρεάζονται από τις διακρίσεις που υφίστανται στον εργασιακό χώρο, την έλλειψη αξιοπρεπούς εργασίας και τους μη εφικτούς στόχους και τις υψηλές προσδοκίες που αναμένονται και γίνονται ιδιαίτερα πιεστικές σε περιόδους οικονομικής κρίσης (International Labour Office, 2016b). Οι ανωτέρω εργασιακές συνθήκες οδηγούν και στη μειωμένη αίσθηση ευεξίας και ευημερίας σε σχέση με τους μόνιμους εργαζόμενους, στην αρνητική προδιάθεση προς την εργασία και την επιχείρηση έως και στη διάθεση αποχώρησης από την εργασία (International Labour Office, 2015c). Η μειωμένη ψυχική ευεξία στην εργασία συσχετίζεται με τη μειωμένη γενικότερη ικανοποίηση από τη ζωή, γεγονός που στην περίπτωση των ευέλικτων εργαζόμενων ισχύει κυρίως λόγω της αυξημένης εργασιακής ανασφάλειας (Dawson et al., 2017). Επίσης, ορισμένες μορφές ευέλικτης απασχόλησης (π.χ. βάρδιες) οδηγούν σε ψυχοσωματικά προβλήματα υγείας, άγχος, γαστρεντερικές, νευροψυχικές και καρδιαγγειακές διαταραχές, διαταραγμένο ύπνο, διαταραχή των διατροφικών συνθηκών, προβλήματα με την οικογενειακή ζωή και ανάπτυξη ανθυγιεινών συμπεριφορών, όπως εξάρτηση από το αλκοόλ και το τσιγάρο (International Labour Office, 2012). Αντίθετα, θετικά αποτελέσματα φαίνεται πως υπάρχουν στην περίπτωση της τηλεργασίας, όπου η εμπειρία του να εργάζεται ο εργαζόμενος από το σπίτι του έχει ως αποτέλεσμα συναισθηματική ευεξία και υψηλή εργασιακή ικανοποίηση (Anderson et al., 2015).

Η εργασιακή ικανοποίηση, που αφορά τη στάση που αντανακλά τα συναισθήματα των εργαζόμενων για την εργασία τους, σχετίζεται με την ψυχική υγεία των εργαζόμενων και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο όσον αφορά την απόδοσή τους στην επιχείρηση. Υποστηρίζεται ότι ορισμένες μορφές ευέλικτων εργαζόμενων έχουν χαμηλότερο βαθμό εργασιακής ικανοποίησης, σε σχέση με τους μόνιμους εργαζόμενους. Αυτό εξηγείται από τη μικρότερη εργασιακή δέσμευση των ευέλικτων εργαζόμενων, τους συγκριτικά χαμηλότερους μισθούς που λαμβάνουν σε σχέση με τους μόνιμους εργαζόμενους και λοιπούς παραμέτρους, όπως οι μικρές δυνατότητες προαγωγής, η μη επίβλεψη και καθοδήγηση επί της εργασίας και η έλλειψη ομαδικής εργασίας, αν και στην τελευταία περίπτωση η φύση ορισμένων μορφών ευέλικτης απασχόλησης που χαρακτηρίζεται από ενισχυμένη αυτονομία έχει ως αποτέλεσμα υψηλότερη εργασιακή ικανοποίηση (Goñi-Legaz

and Ollo-López, 2017). Επιπρόσθετα, ιδιαίτερα σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στην εργασιακή ικανοποίηση προκαλεί η εργασιακή ανασφάλεια που αισθάνονται οι ευέλικτοι εργαζόμενοι. Η ανασφάλεια έγκειται στις ανησυχίες του προσωπικού από τις χαμηλές προσδοκίες για τη συνέχεια της απασχόλησης και τον αυξημένο κίνδυνο απώλειας της εργασίας, τον χαμηλό μισθό και την αβεβαιότητα σχετικά με τη συνέχεια καταβολής του, την ανεπάρκεια της κάλυψης κοινωνικής ασφάλειας, τις απρόβλεπτες ώρες απασχόλησης, τα χαμηλά επίπεδα προστασίας σχετικά με την υγιεινή και την ασφάλεια καθώς και τη μη επαρκή εκπαίδευση και αντιπροσώπευση στην επιχείρηση (International Labour Office, 2016a). Αν και το αίσθημα της ανασφάλειας γενικότερα είναι συνάρτηση των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του κάθε ατόμου, εν τούτοις αυτό επιτείνεται όταν η επιλογή για ευέλικτη απασχόληση είναι αναγκαστική για τον απασχολούμενο και όχι κατ' επιλογή (De Witte, 2005, Μιχαήλ, 2001). Η εργασιακή ανασφάλεια συνδέεται, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, ευθέως με την εργασιακή ικανοποίηση και την εργασιακή δέσμευση, οι οποίες με τη σειρά τους συνδέονται και με την εργασιακή απόδοση (Reisel et al., 2007). Η αυξημένη εργασιακή ανασφάλεια επηρεάζει τις οργανωσιακές στάσεις και συμπεριφορές και πιο συγκεκριμένα επιδεινώνεται ο βαθμός εργασιακής δέσμευσης και η εμπιστοσύνη στην επιχείρηση και αυξάνεται η αντίσταση στις προωθούμενες αλλαγές, σημειώνονται περισσότερες απουσίες από την εργασία και τάσεις φυγής από αυτή, με αποτέλεσμα να παρατηρείται μικρότερη απόδοση του εργαζόμενου εντός της επιχείρησης (De Witte, 2005). Όσον αφορά τους ίδιους τους εργαζόμενους, η εργασιακή ανασφάλεια έχει σημαντικές ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις καθώς καταγράφονται μείωση της ψυχολογικής ευεξίας, επαγγελματική εξουθένωση, άγχος, έντονη δυσφορία, απελπισία και κατάθλιψη που με τη σειρά τους επηρεάζουν την ίδια την ποιότητα ζωής τους (Cheng and Chan, 2008).

4. Αναγκαία η προσαρμογή της στρατηγικής των συνδικάτων στην πραγματικότητα που διαμορφώνεται από την αύξηση εφαρμογής των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στην αγορά εργασίας

Οι ευέλικτοι εργαζόμενοι δε συμμετέχουν στον ίδιο βαθμό σε συνδικάτα όπως οι μόνιμοι εργαζόμενοι. Έχει παρατηρηθεί ότι αποθαρρύνονται από τη συμμετοχή τους σε εκλογές των σχετικών αντιπροσωπευτικών οργάνων, καθώς τα ίδια τα συνδικάτα δεν έχουν ισχυρά κίνητρα να διαπραγματευτούν με τους εργοδότες τα αιτήματα των ευέλικτων εργαζόμενων. Επιπρόσθετα, οι ίδιοι οι ευέλικτοι εργαζόμενοι δεν επιθυμούν ιδιαίτερα τη δραστηριοποίησή τους σε συνδικάτα, τόσο λόγω του μικρού χρόνου εργασίας (σε σχέση με τους μόνιμους), όσο και της ανασφάλειας που συνεπάγεται ενδεχόμενη εναντίωση (μέσα από τον συνδικαλισμό) στις επιθυμίες των εργοδοτών αλλά και της επιθυμίας μετατροπής της απασχόλησής τους σε αορίστου χρόνου. Ο αντίκτυπος για τους ευέλικτους εργαζόμενους είναι η μη ύπαρξη ενός αποτελεσματικού και θεσμικού μοχλού πίεσης υπέρ των συμφερόντων τους και καλύτερων συνθηκών απασχόλησης (Κουζής, 2002). Επίσης, δεδομένου ότι οι ευέλικτοι εργαζόμενοι δε συνδικαλιζούνται ιδιαίτερα, τα συνδικάτα μέχρι στιγμής δεν έχουν επιδείξει ιδιαίτερη αντίθεση σχετικά με τη χρήση ευέλικτων μορφών

απασχόλησης στις επιχειρήσεις (Humphreys et al., 2008). Παράλληλα, η μη ένταξη στους κόλπους των συνδικάτων των ευέλικτων εργαζόμενων έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, δηλαδή τη μείωση του αριθμού των συνδρομητών στα συνδικάτα. Αυτό με τη σειρά του έχει επίδραση στον ρόλο και τη συμπεριφορά των συνδικάτων, στη δυνατότητα και ικανότητα δραστηριοποίησής τους για εξεύρεση λύσεων, ακόμα και στη (μελλοντική) ύπαρξή τους. Ο μικρότερος βαθμός αντιπροσώπευσης των εργαζόμενων και η κατά συνέπεια αποδυνάμωση της συνδικαλιστικής δράσης έχει άμεσο αντίκτυπο τόσο στον ευρύτερο κοινωνικό ρόλο των συνδικάτων, όσο και στη δυνατότητα αποτελεσματικής διαπραγμάτευσης για τα συμφέροντα των εργαζόμενων και στην ετοιμότητα για δραστηριοποίηση και για άσκηση απεργίας (Κουζής, 2008).

Παρά τις συντελούμενες αλλαγές στην οργάνωση του κεφαλαίου και της εργασίας με την ανάδυση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, τα συνδικάτα δεν έλαβαν υπόψη τους τα νέα δεδομένα και εξακολουθούν να οργανώνονται και να δρουν με τον ίδιο τρόπο που υφίσταται εδώ και αρκετά χρόνια. Επίσης, παρατηρείται διχασμός στα συνδικάτα μπροστά στις σημαντικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στις

εργασιακές σχέσεις, όπως και προβληματισμοί αναφορικά με τη σωστή εκπροσώπηση των εργαζόμενων και τη δράση των συνδικάτων προς όφελος των συμφερόντων των εργαζόμενων (Κουκιάδης, 2007). Εκτός από τα εργασιακά συμφέροντα, τα συνδικάτα διαδραματίζουν επιπλέον σημαντικό ρόλο στην αγορά εργασίας και την κοινωνία γενικότερα, καθώς αποτελούν συνομιλητή του κράτους και των εργοδοτών, όσο και στη στάση, συμπεριφορά και ευημερία των εργαζόμενων, μιας και παρατηρείται ότι μπορούν να επηρεάσουν για παράδειγμα το μέγεθος των επιπτώσεων της ανασφάλειας στους εργαζόμενους (Hellgren and Chirumbolo, 2003). Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η συμμετοχή των ευέλικτων εργαζόμενων σε συνδικάτα δύναται να μειώσει το χάσμα της προστασίας εργασίας μεταξύ μόνιμων και ευέλικτων εργαζόμενων και να οδηγήσει σε μετατροπή συμβάσεων με ευέλικτους όρους απασχόλησης σε τυπικές συμβάσεις καθώς και στη σύναψη με την κυβέρνηση συμφωνιών – πλαίσιο (ASETUC, 2014).

5. Συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής μπροστά στην επέλαση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης

Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν μεταμορφώσει το εργασιακό τοπίο, στο οποίο η ευελιξία έχει πλέον σημαντική θέση με τάσεις περαιτέρω ενίσχυσης και η εργασιακή σταθερότητα μειώνεται. Η εμπειρία από την εφαρμογή των ευέλικτων μορφών απασχόλησης καταδεικνύει πως επηρεάζουν σημαντικά τόσο συνιστώσες του ευρύτερου περιβάλλοντος όσο και την αγορά εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις, με αποτέλεσμα την ανάγκη επισταμένης διερεύνησης τους από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη, δηλαδή κράτος, επιχειρήσεις, συνδικάτα και εργαζόμενους. Παρόλο που οι επιπτώσεις της εφαρμογής των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στην κοινωνία, τη νομοθεσία, την οικονομία, την ανάπτυξη, την ανταγωνιστικότητα, την απασχόληση, τις επιχειρήσεις, τα συνδικάτα και τους εργαζόμενους έχουν διαφορετικές αναγνώσεις και εκτιμήσεις, οι περισσότερες απόψεις που έχουν καταγραφεί κατατείνουν στο ότι οι επιπτώσεις είναι γενικότερα

αρνητικές, ενώ δεν παραλείπεται να αναφερθεί η συχνή ύπαρξη φαινομένων καταστρατηγήσεων του σχετικού θεσμικού πλαισίου.

Οι αρνητικές ως επί το πλείστον συνέπειες των ευέλικτων μορφών απασχόλησης έχουν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη πολιτικών, τόσο εκ μέρους του κράτους όσο και των επιχειρήσεων, και γενικότερα την κατάθεση προτάσεων για την αντιμετώπιση των συνεπειών αυτών. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας θεωρεί πως πρέπει να γίνουν ενέργειες προς την κατεύθυνση υποστήριξης της πλήρους απασχόλησης και περιορισμού των ευέλικτων μορφών απασχόλησης αλλά και προάσπισης της ίσης μεταχείρισης εργαζόμενων με καθεστώς αορίστου χρόνου και ευέλικτων εργαζόμενων, πρόληψης φαινομένων καταστρατηγήσης και θέσισης εγγυημένων και σταθερών ωρών απασχόλησης. Ως προς τους ευέλικτους εργαζόμενους προτείνει την υπεράσπιση της συνδικαλιστικής ελευθερίας, την ενίσχυση της φωνής των εργαζόμενων και των δυνατοτήτων διαπραγμάτευσης, την προώθηση κοινωνικού διαλόγου μεταξύ εργαζόμενων, εργοδοτών και κράτους μέσω ενός κατάλληλου θεσμικού πλαισίου και τη θέσιση της αντιπροσώπευσης των ευέλικτων εργαζόμενων μέσω μιας ευρύτερης συμμαχίας των συνδικάτων. Επίσης, θα πρέπει να ενισχυθεί η κοινωνική προστασία και να διασφαλιστεί η ασφαλής και αξιοπρεπής εργασία, παρέχοντας υποστήριξη και εκπαίδευση στους εργαζόμενους (International Labour Office, 2016a).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προσπάθησε μέσα στο περιβάλλον στο οποίο υπάρχουν πιέσεις για αύξηση της ανταγωνιστικότητας και της ευελιξίας από τη μια πλευρά και ανάγκη για προστασία των δικαιωμάτων από την άλλη πλευρά, να βρει λύση όπου να υπάρχει ισορροπία. Ως ευρωπαϊκή βιώσιμη εναλλακτική στο μοντέλο των απορρυθμισμένων αγορών εργασίας προκρίθηκε ο συνδυασμός ευελιξίας και ασφάλειας, ευρύτερα γνωστός ως flexicurity (ευέλικτη ασφάλεια), όρος που εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1997 στην Πράσινη Βίβλο για την οργάνωση της εργασίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Κέντρο Παραγωγικότητας Κύπρου, 2006). Με την εφαρμογή της ευέλικτης ασφάλειας επιδιώκεται η κατοχύρωση ελάχιστων δικαιωμάτων και της αρχής της ίσης μεταχείρισης και μη διάκρισης για τους εργαζόμενους με ευέλικτο καθεστώς, χωρίς να αλλοιώνεται το περιεχόμενο της εργασιακής σχέσης, παρέχοντας ταυτόχρονα ψυχολογική ασφάλεια στον εργαζόμενο αλλά και επαρκή στήριξη και ασφαλή μετάβαση σε ένα νέο καθεστώς απασχόλησης μετά την απελευθέρωση των όρων απόλυσης για την επανένταξη στην αγορά εργασίας (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2008). Παρά την υιοθέτηση της ευέλικτης ασφάλειας, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (όπως και η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας) δεν υποστηρίζει την υπερβολική χρήση των μη τυπικών συμβάσεων εργασίας που συχνά συνοδεύονται από μη αξιοπρεπείς μισθούς, δεδομένου ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης πρέπει να χρησιμοποιούνται ορθά και να παρέχουν τη διασφάλιση εκείνη ώστε να αποφεύγονται πρακτικές σύναψης συμβάσεων ευέλικτης εργασίας όταν στην ουσία πρόκειται για πλήρη και αορίστου χρόνου εργασία. Επίσης, η μετατροπή θέσεων άτυπης απασχόλησης σε θέσεις τυπικής απασχόλησης αποτελεί σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή έναν τρόπο ενίσχυσης της δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, καθώς η άτυπη (αλλά και η αδήλωτη) απασχόληση συνεπάγεται μείωση στην είσπραξη φόρων και εισφορών και έχει αρνητικό αντίκτυπο στην παραγωγικότητα. Η μετατροπή αυτή έχει ως αποτέλεσμα επιπλέον την κατοχύρωση συνταξιοδοτικού δικαιώματος και υγειονομική κάλυψη για τους εργαζόμενους (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2012, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2013).

Προκειμένου να αποφευχθούν φαινόμενα καταστρατηγήσεων που συνήθως υφίστανται στις ευέλικτες μορφές απασχόλησης, κρίνεται απαραίτητο να ενισχυθούν οι ελεγκτικοί μηχανισμοί,

να επεκταθεί η εργατική νομοθεσία στους ευέλικτους εργαζόμενους υπό τα δεδομένα της έννοιας της εξαρτημένης εργασίας και να ενισχυθούν τα συλλογικά δικαιώματα (Κουζής, x.x., Κουζής, 2008). Ο Κουκιάδης (2007) υποστηρίζει ότι η νέα πρόκληση για τους εργαζόμενους διαγράφεται στις ρυθμίσεις της νομοθεσίας που αφορούν την αναμόρφωση των ατομικών εργασιακών σχέσεων και την επαναδιαπραγμάτευση της απωλεσθείσας ασφάλειας, την αποσαφήνιση της έννοιας του ευέλικτου εργοδότη, την εκ νέου ρύθμιση των εργασιακών δικαιωμάτων και τη διαμόρφωση του δικαίου της ευελιξίας ως νέου δικαίου της εξαρτημένης εργασίας. Παράλληλα, το Eurofound προτείνει, για την αποφυγή καταχρήσεων και απάτης σχετικά με τις ευέλικτες συμβάσεις, την εναρμόνιση των καθεστώτων εργασίας των μόνιμων και συμβασιούχων εργαζόμενων και την αποφυγή ανταγωνισμού μεταξύ τους, τη σαφή οριοθέτηση του σχετικού θεσμικού πλαισίου, την προώθηση της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι για τους συμβασιούχους και την πλήρη εξασφάλιση των δικαιωμάτων τους (Eurofound, 2016).

Περαιτέρω, υποστηρίζεται ότι το κράτος πρέπει να μεριμνά για την προστασία της θέσης του ευέλικτου εργαζόμενου, μέσω του περιορισμού των ομαδικών απολύσεων αλλά και της ευκολίας ανεύρεσης εργασίας και συνδρομής στην εκ νέου ένταξη στην αγορά εργασίας. Γενικότερα θα πρέπει να φροντίζει ώστε να υπάρχει συνεχής βελτίωση της ποιότητας της – χαμηλόμισθης συνήθως – εργασίας με την παροχή ευκαιριών εκπαίδευσης, καλύτερων εργασιακών συνθηκών, προγραμμάτων οικονομικής ανάπτυξης και να διευκολύνει τη συμμετοχή σε συνδικάτα (Κούγιας, 2016). Τα ανωτέρω μπορούν να επιτευχθούν καλύτερα παρέχοντας στους εργοδότες, τα συνδικάτα και τους εργαζόμενους κατάλληλη ενημέρωση, καθοδήγηση και οδηγίες και αποσαφηνίζοντας τις νομικές υποχρεώσεις των μερών (International Labour Office, 2015a). Το αρμόδιο Υπουργείο Εργασίας δραστηριοποιείται προς την κατεύθυνση της προάσπισης των δικαιωμάτων των ευέλικτων εργαζόμενων, της εγγύησης εφαρμογής του εργατικού δικαίου και της καταπολέμησης των καταχρηστικών φαινομένων εφαρμογής των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, με αιχμή του δόρατος το Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, 2010), ενώ η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή τάσσεται υπέρ του κοινωνικού διαλόγου για τον καθορισμό ενός συμφωνημένου - μεταξύ εργοδοτών και ευέλικτων εργαζόμενων - πλαισίου απασχόλησης (Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, 2003). Η ΓΣΕΕ έχει προτείνει μια διαφορετική – ριζική - προσέγγιση προκειμένου να μειωθούν οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, μέσα από κεντρική πανελλαδική συμφωνία προκειμένου το ποσοστό των ευέλικτων μορφών απασχόλησης να ανέρχεται σε ένα μέγιστο ποσοστό της τάξης του 15% (Η ΓΣΕΕ για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, 2010).

Οι επιχειρήσεις από τη μεριά τους έχουν τη δυνατότητα βελτίωσης των συνθηκών εργασίας και κατά επέκταση της εργασιακής ζωής των ευέλικτων εργαζόμενων, κυρίως μέσω της εκπαίδευσης των διοικούντων της επιχείρησης, της επικοινωνίας και της παροχής πληροφοριών προς τους εργαζόμενους (Hall and Atkinson, 2006). Ακόμα, μπορούν να προλάβουν φαινόμενα επαγγελματικής εξουθένωσης μέσω ψυχολογικής υποστήριξης, να ορίζουν στόχους που μπορούν να επιτευχθούν, να κατανέμουν αναλογικά τον όγκο της εργασίας στους εργαζόμενους ώστε να μειωθεί η υπέρμετρη πίεση σε ορισμένους από αυτούς, να παρέχουν ασφαλείς συνθήκες εργασίας και δυνατότητες προαγωγής για τους ευέλικτους εργαζόμενους, αλλά και να επανεξετάσουν τους μισθούς που καταβάλλουν (Loriot, 2007, International Labour Office, 2016b).

Ξενόγλωσση

- Anderson, A., Kaplan, S. and Vega, R. (2015). “The impact of telework on emotional experience: When, and for whom, does telework improve daily affective well-being?”, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 24 (6), pp. 882-897.
- ASEAN Services Employees Trade Unions Council (ASETUC) (2014), *Between Flexibility and Security. The rise of non - standard employment in selected asean countries*, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/singapur/10792.pdf> (accessed 25/06/2018).
- Atkinson, J. (1984). “Flexibility, Uncertainty and Manpower Management”, *The Institute for Employment Studies*, Report 89.
- Bosio, G. (2014). “The Implications of Temporary Jobs on the Distribution of Wages in Italy: An Unconditional IVQTE Approach”, *LABOUR: Review of Labour Economics and Industrial Relations*, 28 (1), pp. 64-86.
- Chambel, M.J., Sobral, F., Espada, M. and Curral, L. (2015). “Training, exhaustion, and commitment of temporary agency workers: A test of employability perceptions”, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 24 (1), pp. 15-30.
- Cheng, G. and Chan, D. (2008). “Who suffers more from job insecurity? A meta-analytic review”, *Applied Psychology*, 57 (2), pp. 272-303.
- Clark, S., Halbesleben, J., Lester, S. and Heintz, R. (2010). “Temporary Worker Alienation and Job Performance: The Impact of Rating Source”, *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 17 (3), pp. 287-297.
- Dawson, C., Veliziotis, M. and Hopkins, B. (2017). “Temporary employment, job satisfaction and subjective well-being”, *Economic and Industrial Democracy*, 38 (1), pp. 69-98.
- De Graaf-Zijl, M. and Berkhout, E. (2007). “Temporary agency work and the business cycle”, *International Journal of Manpower*, 28 (7), pp.539-556.
- De Witte, H. (2005). “Job Insecurity: Review of the International Literature on Definitions, Prevalence, Antecedents and Consequences”, *Journal of Industrial Psychology*, 31 (4), pp. 1-6.
- Debrah, Y. and Smith, I. (2000). “Introduction: Globalization, Employment and the Workplace: Responses for the Millennium”, *Management Research News*, 23 (2/3/4), pp. 7-8.
- Edwards, C. (2001). ““Better” part-time jobs?: A study of part-time working in nursing and the police”, *Employee Relations*, 23 (5), pp.438-454.
- Elia, L. (2010). “Temporary/Permanent Workers’ Wage Gap: A Brand-new Form of Wage Inequality?”, *LABOUR: Review of Labour Economics and Industrial Relations*, 24 (2), pp. 178-200.
- Eurofound (2016). “*Exploring the fraudulent contracting of work in the European Union*”, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- European Commission (2006). *Modernising labour law to meet the challenges of the 21st century*, Green Paper, COM(2006) 708 final, Brussels.

- Gallagher, D. and Sverke, M. (2005). “Contingent Employment Contracts: Are Existing Employment Theories Still Relevant?”, *Economic and Industrial Democracy*, 26 (2), pp. 181-203.
- Goñi-Legaz, S. and Ollo-López, A. (2017). “Temporary contracts, participation in decision making and job satisfaction in European workers: Is there a buffering effect?”, *International Journal of Manpower*, 38 (6), pp.875-892.
- Hall, L. and Atkinson, C. (2006). “Improving working lives: flexible working and the role of employee control”, *Employee Relations*, 28 (4), pp. 374-386.
- Hellgren, J. and Chirumbolo, A. (2003). “Can Union Support Reduce the Negative Effects of Job Insecurity on Well-Being?”, *Economic and Industrial Democracy*, 24 (2), pp. 271-289.
- Humphreys, P., Fleming, S. and O’Donnell, O. (2008). *Balancing Work and Family Life: The Role of Flexible Working Arrangements*, DSCFA Research Programme, Final report, http://www.welfare.ie/en/downloads/work_fam.pdf (accessed 18/06/2018).
- International Labour Office (2012). *The influence of working time arrangements on work-life integration or ‘balance’: a review of the international evidence*, Conditions of Work and Employment Series No. 32, Geneva.
- International Labour Office (2014). *In search of good quality part-time employment*, Conditions of Work and Employment Series No. 43, Geneva.
- International Labour Office (2015a). *The effects of non-standard forms of employment on worker health and safety*, Conditions of Work and Employment Series No. 67, Geneva.
- International Labour Office (2015b). *The regulation of non-standard forms of employment in China, Japan and The Republic of Korea*, Conditions of Work and Employment Series No. 64, Geneva.
- International Labour Office (2015c). *The regulation of non-standard forms of employment in India, Indonesia and Viet Nam*, Conditions of Work and Employment Series No. 63, Geneva.
- International Labour Office (2016a). *Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects*, Geneva.
- International Labour Office (2016b). “Psychosocial risks, stress and violence in the world of work”, *International Journal of Labour Research*, 8 (1-2), pp. 1-127.
- International Labour Organization (2017). *Regulating the use of temporary contracts by enterprises*, WHAT WORKS Research Brief No 7, https://www.ilo.org/global/research/publications/what-works/WCMS_546843/lang--en/index.htm (accessed 02/07/2018).
- International Monetary Fund (2016). *Managing Government Compensation and Employment – Institutions, Policies and Reform Challenges*, Washington, D.C.
- Pilc, M. (2017). “The temporary employed in Poland: Beneficiaries or victims of the liberal labour market?”, *Economic and Industrial Democracy*, 38 (3), pp. 400-424.
- “Pitfalls and prospects among “temp” workers: Changing conditions create challenges for workers and management”, *Human Resource Management International Digest*, 24 (1), pp. 7-9
- Reisel, W, Chia, S., Maloles, C. and Slocum, J. (2007). “The Effects of Job Insecurity on Satisfaction and Perceived Organizational Performance”, *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 14 (2), pp. 106-116.
- Toms, S. and Biggs, D. (2014). “The psychological impact of agency worker utilization”, *Employee Relations*, 36 (6), pp.622-641.

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012). *Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών – Στοιχεύοντας σε μια ανάκαμψη με άφθονες θέσεις απασχόλησης*, (COM(2012) 173 final), Βρυξέλλες.
- Η ΓΣΕΕ για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη (2010), *Ενημέρωση*, 59, σελ. 8.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ (2006). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια έκθεση 2006, Αθήνα.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (2008). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2008, Αθήνα.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (2013). *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα*, Ετήσια Έκθεση 2013, Αθήνα.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (2016). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2016, Αθήνα.
- Κανελλόπουλος, Κ. (2015). «Οι επιδράσεις των ελάχιστων μισθών στους μισθούς και στην απασχόληση», *Οικονομικό Δελτίο Τράπεζας της Ελλάδας*, 41, σελ. 7-32.
- Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (2001). *Ευέλικτες μορφές απασχόλησης & ανισότητες στον εργασιακό χώρο*, Αθήνα.
- Κέντρο Παραγωγικότητας Κύπρου (2006). *Έκθεση Διερεύνησης των Μορφών Ευέλικτης Απασχόλησης που Εφαρμόζονται στο Διεθνές και Ευρωπαϊκό Επίπεδο*, Κοινοπραξία Μελέτης Ευέλικτης Απασχόλησης Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – Ινστιτούτο Κοινωνικής Καινοτομίας Intercollege.
- Κούγιας, Κ. (2016). «Ευέλικτη Απασχόληση στην Ελλάδα της Κρίσης: Διαπιστώσεις και Σκέψεις», *Κοινωνική Πολιτική*, 6, σελ. 85-109.
- Κουζής, Γ. (x.x.). «Το εργασιακό περιβάλλον μετά από το μνημόνιο», http://www.eiead.gr/publications/docs/to_ergasiako_perivalon_meta_to_prwto_kai_deutero_mnimonio.pdf, (ημ/νία πρόσβασης 08/08/2018).
- Κουζής, Γ. (2002). «Ποιότητα εργασιακής ζωής και προσωρινή απασχόληση», *Ενημέρωση*, 79, σελ. 11-15.
- Κουζής, Γ. (2008). «Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα και προτάσεις για την αναβάθμισή τους», <http://www.ekemilou.org/page4/assets/Kouzis.pdf> (ημ/νία πρόσβασης 29/05/2017).
- Κουζής, Γ. (2012). *Σύγχρονες τάσεις στο τομέα των εργασιακών σχέσεων*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Πάνδημος.
- Κουζής, Γ. (2016). «Η Κρίση και τα Μνημόνια Ισοπεδώνουν την Εργασία», *Κοινωνική Πολιτική*, 6, σελ. 7-20.
- Κουκιάδης, Ι. (2007). «Οι νέες μορφές οργάνωσης του κεφαλαίου και οι επενέργειες στις εργασιακές σχέσεις. Προς μια ενιαία θεωρία ευέλικτων σχέσεων εργασίας», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 2 (1), σελ. 5-20.
- Ληξουριώτης, Ι. (2010). «Ειδικές μορφές απασχόλησης, μερική και προσωρινή απασχόληση στις διατάξεις του πρόσφατου Ν 3846/2010», *Δίκαιο Επιχειρήσεων & Εταιριών*, 6, σελ. 643-649.

- Λοριολ, Μ. (2007). «Η κοινωνιολογία της εργασίας αντιμέτωπη με την εμφάνιση νέων παθολογιών: Στρες, επαγγελματική εξουθένωση, παρενόχληση», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 2 (1), σελ. 79-91.
- Μιχαήλ, Δ. (2001). «Άτυπη απασχόληση, συνθήκες εργασίας και επιχειρηματικά σύμφωνα στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Επιθεώρηση Οικονομικών Επιστημών*, 1 (1), σελ. 137-156.
- Μουρίκη, Α. (2010). *Το «νέο προλεταριάτο»: επισφαλώς εργαζόμενοι - οι παρίες της σύγχρονης αγοράς εργασίας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών: Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2010.
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (2003). Γνώμη της Ο.Κ.Ε. «Κοινωνικός διάλογος για την προώθηση της απασχόλησης και την κοινωνική προστασία και άλλες διατάξεις», Γνώμη 89.
- Πάνου, Ε., Κυριαζόπουλος, Ε. και Πετροπούλου, Μ. (2009). «Ευέλικτες μορφές απασχόλησης στην Τοπική Αυτοδιοίκηση. Μελέτη περίπτωσης ενός «μικρού» και ενός «μεγάλου» Μητροπολιτικού Δήμου της Αθήνας», *ΣΠΟΥΔΑΙ*, 59 (3-4), σελ. 117-144.
- Ρομπόλης, Σ. και Μπέτσος, Β. (2017). «Η κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα», *Ενημέρωση*, 233, σελ. 2-17.
- Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών (2017). «Μερική απασχόληση: Ανάγκα και θεοί πείθονται!», *Οικονομία και επιχειρήσεις*, 92, σελ. 1-7.
- Τζουζαράκης, Γ. (1990). «Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και η κρίση της κανονικής σχέσης εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 76, σελ. 174-200.
- Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (2010). *Απορρύθμιση στην αγορά εργασίας με την εφαρμογή νέων μορφών απασχόλησης* (υπ' αριθ. πρωτ. 2406/23-11-2010 απάντηση του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης στη Βουλή των Ελλήνων στο πλαίσιο κοινοβουλευτικού ελέγχου), <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4f0c-ad6a-476a34d732bd/7247325.pdf>, (ημ/νία πρόσβασης 28/08/2018).
- Φερώνας, Α. (2007). «Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης στην ελληνική πολιτική απασχόλησης: Μια περίπτωση «γνωσιακού» Εξευρωπαϊσμού», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 2, σελ. 109-127.

Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στη λειτουργία των δομών κοινωνικής προστασίας του Δήμου Αγρινίου – Η οπτική και ο ρόλος των εργαζομένων

Κολοβού Ειρήνη

Κοινωνική Λειτουργός, Msc Κοινωνική Κοινωνική Εργασία

Σκαμνάκης Χριστόφορος

Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η κοινωνική πολιτική στο τοπικό επίπεδο αναδεικνύει το ρόλο των εργαζομένων στη λειτουργία των μηχανισμών κοινωνικής προστασίας, αφού εστιάζει στην εγγύτητά τους με τους άμεσους χρήστες των κοινωνικών υπηρεσιών. Η μελέτη περίπτωσης ενός ελληνικού δήμου¹ φωτίζει πτυχές αναφορικά με τους ρόλους των εργαζομένων “πρώτης γραμμής” στις δομές κοινωνικής προστασίας που λειτουργούν με ευθύνη της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η τρέχουσα κρίση επηρεάζει το περιεχόμενο των κοινωνικών αναγκών και κατά συνέπεια το είδος των κοινωνικών υπηρεσιών τις οποίες οφείλουν να αναπτύξουν οι ΟΤΑ προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις της. Στο πλαίσιο των ραγδαίων μεταβολών ανακύπτει το ερώτημα αναφορικά αρχικά με το νέο περιεχόμενο των ρόλων των εργαζομένων στους μηχανισμούς κοινωνικής προστασίας και στη συνέχεια με τους τρόπους που ίδιοι ανταποκρίνονται σε αυτό. Σε κάθε περίπτωση οι αλλαγές αυτές εντάσσονται στο πλαίσιο ενός νέου παραδείγματος κοινωνικής πολιτικής στο τοπικό επίπεδο το οποίο η κρίση επιταχύνει. Η κρίση διαφοροποιεί το ρόλο των εργαζομένων, τον φορτίζει με νέο περιεχόμενο το οποίο υποδαυλίζεται από τον επανα-προσανατολισμό της κοινωνικής πολιτικής στο τοπικό επίπεδο.

1. Το υλικό της εμπειρικής έρευνας είναι τμήμα ευρύτερης μελέτης στο πλαίσιο εκπόνησης μεταπτυχιακής διατριβής στο πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας με κατεύθυνση την Κοινωνική Κοινωνική Εργασία του Πανεπιστημίου Δυτικής Ατικής και διενεργήθηκε στο Δήμο Αγρινίου, με τη συμμετοχή εργαζομένων των δομών Κοινωνικής Προστασίας.

Abstract

Social policy at the local level emphasizes the role of workers in the functioning of social protection mechanisms, since it focuses on their proximity to the direct users of social services. The case study of a Greek municipality highlights the aspects regarding the roles of “first-line” workers in social protection structures that operate under the responsibility of the local administration. The current crisis affects the content of social needs and, consequently, the type of social services that TLOs have to develop in order to cope with its effects. In the context of rapid changes, the question arises firstly about the new content of the roles of workers in social protection mechanisms and then with the ways that they respond to it. In any case, these changes are part of a new social policy example at the local level that the crisis is accelerating. Crisis shifts the content of the role of employees in social services, in order to fulfil the re-orientation of social policy at the local level.

Εισαγωγή

Η ανάδειξη του ρόλου και της συμβολής των εργαζόμενων στις δομές κοινωνικής προστασίας φωτίζει ταυτόχρονα βασικές πτυχές της κοινωνικής πολιτικής. Η μελέτη των απόψεων και αντιλήψεων στελεχών και εργαζομένων αναφορικά με τις συνθήκες και τα αντικείμενα της εργασίας τους αποκαλύπτουν τους τρόπους με τους οποίους διαχειρίζονται τις καθημερινές απαιτήσεις της εργασίας τους και των πρακτικών που μετέρχονται προκειμένου να ανταποκριθούν στα καθήκοντα τα οποία αντιστοιχούν στο ρόλο τους εντός του οργανισμού. Το άρθρο συμβάλει στην ανάλυση της ασκούμενης κοινωνικής πολιτικής. Ειδικότερα σε περιόδους όπως η τρέχουσα, η μελέτη της οπτικής των εργαζόμενων στις δομές αποτυπώνει τον αντίκτυπο των μεταβολών στους μηχανισμούς κοινωνικής προστασίας καθώς απαντά στο περιβάλλον όπου το νέο παράδειγμα κοινωνικής προστασίας αναδύεται.

Η μελέτη της παραμέτρου των εργαζόμενων, των απόψεών τους και των καθημερινών πρακτικών τους κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, βρίσκεται στο επίκεντρο της παρούσας ανάλυσης. Κύριος σκοπός του άρθρου είναι να αναδείξει τη συμβολή της κρίσης στις μεταβολές αναφορικά με το περιεχόμενο του ρόλου των εργαζόμενων οι οποίοι απολαμβάνουν σταθερή σχέση εργασίας. Μέσα από την ανάλυση φαίνεται ότι η περίοδος και οι κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης επιταχύνουν αλλαγές ταυτόχρονα στο ρόλο των εργαζόμενων αλλά και στην ίδια την κοινωνική πολιτική.

Η κοινωνική πολιτική στο τοπικό επίπεδο διευρύνεται στο πλαίσιο της ευρύτερης τάσης «υποκλιμάκωσης» μέσω κυρίως της ενίσχυσης του ρόλου της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα αλλά και ευρύτερα σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο, σε συνδυασμό μάλιστα με την ενίσχυση των εξ-ατομικευμένων υπηρεσιών και κυρίως των παροχών που συνδέονται με τον έλεγχο των μέσων διαβίωσης. Οι έκτακτες ανάγκες που γεννά η κρίση και η δραματική μεταβολή των κοινωνικών συνθηκών εν γένει, αντιμετωπίζονται μέσω των αυτοδιοικητικών θεσμών οι οποίοι διευρύνουν το φάσμα των παρεμβάσεών τους στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας. Οι νέες

αρμοδιότητες που αναλαμβάνει η αυτοδιοίκηση αποτελούν τμήμα ευρύτερων αλλαγών στην κοινωνική πολιτική και εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μέσω του οποίου το κράτος και οι επίσημοι φορείς αντιλαμβάνονται και υλοποιούν παρεμβάσεις κοινωνικής προστασίας. Οι δομές κοινωνικής προστασίας στο τοπικό επίπεδο αναδιατάσσονται και οι αντίστοιχα οι ρόλοι επαναπροσδιορίζονται.

Με αναφορά την ελληνική κρίση οι πιέσεις που δέχονται οι μηχανισμοί κοινωνικής προστασίας διογκώνονται. Από τη μία πλευρά, η δραματική αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών προκαλεί αντίστοιχα την αύξηση της ζήτησης για κοινωνική προστασία. Από την άλλη, αντίστροφα οι πόροι περιορίζονται και κατά συνέπεια οι δυνατότητες της κοινωνικής πολιτικής να θεραπεύσει τις κοινωνικές ανάγκες συρρικνώνεται [Σκαμνάκης και Χάρδας, 2016]. Η λειτουργία των μηχανισμών κοινωνικής προστασίας επηρεάζεται και αντίστοιχα διαφοροποιούνται οι ρόλοι των εργαζόμενων εκεί. Ιδιαίτερα όταν ταυτόχρονα πραγματοποιούνται μεταβολές στις υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας και ευρύτερα στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Η νέα πραγματικότητα όπως αυτή διαμορφώνεται από τα νέα προγράμματα κοινωνικής προστασίας και τις διοικητικές/διαχειριστικές απαιτήσεις που τα συνοδεύουν διαφοροποιούν το περιεχόμενο των καθημερινών δραστηριοτήτων των εργαζόμενων στις δομές. Οι αλλαγές αυτές επανακαθορίζουν τους ρόλους των εργαζόμενων και τη συμβολή τους στην κοινωνική προστασία.

Το ενδιαφέρον μας εστιάζεται ακριβώς στο ρόλο των εργαζόμενων στις υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας όπως αυτές οργανώνονται στο τοπικό επίπεδο με την ευθύνη των αυτοδιοικητικών θεσμών, μέσω μιας μελέτης περίπτωσης σε ένα ελληνικό δήμο. Στο περιεχόμενο των ρόλων αποτυπώνεται η συμμετοχή των φυσικών προσώπων στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής καθώς οι μεταβολές προκύπτουν ως αποτελέσματα ή συνέπεια ευρύτερων αλλαγών στο περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής. Η νοηματοδότηση και το περιεχόμενο των ρόλων, έτσι όπως οι ίδιοι οι φορείς τους, τους περιγράφουν, συμβάλει στην κατανόηση των μηχανισμών κοινωνικής προστασίας αλλά και στις μεταβολές που αυτοί υφίστανται στο περιβάλλον της κρίσης. Επιπλέον αποτυπώνεται ο αντίκτυπος που έχει στο εσωτερικό των μηχανισμών η ίδια η κρίση και οι προτεραιότητες που προκύπτουν στο πεδίο των κοινωνικών αναγκών, πάντοτε μέσω του λόγου που διατυπώνουν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι.

Με την ανάλυση εμπειρικών δεδομένων αποδεικνύεται ότι οι μεταβολές στο περιεχόμενο του ρόλου των εργαζομένων εντάσσονται στις επιπτώσεις της κρίσης και άμεσα συνδέονται τόσο με τις μεταβολές στην κοινότητα και τις νέες ανάγκες που προκύπτουν όσο και στις νέες παρεμβάσεις που αναλαμβάνουν να υλοποιήσουν ως τμήμα της κοινωνικής πολιτικής της αυτοδιοίκησης.

1. Κοινωνική πολιτική στο τοπικό επίπεδο

Η κοινωνική πολιτική όπως οργανώνεται με την ευθύνη των αυτοδιοικητικών θεσμών βρίσκεται υπό την επίδραση ενός *διπλού ελλείμματος*. Από τη μια πλευρά βρίσκεται συνολικά το αδύναμο σύστημα κοινωνικής προστασίας ενώ από την άλλη πλευρά η περιορισμένη αυτονομία των αυτοδιοικητικών θεσμών να ορίσουν τις παρεμβάσεις κοινωνικής προστασίας στο χωρικό πλαίσιο της ευθύνης τους [Σκαμνάκης και Παναζόπουλος, 2015]. Το περιβάλλον όπου λειτουργούν οι

τοπικές δομές κοινωνικής φροντίδας καθορίζεται από το διπλό έλλειμμα και προκαθορίζει σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο των ρόλων στελεχών και εργαζομένων.

Επιπλέον η κρίση ωθεί στην ανάδειξη νέων πεδίων και μορφών παρέμβασης στο τοπικό επίπεδο. Οι κυρίαρχες κοινωνικές ανάγκες, συνεπεία της μακροχρόνιας κρίσης, της ύφεσης αλλά και των περιοριστικών πολιτικών, καλύπτονται υπολειμματικά και περιορίζονται στην αντιμετώπιση των βασικών βιοτικών αναγκών. Η κύρια απάντηση στις δραματικές μεταβολές στα εισοδήματα, την ανεργία και την αποστέρηση είναι οι δομές που λειτουργούν στο τοπικό επίπεδο με κύρια ευθύνη της αυτοδιοίκησης. Η εξέλιξη αυτή δεν προκύπτει ως αποτέλεσμα της διεύρυνσης της κοινωνικής πολιτικής και ειδικότερα της ανάπτυξης πρόσθετων δομών κοινωνικής προστασίας στο τοπικό επίπεδο. Εντάσσεται σε μια ευρύτερη διαδικασία *υπο-κλιμάκωσης* της κοινωνικής πολιτικής η οποία προκύπτει ως απόρροια δύο αλληλένδετων παραμέτρων. Η πρώτη αφορά στην ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της αυτοδιοίκησης σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο [Loughlin, et al. 2010]. Η κυρίαρχη αυτή τάση αφορά κατά κύριο λόγο την αποδοχή από τις κυβερνήσεις ενός σύνθετου τύπου διακυβέρνησης των τοπικών υποθέσεων [Geddes,2010 ; Berger, 2009]. Η δεύτερη αφορά τον τρόπο με τον οποίο μεταβάλλονται οι μηχανισμοί κοινωνικής προστασίας και αποκτούν έντονα χωρικό χαρακτήρα ενώ ταυτόχρονα εκτίθενται ολοένα και περισσότερο στον κίνδυνο απώλειας του ενιαίου χαρακτήρα τους και στο ενδεχόμενο κατακερματισμό τους [Σκαμνάκης και Χάρδας, 2017 ; Andreotti and Mingioni,2016].

Ειδικότερα στην ελληνική περίπτωση η αυτοδιοίκηση δεν αποτελεί διακριτή μονάδα σχεδιασμού και υλοποίησης παρεμβάσεων κοινωνικής προστασίας. Περισσότερο εντάσσεται στην υλοποίηση κεντρικά σχεδιασμένων δράσεων αναλαμβάνοντας την υλοποίηση σε χωρικά εντοπισμένο πλαίσιο. Υποστηριζόμενη χρηματοοικονομικά από κρατικούς ή κοινοτικούς πόρους η ελληνική αυτοδιοίκηση οργανώνει δομές κοινωνικής προστασίας με ενιαίο κατά κύριο λόγο πλαίσιο λειτουργίας όπως αυτός καθορίζεται κεντρικά κυρίως μέσω του ελέγχου των πόρων τους. Κατά συνέπεια οι αυτοδιοικητικοί θεσμοί αναλαμβάνουν την τοπική διανομή παρεμβάσεων που σχεδιάζονται κεντρικά στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής του κράτους και των κεντρικών του μηχανισμών. [Σκαμνάκης-Κασιμάτη].

Με τον Ν.2539/97 η κατάσταση στην τοπική αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα άλλαξε, μέσω της γεωγραφίας που διαμορφώθηκε, αλλά και μέσω των οργανωτικών ρυθμίσεων και λειτουργιών που εφαρμόστηκαν, συνέβαλε στη μεταφορά των αρμοδιοτήτων του κράτους στους ΟΤΑ από κεντρικό δηλαδή σε τοπικό επίπεδο σε τοπικό επίπεδο. Εν συνεχεία Ν.3463/2006 προκύπτει η θεσμοθέτηση και ενίσχυση του ρόλου των ΟΤΑ στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής εντάσσοντας σε αυτή εκτός από τους τομείς που περιλάμβανε μέχρι τότε (αθλητισμός, παιδεία κ.α.) και την κοινωνική προστασία και αλληλεγγύη. Με το νόμο αυτό λοιπόν, επέρχεται επέκταση της ευθύνης που έχουν οι δήμοι, αλλά και στη συνέχεια με το ν.3852/2010, με το σχέδιο Καλλικράτης μέσα στο οποίο δομούνται οι αυτοδιοικητικοί θεσμοί της χώρας, αλλά και οι παρεμβάσεις που μπορούν να κάνουν μέσα στο χωρικό πλαίσιο της ευθύνης τους. Οι αλλαγές αυτές που πραγματοποιούνται σε κύματα στη χώρα υπογραμμίζουν τον προσανατολισμό της και την ενίσχυση των τοπικών εξουσιών και θεσμών της αυτοδιοίκησης. Παρατηρούμε λοιπόν, ότι η αυτοδιοίκηση έχει σημαντικό ρόλο στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής, σε μια περίοδο που οι φορείς της αυτοδιοίκησης έχουν αναλάβει πολλές αρμοδιότητες μέσα στην περιοχή που διοικούν.

2. Ο ρόλος των εργαζόμενων στις δομές

Η συμβολή των εργαζόμενων στις δομές είναι κρίσιμη παράμετρος για τη λειτουργία τους. Η νοηματοδότηση του ρόλου από τους ίδιους ρυθμίζει αποφασιστικά τη διαχείριση της ζήτησης και τις καθημερινές πρακτικές που μετέρχονται προκειμένου να ανταποκριθούν στις ανάγκες του. Ειδικότερα στο σύγχρονο περιβάλλον, όπου η διεύρυνση των παραγόντων διακινδύνευσης έχει δραματικά διαφοροποιήσει τα κοινωνικά προβλήματα και τις ανάγκες, ο ρόλος αυτός διαφοροποιείται. Αυτό συμβαίνει αφού αυξάνει η καθημερινή πίεση και το ευρύτερο περιβάλλον αλλά ταυτόχρονα λαμβάνουν χώρα μεταβολές στους ίδιους τους μηχανισμούς κοινωνικής προστασίας².

Η διαμεσολάβηση των εργαζόμενων στις δομές κοινωνικής φροντίδας μεταξύ του χρήστη και των διαθέσιμων υπηρεσιών είναι ένα διακριτό πεδίο μελέτης. Ειδικότερα η οροθέτηση της σχέσης μεταξύ τους, οι άτυπες αξιολογήσεις που κάνει ο εργαζόμενος απέναντι στο δυνητικό χρήστη, η διαχείριση των περιπτώσεων που καθημερινά αυτός χειρίζεται αποτελούν συστατικά του χαρακτήρα του ίδιου του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Πυρήνας αυτής της διαδικασίας παραμένει η νοηματοδότηση του επαγγέλματος από την πλευρά του εργαζόμενου στις υπηρεσίες και οι γενικότερες αντιλήψεις του αναφορικά με τα άτομα που καλείται να εξυπηρετήσει καθώς και αναφορικά με τους στόχους του οργανισμού στον οποίο εργάζεται [Goode, 1957 : Etzioni, 1968].

Οι εργαζόμενοι στις δομές δεν ταυτίζονται με τη γραφειοκρατία την οποία εκπροσωπούν. Διατηρούν για τον εαυτό τους ένα διακριτό χώρο το πλαίσιο του οποίου καθορίζει ο κανόνας, εντός του οποίου διαχειρίζονται τις αρμοδιότητές τους στη βάση των προσωπικών τους αντιλήψεων και του περιεχομένου που οι ίδιοι δίνουν στο ρόλο τους στον οργανισμό αλλά και ευρύτερα στην κοινότητα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός άτυπου περιθωρίου διαφοροποίησης του φάσματος των παρεχόμενων υπηρεσιών στη βάση προσωπικών κρίσεων και άτυπων διακρίσεων οι οποίες ως σύνολο εδράζουν στο περιεχόμενο του ρόλου των εργαζόμενων στις κοινωνικές υπηρεσίες.

Κατά συνέπεια, η εφαρμογή των μέτρων κοινωνικής προστασίας δεν είναι ενιαία. Οι μηχανισμοί κοινωνικής προστασίας δεν κατορθώνουν πάντοτε να υπερβούν τις άτυπες διακρίσεις ούτε βέβαια συνολικά τη διαδικασία της *προνοιακής περιθωριοποίησης* τόσο από την πλευρά των εργαζόμενων όσο και των επιμέρους ομάδων χρηστών των αγαθών συλλογικής κατανάλωσης [Ψημμένος και Σκαρνάκης, 2008].

Οι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες, ειδικά αυτοί που έρχονται αντιμέτωποι με την καθημερινή ζήτηση κοινωνικών υπηρεσιών, παρότι εκπροσωπούν δεν συντάσσονται με τη γραφειοκρατία και τον κανόνα του οργανισμού που υπηρετούν, όπως ήδη σημειώθηκε. Το περιεχόμενο του ρόλου τους καθορίζεται από αυτή τη διάκριση και θεμελιώνεται στο γεγονός ότι οι ίδιοι δεν παρέχουν υπηρεσίες με στόχο το προσωπικό τους κέρδος ή γενικότερα όφελος. Η αμοιβή αλλά και η θέση τους δεν διαφοροποιούνται ανάλογα με την ποιότητα ή την ποσότητα των υπηρεσιών που παρέχουν, αντιθέτως η αξία της εργασίας τους παραμένει σταθερή ενώ προκειμένου να εξασφαλιστεί το βέλτιστο αποτέλεσμα αυτής αναπτύσσεται σχέση ειλικρίνειας μεταξύ του εργαζόμενου και του χρήστη της υπηρεσίας ενώ ταυτόχρονα ο εργαζόμενος συμπεριλαμβάνει στην άσκηση του ρόλου το καλό της κοινότητας. Ο κανόνας που ορίζεται από τον οργανισμό και τις

2. Βλ. Ν3852/2010 Άρθρο 75, [Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2012](#)

αρχές αποτελεί το πλαίσιο αναφοράς ωστόσο αυτό δεν είναι το μόνο. Ο ίδιος ο εργαζόμενος, ειδικά στις κοινωνικές υπηρεσίες, αναπτύσσει ένα εξειδικευμένο, ενδεχομένως ατομικό, πλαίσιο το οποίο χωρίς να αντιβαίνει στον κανόνα, ανταποκρίνεται καλύτερα στις καθημερινές ανάγκες και στην προσωπική κρίση και αντίληψη του εργαζόμενου και στο περιεχόμενο που ο ίδιος δίνει στο ρόλο του [Marshal, 1939].

Οι μηχανισμοί κοινωνικής προστασίας τελικώς δεν λειτουργούν στο απόλυτο περιβάλλον που ορίζει ο κανόνας αφού αυτός ερμηνεύεται από τα φυσικά πρόσωπα που τον υλοποιούν και η λειτουργία του προκύπτει ως προϊόν συνδυασμού του θεσμικού πλαισίου και των προσωπικών αντιλήψεων των εργαζόμενων. Στη βάση αυτής της πραγματικότητας προκύπτουν άτυπου χαρακτήρα πρακτικές οι οποίες επηρεάζουν το φάσμα των παρεχόμενων υπηρεσιών και διαφοροποιούν το εύρος τους ανά περίπτωση [Lipsky, 1980]. Σε περιόδους μεταβολών η πίεση που δέχονται τα συστήματα κοινωνικής προστασίας αυξάνει, αφού η αβεβαιότητα πολλαπλασιάζεται και οι ανάγκες αντίστοιχα διευρύνονται. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την αντίστοιχη αύξηση της πίεσης που δέχονται οι εργαζόμενοι η οποία με τη σειρά της εκβάλλει στη νοηματοδότηση και στο περιεχόμενο του ρόλου των εργαζόμενων στις δομές κοινωνικής προστασίας. Η πίεση αυτή πολλαπλασιάζεται όταν οι μεταβολές αφορούν το ίδιο το σύστημα κοινωνικής προστασίας και κατά συνέπεια συνεπάγεται την αλλαγή της σύνθεσης των κοινωνικών υπηρεσιών, τους ρόλους των εργαζόμενων εκεί και τελικά το ίδιο το κοινωνικό κράτος [Powel and Jordan, 2000].

Είναι συνεπώς αναμενόμενο, οι υπηρεσίες που τελικώς απολαμβάνει ο χρήστης να αντανακλούν τις προσωπικές αντιλήψεις και να διαμορφώνουν ανάλογα ζώνες πρόσβασης ή αποκλεισμού για ομάδες χρηστών [Ψημμένος, 2008. Η εμπειρική έρευνα αναδεικνύει και για την ελληνική περίπτωση αυτό το χαρακτηριστικό με πλήθος μελετών [Γετίμης και Πετρινιώτη, 2003 ; Παύλου, 2003]. Συνεπώς εκτός από τις πρόνοιες που φέρουν τα συστήματα κοινωνικής προστασίας προκειμένου να ορίζουν αντίστοιχα ζώνες κάλυψης αναγκών, αναπτύσσονται άτυπες ζώνες που διαμορφώνονται παρά τον κανόνα, στη βάση των προσωπικών αντιλήψεων των εργαζόμενων και ειδικά του περιεχομένου που οι ίδιοι προσδίδουν στο ρόλο τους εντός του συστήματος κοινωνικής προστασίας.

Σε περιόδους αναδιάρθρωσης των κοινωνικών υπηρεσιών και μεταβολών του κοινωνικού κράτους, όπως η περίοδος της τρέχουσας κρίσης που εξετάζουμε, αντίστοιχα οι ρόλοι επαναπροσδιορίζονται. Ειδικότερα, επιβαρύνεται το διοικητικό μέρος τους αφού αντίστοιχα ενισχύονται οι έλεγχοι και οι διαδικασίες αποτροπής της αυξημένης ζήτησης υπηρεσιών. Σε περιόδους κρίσεων τα συστήματα κοινωνικής προστασίας πιέζονται τόσο από την αύξηση της ζήτησης υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας όσο και από τον συμπαρομαρτούντα περιορισμό των πόρων. Οι μεταβολές που εντάσσονται σε ευρύτερα σχέδια “αναδιάρθρωσης” και “εξορθολογισμού” των κοινωνικών υπηρεσιών και ευρύτερα της κοινωνικής πολιτικής, πέρα από τους περιορισμούς στο ίδιο το αντικείμενο της κοινωνικής προστασίας, διαφοροποιούν το περιεχόμενο των ρόλων των εργαζόμενων στις δομές και αντίστοιχα μεταβάλλουν τις αξίες που τους συνοδεύουν [Evetts, 2011]. Κατά κύριο λόγο αυξάνουν τις διοικητικές ευθύνες των στελεχών των κοινωνικών υπηρεσιών και εντείνουν τους ελέγχους πρόσβασης στα αγαθά της κοινωνικής προστασίας. Ενισχύεται με τον τρόπο αυτό το διοικητικό έργο των κοινωνικών υπηρεσιών το οποίο προφανώς επωμίζονται εργαζόμενοι και στελέχη. Η κατηγορία των εργαζόμενων πρώτης γραμμής, (*fornt-line officers*) αναλαμβάνει σημαντικό τμήμα της διαδικασίας ελέγχου, έργο το οποίο αναπτύσσεται σε βάρος

των διαδικασιών διαχείρισης των επιμέρους περιπτώσεων στη βάση της επιστημονικής μεθοδολογίας.

Οι έλεγχοι πρόσβασης αυξάνουν κυρίως μέσω της ενίσχυσης της προσωποποίησης των υπηρεσιών ειδικά όταν συνοδεύονται από ταυτόχρονο περιορισμό των πόρων που διατίθενται για την κοινωνική προστασία. Ειδικότερα σε περιόδους έντασης των περιοριστικών πολιτικών οι μηχανισμοί κοινωνικής προστασίας υφίστανται το βάρος της γενικής επιδείνωσης των κοινωνικών συνθηκών, ενώ παράλληλα οι αυξημένες κοινωνικές ανάγκες εντείνουν περαιτέρω την πίεση, ειδικά στους εργαζόμενους πρώτης γραμμής. Ο πολλαπλασιασμός των τυπικών διαδικασιών προτάσσει εμπόδια πρόσβασης στα αγαθά συλλογικής κατανάλωσης και εντείνει τους διαχωρισμούς στην κοινότητα. Οι ίδιοι οι μηχανισμοί κοινωνικής προστασίας υποστηρίζουν αυτή τη διεργασία μέσω των νέων κανόνων που εφαρμόζουν τα στελέχη τους. Οι παραδοσιακοί ρόλοι διαφοροποιούνται αφού διευρύνονται οι τυπικές διαδικασίες ως τμήμα των καθημερινών πρακτικών των εργαζομένων στις δομές κοινωνικής προστασίας [Jones και Joss, 1995:19].

Σταδιακά η ίδια η επαγγελματική ταυτότητα του εργαζόμενου μεταβάλλεται και υποτάσσεται στις απαιτήσεις του “εξορθολογισμού” και της “αναδιάρθρωσης” των κοινωνικών υπηρεσιών και της κοινωνικής πολιτικής συνολικά [Hughes, 1994]. Η διαδικασία αυτή διαφοροποιεί την ταυτότητα του εργαζόμενου στις δομές και υποδαυλίζει τη σύγκρουση των ρόλων που ταυτόχρονα υπηρετεί. Η διάσταση αυτή κατ’ ουσία απειλεί τη διακριτή υπόσταση των εργαζομένων πρώτης γραμμής ως εξειδικευμένων επαγγελματιών επιφορτισμένων με το έργο της αξιολόγησης των διακριτών περιπτώσεων στη βάση -όχι τυπικών αλλά- επιστημονικών κριτηρίων. Η ενίσχυση των τυπικών διαδικασιών, των επίσης τυπικών διακρίσεων υποσκάπτει τελικά το περιεχόμενο του ρόλου και της ίδιας της επαγγελματικής ταυτότητας και της ίδιας της διακριτής υπόστασης των εργαζομένων στις κοινωνικές υπηρεσίες [Sheppard, 1995].

Οι μεταβολές δεν λαμβάνουν χώρα στο κενό και προφανώς συναντούν αντιστάσεις. Οι εμπειρωμένοι ρόλοι δεν τροποποιούνται εξ αιτίας των αλλαγών του περιβάλλοντος. Οι αλλαγές στο πλαίσιο δεν συνεπιφέρουν αυτόματες αλλαγές στις αξίες και στις ταυτότητες των εργαζομένων στις δομές κοινωνικής προστασίας. Η προσαρμογή στο νέο περιβάλλον όπως αυτό διαμορφώνεται από το διαφοροποιημένο θεσμικό πλαίσιο, είναι μια διαδικασία χρονοβόρα αλλά και χωρίς βέβαιο αποτέλεσμα. Παρελκυστικές πρακτικές που αναμένεται να εκδηλώνονται, αν δεν ακυρώνουν οπωσδήποτε νοθεύουν το περιεχόμενο των αλλαγών και καθυστερούν την ολοκλήρωσή τους [Kirkpatrick et.al, 2005:103]. Αυτό είναι περισσότερο έντονο σε περιβάλλοντα με ελαστική εφαρμογή του κανόνα, όπως στην ελληνική περίπτωση. Οι αντιδράσεις ή οι τρόποι προσαρμογής ποικίλουν σε χρόνο και περιεχόμενο [Bertotti, 2015 ; Lijegren, 2012]. Οι αλλαγές στους ρόλους, στο περιεχόμενο και τις αξίες που το συνοδεύουν αποτελούν αντιδράσεις οι οποίες καθορίζονται από τον αρχέτυπο του ρόλου, την αφετηρία των φορέων, των ίδιων των επαγγελματιών, το νέο περιβάλλον αλλά και τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν και διαμορφώνουν με τη σειρά τους τη σημασία και τον προσανατολισμό των δομών κοινωνικής φροντίδας και γενικότερα της κοινωνικής πολιτικής.

3. Η εμπειρική διερεύνηση

Από την έρευνα πεδίου³ επιβεβαιώνονται τα σημεία που αφορούν το περιεχόμενο των επιμέρους ρόλων κατά την άσκηση της κοινωνικής πολιτικής και αναδεικνύεται η σημασία των επαγγελματιών στον τρόπο με τον οποίο διαμεσολαβούνται οι παρεμβάσεις και υλοποιούνται τα μέτρα κοινωνικής προστασίας. Ιδιαίτερα φωτίζεται ο ρόλος των εργαζόμενων μέσω του δικού τους λόγου και της αποτύπωσης των στάσεων και των αντιλήψεών τους αναφορικά με το έργο τους στις δομές κοινωνικής προστασίας της αυτοδιοίκησης. Αναδεικνύεται ταυτόχρονα το πλαίσιο άσκησης των καθηκόντων τους αποτιμάται η συμβολή τους στη διαμόρφωση του φάσματος κοινωνικής προστασίας στο τοπικό επίπεδο. Ειδικότερα, διερευνήθηκαν τυχόν διαχωρισμοί που προκύπτουν από μέρος των εργαζομένων έναντι συγκεκριμένων ομάδων κατά την άσκηση των καθηκόντων τους.

Οι δομές κοινωνικής προστασίας εξυπηρετούν ευπαθείς ομάδες πληθυσμού οι οποίες έχουν ανάγκη για στήριξη και υπηρεσίες φροντίδας. Η περίοδος της κρίσης έφερε στο προσκήνιο νέες ομάδες πληθυσμού που καταφεύγει στις υπηρεσίες της αυτοδιοίκησης προκειμένου να αντιμετωπίσει βασικά προβλήματα, κυρίως να καλύψει βασικές βιοτικές ανάγκες.

Τονίζεται από τους πληροφορητές ότι με την εκτόξευση της κρίσης, της φτώχειας και της ανεργίας όλο και περισσότεροι άνθρωποι επισκέπτονται κάποια δομή κοινωνικής προστασίας για να ζητήσουν βοήθεια. Οι ομάδες που φτάνουν στις δομές δεν είναι αυτοί που θεωρούμε ως ευπαθείς π.χ άστεγοι, εξαρτημένα άτομα, είναι άνθρωποι που εξαιτίας της κρίσης έμειναν άνεργοι αδυνατώντας να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες (δικές τους ή της οικογένειάς τους). Οι νέες ομάδες δυνάμει χρηστών κοινωνικών υπηρεσιών, αναφερόμενοι και ως «νεόπτωχοι», αντιμετωπίζουν ζητήματα πρόσβασης στις δομές κοινωνικής προστασίας καθώς κάτι τέτοιο θίγει τον πυρήνα της ταυτότητάς τους και τη θέση τους στην κοινότητα. Δυσκολίες στην πρόσβαση εντοπίζονται και στην περίπτωση που μελετήθηκε και παρουσιάζεται εδώ, ειδικά ως στοιχείο μιας πραγματικότητας που βιώνουν οι εργαζόμενοι στις δομές κοινωνικής προστασίας του δήμου Αργινίου.

Η διαδικασία των συνεντεύξεων διήρκεσε περίπου ένα μήνα κατά την άνοιξη του 2017. Οι συνεντεύξεις δίνονταν στο χώρο εργασίας κατόπιν συνεννοήσεως τόσο με τους ίδιους τους εργαζόμενους, όσο και με τους προϊσταμένους αυτών. Οι πληροφορητές είναι 19 μόνιμοι υπάλληλοι από διάφορες δομές κοινωνικής προστασίας του Δήμου Αργινίου, καθώς και ο αντιδήμαρχος επί των κοινωνικών θεμάτων. Πρόκειται για υπαλλήλους με 10ετή και πλέον προϋπηρεσία στο χώρο, η οποία αποκτήθηκε είτε από άλλες δομές κοινωνικής προστασίας που εργάζονταν πριν, είτε από άλλες υπηρεσίες του δήμου. Είναι εργαζόμενοι από όλους του κλάδους της εκπαίδευσης (ΔΕ, ΤΕ, ΠΕ), απλοί εργαζόμενοι, αλλά και προϊστάμενοι των υπηρεσιών που εργάζονται. Οι ηλικίες τους κυμαίνονται από 35-60 έτη και οι περισσότεροι έχουν βιώσει από την αρχή την κρίση και το πώς επηρέασε τις δομές, μιας και δούλευαν σε αυτές εξαρχής. Το σύνολο των πλη-

3. Ο Δήμος Αργινίου, όπου πραγματοποιήθηκε η έρευνα επιλέχθηκε καθότι είναι αστικού τύπου με μακροχρόνια λειτουργία κοινωνικών υπηρεσιών και κατά τον σχεδιασμό κρίθηκε ότι θα μπορούσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της μελέτης περίπτωσης. Η εγγύτητα στον τόπο κατοικίας της ερευνήτριας αποτέλεσε επιπρόσθετο κίνητρο καθότι η έρευνα ήταν αυτοχρηματοδοτούμενη. Για τη διεξαγωγή της μελέτης περίπτωσης τηρήθηκε το πλαίσιο δεοντολογίας της έρευνας με ιδιαίτερη έμφαση στην προστασία των προσωπικών δεδομένων.

ροφορητών αποτελείται από άντρες και γυναίκες, στην πλειοψηφία τους όμως είναι γυναίκες. Στο σύνολό τους συναίνεσαν πρόθυμα να μιλήσουν για το θέμα, καθώς πιστεύουν και οι ίδιοι πως είναι κάτι το οποίο τους αφορά άμεσα, ενώ εκδήλωσαν έντονο ενδιαφέρον για τα τελικά συμπεράσματα της έρευνας.

Επιλέχθηκαν οι μόνιμοι υπάλληλοι των δομών κοινωνικής προστασίας, καθώς με τα πολλά χρόνια που βρίσκονται στις θέσεις τους έχουν την πλήρη εικόνα της λειτουργίας αυτών, αλλά και των επιδράσεων που αυτές δέχονται μέσα στα χρόνια της κρίσης. Οι συμβασιούχοι με τις συνεχείς ανανεώσεις και λήξεις των συμβάσεων τους δεν μπορούν να αποτυπώσουν ακριβώς το μέγεθος του προβλήματος.

Εκτός όλων των άλλων προβλημάτων που καλούνται να διαχειριστούν οι ΟΤΑ είναι και η επιδείνωση των κοινωνικών επιπτώσεων της παρατεταμένης κρίσης. Οι εργαζόμενοι στις δομές βρίσκονται σε ένα νέο πλαίσιο που συγκροτείται από νέες ανάγκες, τόσο σε πλήθος όσο και σε ποιότητα. Ταυτόχρονα, ο ρόλος και η θέση τους στον οργανισμό επαναπροσδιορίζεται αυξάνοντας το εργασιακό άγχος και την αβεβαιότητα.

Από την έρευνα που διενεργήθηκε στο δήμο, παρατηρούμε ότι οι δομές κοινωνικής προστασίας σε ένα μεγάλο βαθμό στελεχώνονται από συμβασιούχους. Όπως και αλλού, διαμορφώνονται δύο βασικές κατηγορίες εργαζομένων με παραπλήσια καθήκοντα και γνώσεις αλλά με δραματικές διαφορές στα δικαιώματα. Ασφάλεια εργασίας, αμοιβές, ωράρια διαφοροποιούνται στη βάση της σχέσης εργασίας με τον οργανισμό ατόμων που διαθέτουν παρόμοια τυπικά προσόντα. Ο δεισιμόσ των εργαζομένων στις υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας τροφοδοτεί αντίστοιχες διακρίσεις στους πραγματικούς ρόλους εντός του οργανισμού. Το μόνιμο προσωπικό διεκδικεί την κατοχύρωση του ρόλου και τη διατήρηση του περιεχομένου του έναντι των συμβασιούχων που περιορίζονται σε θέσεις και ρόλους βοηθητικούς χωρίς να τους αναγνωρίζεται ένταξη στο στενό πυρήνα των στελεχών του οργανισμού με αρμοδιότητες που επηρεάζουν τον χαρακτήρα του συστήματος. Ο ρόλος και η συμμετοχή τους παραμένει στην περιφέρεια των δομών.

Οι εργασίες που έχουν σημασία για τον οργανισμό και τις δομές του παραμένουν στον έλεγχο των μόνιμων, όπως αποτυπώνεται στο λόγο εργαζόμενου:

«...όσο(ν) αφορά το γραφειοκρατικό κομμάτι μπορεί να το διεκπεραιώνει ένας μόνιμος υπάλληλος. Όσον αφορά τις δομές να μεν χρειάζεσαι κόσμο, αλλά αυτό μπορεί να γίνει και με εθελοντισμό και με κάποιες συμβάσεις που κατά καιρούς προσλαμβάνονται άτομα...» [πληροφορητής 2]

Δευτερεύουσες εργασίες ανατίθενται στα πρόσωπα που δεν απολαμβάνουν σταθερή σχέση με τον οργανισμό και παραμένουν σε μια «εξωτερική» στιβάδα η οποία επωμίζεται βοηθητικές εργασίες οι οποίες δεν απαιτούν ιδιαίτερη εξειδίκευση. Οι κεντρικοί ρόλοι παραμένουν στην ευθύνη των μόνιμων εργαζομένων οι οποίοι ταυτόχρονα μέσω αυτής της διαδικασίας διατηρούν υπό τον έλεγχό τους και κυρίως εντός του δικού τους ρόλου, τις κρίσιμες αρμοδιότητες.

Ο προσωρινός χαρακτήρας της εργασιακής σχέσης πλήττει το περιεχόμενο του ρόλου όπως τον αποδίδουν ο οργανισμός και το μόνιμο προσωπικό. Η χρονικά περιορισμένη παρουσία προβάλλεται ως το λογικό επιχείρημα διατήρησης αυτού του προσωπικού σε θέσεις περιφερειακής σημασίας για τη λειτουργία του οργανισμού και τη διαχείριση της ζήτησης. Η αδυναμία ένταξης

σε ένα περιβάλλον που απαιτεί εμπειρία και εξειδικευμένες πρακτικές γνώσεις προβάλλονται ως οι κύριοι λόγοι που περιορίζουν την ουσιαστικότερη συμμετοχή των συμβασιούχων στη λειτουργία του οργανισμού.

Αυτό μάλιστα συμβαίνει παρότι τα ίδια άτομα επισημαίνουν τον αυξημένο φόρτο εργασίας και τις ελλείψεις προσωπικού. Ο χρόνος παραμονής των συμβασιούχων στις υπηρεσίες δεν είναι αρκετός ώστε να αναπτύξουν τις αναγκαίες δεξιότητες για το αντικείμενο που αναλαμβάνουν, ξεκάθαρη και σταθερή σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ εργαζομένου και εξυπηρετούμενου δεν μπορεί να δημιουργηθεί, μειώνοντας πολλές φορές το κύρος και το έργο της δομής.

«...τι να μου κάνουν έμενα οι συμβασιούχοι, δεν λέω πολύ σημαντική είναι η προσφορά τους, αλλά εμάς δεν μας λύνει το πρόβλημα, ίσα ίσα που κάποιες φορές το επιτείνει και αυτό γιατί έχεις τη δουλειά που τρέχει, έχεις και το παιδί που πρέπει να εκπαιδευτεί και μόλις μάθει, φεύγει. Έτσι μπαίνουμε στη διαδικασία συνεχώς να εκπαιδεύουμε προσωπικό και προσωπικό να μην έχουμε...» [πληροφορητής 20]

Ο χώρος των μόνιμων υπαλλήλων περιχαράκωνεται και κατοχυρώνεται ως αποκλειστικής πρόσβασης από τους ίδιους. Οι ρόλοι συνεπώς παραμένουν διακριτοί με απόσταση των δύο διακριτών ομάδων που εκτός από τύπο εργασιακής σχέσης διαφοροποιούνται και ως προς το περιεχόμενο των ρόλων που αναλαμβάνουν στον οργανισμό και κατά συνέπεια της σημασίας που οι ίδιοι έχουν στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής.

Μια ακόμη παράμετρος που καθορίζει το ρόλο και τη συμβολή των εργαζόμενων στις δομές είναι το θεσμικό πλαίσιο αλλά κυρίως η ελαστικότητά του. Ο τρόπος και ο βαθμός παράκαμψης του κανόνα επηρεάζει τους ρόλους εντός του οργανισμού αλλά και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων αναφορικά με την ασκούμενη πολιτική. Ειδικό χώρο σε αυτό το πεδίο καταλαμβάνουν οι πελατειακές σχέσεις και τα δίκτυα που επηρεάζουν τον τρόπο λειτουργίας των δομών. Ο κανόνας στο πεδίο αυτό κατοχυρώνει το ρόλο και προστατεύει από παρεκβάσεις τους εργαζόμενους ώστε να υπερασπίζονται το περιεχόμενό του. Η τυποποίηση των διαδικασιών, η αυστηρότητα του θεσμικού πλαισίου που ορίζεται κεντρικά εξυπηρετούν τη διαδικασία (Σκαμνάκης-Πανταζόπουλος, 2015).

Όπως αναφέρουν οι εργαζόμενοι στις συνεντεύξεις τους τα κριτήρια είναι θεσμοθετημένα από την ημέρα της έναρξης του εκάστοτε προγράμματος, μην επιτρέποντας σε όσους δεν τα καλύπτουν να γίνουν δικαιούχοι. Όσον αφορά επιδόματα και προγράμματα δεν μπορούν να παρέμβουν, οι αιτήσεις γίνονται ηλεκτρονικά και απορρίπτονται αυτόματα από το σύστημα.

«...επειδή τα επιδόματα δίνονται σε χρήματα δεν μπορούμε να ξεφύγουμε από το νομικό πλαίσιο, το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να διευκολύνουμε τους εξυπηρετούμενους διαδικασικά με κάποια χαρτιά που χρειάζονται, να τους ελαφρύνουν γραφειοκρατικά παίρνοντας τα χαρτιά που χρειάζομαστε αυτεπάγγελα...» [πληροφορητής 1]

Βλέπουμε όμως πως εκτός από τις περιπτώσεις που δεν μπορούν οι αιρετοί να επέμβουν, υπάρχουν και εκείνες που θεσμοθετούν οι ίδιοι, όπως π.χ οι κατ'εξαίρεση περιπτώσεις που όπως αναφέρουν οι εργαζόμενοι έχουν θεσμοθετηθεί στο δήμο, οι περιπτώσεις δηλαδή που κρίνει ο αρμόδιος αιρετός για το αν είναι ανάγκη να καλυφθούν οι ανάγκες τους ή όχι.

«...βάζουμε κάποιες περιπτώσεις που τις λέμε έκτακτες ή και' εξαίρεση και τις περνάμε από το δημοτικό συμβούλιο για να μπορέσουν να εξυπηρετηθούν κάποιιοι που το έχουν ανάγκη, πάντα όμως σε συνεννόηση με τους ανωτέρους μας...» [πληροφορητής 5]

Ο κανόνας μεταφράζεται ως προστασία από τις παρεμβάσεις που θίγουν το περιεχόμενο του ρόλου του επαγγελματία στον οργανισμό και τελικώς προστατεύει το περιεχόμενο του ίδιου του θεσμού αφού περιορίζει τις παρεκβάσεις για την εξυπηρέτηση πελατειακών σχέσεων. Ταυτόχρονα οι εργαζόμενοι διατηρούν τη δυνατότητά τους να αξιολογήσουν την ανάγκη και να αιτιολογήσουν την υπέρβαση του κανόνα προς όφελος της θεραπείας οριακών περιπτώσεων, βεβαίως μέσω των επίσημων διαδικασιών.

Τα κριτήρια που ορίζουν τον κανόνα αφορούν τον έλεγχο των μέσων διαβίωσης ο οποίος διενεργείται κατά κύριο λόγο ηλεκτρονικά με περιορισμένες δυνατότητες παρέμβασης. Ωστόσο, η κοινωνική έρευνα που διενεργούν οι κοινωνικοί λειτουργοί υποστηρίζει την ορθότητα των αποφάσεων και τη σημασία του ρόλου στο πλαίσιο της δομής και των μηχανισμών κοινωνικής προστασίας στο τοπικό επίπεδο.

Η προστασία που προσφέρει ο κανόνας δεν είναι μονοδιάστατη. Παρεμβαίνει και στην άσκηση του ρόλου και απειλεί το περιεχόμενό του αφού περιορίζει το φάσμα της διακριτικής ευχέρειας των εργαζόμενων στις δομές και κατά συνέπεια της βαρύτητας που έχει η δική τους αξιολόγηση και κρίση. Η ευρεία εφαρμογή του θίγει τον πυρήνα του καθότι προσδιορίζει διαδικασίες και ορίζει ένα αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο. Οι εργαζόμενοι πολλές φορές διαμαρτύρονται για τον τρόπο άσκησης του ρόλου τους. Χαρακτηρίζονται ως «κυνηγοί κριτηρίων», ενώ ο ρόλος τους είναι να «βοηθήνε ανθρώπους που φτάνουν στην υπηρεσία και έχουν πραγματικά ανάγκη...» [πληροφορητής 18]

Για να γίνει κάποιος δικαιούχος των δομών πρέπει εκτός από οικονομικά κριτήρια να πληροί και κάποια κοινωνικά π.χ αναπηρία, μονογονεϊκές οικογένειες, διαζευγμένες μητέρες κλπ, που και αυτά πολλές φορές δεν επαρκούν. Δεν είναι λίγες οι φορές, όπως αναφέρουν που μένουν εκτός προγραμμάτων άνθρωποι που τα χρειάζονται λόγω τις ελλείψεις κάποιου από τα παραπάνω κριτήρια. Υποστηρίζουν πως τα κριτήρια να μην έχουν αλλάξει, έχουν γίνει όμως δυσκολότερα και για τους ίδιους τους εξυπηρετούμενους που δεν χάνουν τη δυνατότητα χρήσης κάποιων υπηρεσιών. Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αυστηροποίηση μέσω μείωσης των εισοδηματικών κριτηρίων. Το γεγονός αυτό περιορίζει το φάσμα προστασίας που παρέχουν οι δομές ενώ κλονίζει και τη σχέση των εργαζόμενων με τους εξυπηρετούμενους αφού η μεταβολή των δεδομένων θίγει το κύρος των απαντήσεων στα σχετικά αιτήματα.

«...τα κριτήρια έχουν αλλάξει, έχει αυξηθεί η γραφειοκρατία και τα εισοδηματικά κριτήρια, έχουν γίνει πιο αυστηρά με αποτέλεσμα ο κόσμος να δυσανασχετεί και πολλές φορές να γίνεται επιθετικός απέναντί μας, καθώς εμάς βλέπει μπροστά του σαν το εμπόδιο για την παροχή που θεωρεί πως του ανήκει...» [πληροφορητής 17]

Αυτή η διαφοροποίηση επέρχεται όχι μόνο από τη μείωση της κρατικής χρηματοδότησης αλλά και από τη μείωση των εθελοντικών ιδιωτικών πόρων (ενίοτε με τη μορφή εμπορευμάτων) που συντηρούν δομές όπως χαρακτηριστικά το κοινωνικό παντοπωλείο το οποίο εξυπηρετεί πλέον μικρότερο αριθμό ατόμων με χαμηλά εισοδήματα.

Ταυτόχρονα γίνεται εμφανές στο λόγο των εργαζόμενων ότι υπάρχει αντίληψη για τη σημασία που έχει η συμβολή τους στην ασκούμενη κοινωνική πολιτική. Οι αξιολογήσεις των περιπτώσεων διαμορφώνουν άτυπα όρια και ζώνες πρόσβασης ή αντίστροφα απαγόρευσης στη βάση των προσωπικών κρίσεων των εργαζόμενων. Αυτές αντιστοιχούν σε ένα ασαφές σύνολο κριτηρίων αφού δεν βασίζονται πάντοτε και αποκλειστικά στην επιστημονική προσέγγιση των εργαζόμενων αλλά και σε μια σειρά από άτυπα κριτήρια και αξιολογικές κρίσεις (Σκαμνάκης, 2009). Όπως στο ακόλουθο απόσπασμα χαρακτηριστικά αποτυπώνεται:

«...στον κόσμο που κρίνω μόνη μου, πέρα από τη δουλειά μου, που κρίνω ότι ο άλλος έχει πρόβλημα θα τον βοηθήσω... υπάρχει και το σε πληρώνω και κάθεται στην καρέκλα, αυτόν θα τον αφήσω να πάει και να ξαναπάει να μου φέρει τα δικαιολογητικά που χρειάζομαι...» [πληροφορητής 6]

Ως προς την άσκηση του ρόλου τους πολλοί εργαζόμενοι βλέπουμε ότι επικαλούνται τον τύπο, τον κανόνα, χωρίς να παρεκκλίνουν, παρά μόνο όταν έχουν έγγραφη εντολή από τον προϊστάμενό τους και όταν δεν αφορά κάποιο επίδομα, για το οποίο υπάρχει αυστηρή διαδικασία ελέγχου. Δεν είναι όμως λίγοι εκείνοι οι οποίοι αναφέρουν πως πολλές φορές ακολουθούν και άτυπες μεθόδους εργασίας, όπως π.χ να δουλεύουν και εκτός ωραρίου γιατί αλλιώς δεν θα καλύπτονταν οι ανάγκες της υπηρεσίας.

«...χρησιμοποιούμε το τυπικό μέρος της υπηρεσίας μας, όμως αναγκαζόμαστε να χρησιμοποιήσουμε και άτυπες μεθόδους, όπως ο εθελοντισμός -από μέρους μας- για να προσφέρουμε βοήθεια σε όσους έχουν ανάγκη και λόγω των κριτηρίων δεν μπορούν να ενταχθούν σε κάποιο πρόγραμμα...» [πληροφορητής 19]

Οι μέθοδοι αυτοί χαρακτηρίζονται ως ημίμετρα από τους εργαζόμενους, όμως σε πολλές περιπτώσεις είναι οι μοναδικοί μηχανισμοί υποστήριξης για περιπτώσεις ή ομάδες στο μεταίχμιο των επίσημων διαδικασιών και παρεμβάσεων. Ενισχύεται μέσω αυτών των άτυπων διαδικασιών ο ρόλος και η σημασία των εργαζόμενων στις δομές κοινωνικής φροντίδας και υποστηρίζεται η αναβάθμιση της ποιότητας της παρέμβασης στο τοπικό επίπεδο.

Ο τρόπος άσκησης του ρόλου τους όπως αναφέρουν οι εργαζόμενοι δεν έχει αλλάξει, όπως δούλευαν πριν από την κρίση δουλεύουν και ίσως έχουν γίνει καλύτερες μιας και υπάρχουν τα μέσα (ηλεκτρονικοί υπολογιστές, διαδίκτυο, δικτύωση μέσω υπηρεσιών) κλπ. Αυτό που έχει αλλάξει είναι ότι έχουν επιφορτιστεί με επιπλέον αντικείμενα, λόγω έλλειψης προσωπικού και οι πόροι που διαθέτουν είναι λιγοστοί, εμποδίζοντας τους την σωστή άσκηση του ρόλου τους.

«...πιστεύω πως οι συνθήκες εργασίας μας έχουν γίνει καλύτερες και λόγω των μέσων που υπάρχουν. Δεν υπάρχουν όμως δυστυχώς πόροι για να γίνουν ακόμα καλύτεροι...» [πληροφορητής 14]

Η έλλειψη πόρων που θίγει και το κύρος της ίδιας της δομής στοιχείο που αναδύεται από τον λόγο των εργαζόμενων οι οποίοι φροντίζουν να το υποστηρίξουν όπως μπορούν. Για παράδειγ-

μα, δουλεύοντας ακόμα περισσότερο, χωρίς να αμείβονται υπερωριακά όπως θα έπρεπε παρότι οι ώρες εργασίας είναι εξαντλητικές για τους ίδιους.

«...έχω φορτωθεί πολλά αντικείμενα και προσπαθώ να τα βγάλω πέρα, χωρίς να επηρεάζονται οι εξυπηρετούμενοι, αλλά και να υπολειπουργούν οι δομές μειώνοντας την απόδοσή τους στα μάτια της κοινωνίας...» [πληροφορητής 20]

Η λειτουργία της δομής φαίνεται να είναι σημαντική για τους εργαζόμενους. Η επίδραση των παρεμβάσεων στις συνθήκες ζωής της κοινότητας σηματοδοτεί και τον ίδιο το ρόλο και τη σημασία του στο τοπικό επίπεδο.

Καταληκτικά, οι εργαζόμενοι πρώτης γραμμής είναι εκείνοι που δέχονται τον πολύ μεγάλο όγκο των δικαιούχων που φτάνει στις δομές. Εκεί με όσα μέσα διαθέτουν πλέον (λόγω της κρίσης και της έλλειψης διαθέσιμων παροχών), προσπαθούν να ανταποκριθούν στο ρόλο τους. Ο κύριος διαχωρισμός εντοπίζεται στους ίδιους τους εργαζόμενους και αφορά τη διάκριση ρόλων και σημασίας στον οργανισμό. Η κατοχύρωση του ρόλου είναι ταυτοτικής σημασίας για τους εργαζόμενους και τη συμβολή τους στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής και το εύρος της παρέμβασης της δομής στην κοινότητα. Εντός του οργανισμού υφίστανται διακριτά όρια μεταξύ μόνιμων και περιστασιακών (συμβασιούχων) εργαζόμενων. Οι ρόλοι που αντιστοιχούν είναι διαφορετικοί, και κυρίως η βαρύτητά τους διακρίνεται αναφορικά με την ασκούμενη κοινωνική πολιτική.

Το πλαίσιο και οι θεσμοθετημένες διαδικασίες υποστηρίζουν τη θέση και το ρόλο των εργαζόμενων στη διαδικασία λειτουργίας των δομών κοινωνικής προστασίας. Τα όρια αυτά ωστόσο δεσμεύουν το ρόλο σε ένα κεντρικά καθορισμένο πλαίσιο το οποίο δεν είναι κατάλληλο για κάθε περίπτωση, στοιχείο που απειλεί την προσωποποιημένη σχέση με τους χρήστες των κοινωνικών υπηρεσιών και τη σημασία της δομής στην κοινότητα. Η προσαρμογή σε αυτή την πραγματικότητα συνεπάγεται την υιοθέτηση άτυπων πρακτικών προσαρμοσμένων στο πλαίσιο που ορίζεται από τον κανόνα. Η διαδικασία αυτή λειτουργεί ενισχυτικά του ρόλου των εργαζόμενων. Προκειμένου δε να τον υποστηρίξουν και ταυτόχρονα να ενισχύσουν την παρέμβαση των δομών στην κοινότητα εργάζονται περισσότερο, πιεζόμενοι από τα χρονικά περιθώρια που υπάρχουν, χωρίς να δυσανασχετούν, αναφερόμενοι στην ανάγκη που έχουν οι άνθρωποι που καταφεύγουν σε κάποια δομή και στη σημασία της στη ζωή της κοινότητας.

4. Συμπεράσματα

Η κοινωνική πολιτική στο τοπικό επίπεδο εξετάζεται ως τμήμα και έκφραση των παρεμβάσεων που εντάσσονται στην ευρύτερη παρέμβαση του κράτους για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων και τη ρύθμιση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Οι τοπικού χαρακτήρα δομές και υπηρεσίες αθροίζονται σε ένα ενιαίο σύνολο με αναφορά στο επίπεδο του κράτους. Η διερεύνηση τοπικών παρεμβάσεων, ειδικά με μελέτες περίπτωσης, φωτίζει πτυχές της κοινωνικής προστασίας και επιτρέπει την ανάλυση των ρόλων εντός των τοπικών οργανισμών κοινωνικής πολιτικής. Το περιβάλλον που δημιουργεί η παρατεταμένη κρίση επηρεάζει καθοριστικά τις

κοινωνικές ανάγκες ενώ ταυτόχρονα πλήττει τους μηχανισμούς κοινωνικής προστασίας. Ειδικά στο πλαίσιο της έρευνάς μας οι ρόλοι των εργαζόμενων επηρεάζονται ως προς το περιεχόμενό τους και κατά συνέπεια μεταβάλλεται και η επίδραση που έχουν στη μορφή και τη λειτουργία των δομών.

Η συμμετοχή των αυτοδιοικητικών θεσμών στην κοινωνική προστασία μεταβάλλονται και διευρύνεται στο πεδίο κάλυψης των κοινωνικών αναγκών. Οι μεταβολές που λαμβάνουν χώρα αφορούν την απόπειρα αντιμετώπισης των συνεπειών της κρίσης και των επιπτώσεων της υψηλής ανεργίας καθώς και της δραματικής μείωσης των εισοδημάτων των νοικοκυριών. Στο πλαίσιο των ραγδαίων αλλαγών, συνεπεία της κρίσης, οι ρόλοι των εργαζόμενων μεταβάλλονται αντίστοιχα. Το περιεχόμενό τους επαναπροσδιορίζεται προκειμένου να ανταποκριθεί στα νέα δεδομένα.

Η έρευνα αποκαλύπτει το νέο περιεχόμενο και φωτίζει πτυχές των νέων ρόλων προκειμένου να αναδειχθεί η συμμετοχή των εργαζόμενων στην παροχή των κοινωνικών υπηρεσιών. Κυρίαρχο ζήτημα αναδεικνύεται η επιβολή ενός νέου πλαισίου εντός του οποίου εκτελείται το σύνολο των επαγγελματικών τους καθηκόντων. Οι νέες συνθήκες διακρίνονται από την αντίφαση που σχηματίζει από τη μια πλευρά η επιβολή του κανόνα εις βάρος της ανταπόκρισης στα τοπικά πελατειακά δίκτυα και η αυστηρότητα του κανόνα η οποία περιορίζει την ευελιξία της δομής στις περιπτώσεις όπου οι επαγγελματίες κρίνουν με βάση τις επιστημονικές τους γνώσεις και την εμπειρία τους διαφορετικά. Η επιβολή του κανόνα κατ' ουσία περιορίζει το εύρος των κρίσεων που μπορούν να σχηματίσουν οι εργαζόμενοι στις δομές ως επαγγελματίες με γνώσεις και εμπειρία, η διαδικασία αυτή θίγει το ρόλο αφού την κρίση υποκαθιστά η τυπική διαδικασία. Οι αντιθέσεις του μόνιμου προσωπικού με το έκτακτο αποτυπώνουν διαφορετικές ζώνες ρόλων και αρμοδιοτήτων, υπέρ του μόνιμου προσωπικού που διεκδικεί να διακριτό περιεχόμενο σε αρμοδιότητες και ευθύνες. Με τον τρόπο αυτό οι ρόλοι τους παραμένουν κρίσιμοι και σημαντικοί για τη διανομή των υπηρεσιών και παροχών στη βάση των εμπειριστατωμένων προσωπικών αξιολογήσεων, τουλάχιστον όσο αυτό επιτρέπεται από το κανονιστικό πλαίσιο. Καταληκτικά, η κρίση αποτυπώνεται στη λειτουργία των δομών κοινωνικής προστασίας που λειτουργούν υπό την αιγίδα της αυτοδιοίκησης. Αποτυπώνεται στις μεταβολές που υπόκειται ο ρόλος των εργαζόμενων και οι πρακτικές που καθημερινά μετέρχονται προκειμένου να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του. Οι μεταβολές δεν αφορούν την αυτοδιοίκηση και τις παρεμβάσεις τοπικής εμβέλειας, πτυχές των μηχανισμών κοινωνικής προστασίας μελετούμε στο τοπικό επίπεδο. Ωστόσο τα συμπεράσματα δεν περιορίζονται εκεί. Βεβαίως μέσω της μελέτης περίπτωσης αναφερόμαστε στο συγκεκριμένο πεδίο και τα ασφαλή πορίσματα περιορίζονται τοπικά. Θέτουν παρ' όλα αυτά βάσεις για ευρύτερο προβληματισμό και μελέτη των ρόλων των εργαζόμενων στις κοινωνικές υπηρεσίες, τη συμμετοχή τους στη διαμόρφωση της διανομής της κοινωνικής πολιτικής και τους ρόλους τους στους μηχανισμούς κοινωνικής φροντίδας τόσο στην κρίση, όσο και στην επόμενη περίοδο.

Βιβλιογραφία

- Bertotti T., (2015), “Resources reduction and welfare changes: tensions between social workers and organisations. The Italian case in child protection services”, *European Journal of Social Work*, 19 (3-4) pp. 963-976
- Etzioni, A. (ed.) (1968) *The Semi Professions and their Organisation*, New York: Free Press.
- Evetts, J., & Wilson, K. (2005). “Different interpretations of professionalism: The professionalization of foster care in UK”. *Knowledge and Society*, 3 (2), pp. 59-80.
- Goode, W.J. (1957) ‘Community within a Community’, *American Sociological Review*, 22 (2), pp. 194-200.
- Jones, S. and Joss, R. (1995) ‘Models of professionalism’, ch 1 in M. Yelloly and M. Henkel (eds) *Learning and Teaching in Social Work*, London: Jessica Kingsley Publishers, pp. 15-33.
- Liljegen, A. (2012). Pragmatic professionalism: Micro-level discourse in social work. *European Journal of Social Work*, 15 (3), pp. 295-312.
- Lipsky, M. (1980). *Street Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. Russell Sage Foundation. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/10.7758/9781610447713>
- Marshall, T. H. 1939, “The Recent History of Professionalism in Relation to Social Structure and Social Policy”, *The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue canadienne d'Economie et de Science politique*, 5 (3), pp. 325-340.
- Sheppard, M. (1995), *Care Management and the New Social Work: A Critical Analysis*, London: Whiting and Birch.
- Γετίμης, Π., Πετρινώτη, Ξ. (2003), Έρευνα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στελέχη του δημοσίου στην εξυπηρέτηση των μεταναστών-παλινοστούτων-προσφύγων, Τελική Έκθεση, Αθήνα ΚΕΜΜΕΠΑΠ/Ηφαιστός.
- Παύλου, Μ. (2003) «Οι μετανάστες «σαν και εμάς»: οι όψεις της απόκρισης στο μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα», σελ. 39-88 στο Παύλου, - Δ. Χριστόπουλος (επιμ), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης, κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα: Κριτική.
- Σκαμνάκης Χ. – Πανταζόπουλος Σ., (2015) «Κοινωνική προστασία και αυτοδιοίκηση, η εξέλιξη ενός διπλού ελλείματος», *Περιφέρεια Ειδικό Τεύχος*, σελ. 89 -116.
- Σκαμνάκης Χ., (2009) «Η προνοιακή περιθωριοποίηση των μεταναστευτικών πληθυσμών από τους μηχανισμούς κοινωνικής προστασίας», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 4(1), σελ. 127-138.
- Ψημμένος, Ι. και Σκαμνάκης, Χ. (2007), *Πρόσβαση και Χρήση των Υπηρεσιών Κοινωνικής Προστασίας: Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα: Gutenberg.
- Σκαμνάκης, Χ. (2012), *Η κοινωνική πολιτική από την αυτοδιοίκηση. Μεταξύ διεύρυνσης και διάσπασης της κοινωνικής προστασίας; Μια αναφορά στην ελληνική περίπτωση*, Θανοπούλου, Μ. – Πετμεζίδου, Μ. – Στρατηγάκη, Μ. (επιμ), *Όψεις Κοινωνικής Δυναμικής*, μελέτες χαριστήριες στην καθηγήτρια Κούλα Κασιμάτη, Αθήνα, Gutenberg.
- Σκαμνάκης, Χ. Τ. Χάρδας (2016), “Κοινωνική πολιτική στο τοπικό επίπεδο, η υπο- κλιμάκωση της κοινωνικής προστασίας στα χρόνια της κρίσης”, *Κοινωνική Πολιτική*, 7, σελ 25-42.

Αντί Επιμέτρου

Εκτοπισμοί πληθυσμών, μετατοπίσεις αξιών: τα σύνορα και οι γεωγραφίες εξαίρεσης, νάρκες στα θεμέλια της κοινωνικής πολιτικής

Απόστολος Καψάλης

Δρ. Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Οι μεταναστεύσεις, ως αναπόσπαστο συνθετικό της ίδιας της ιστορίας της ανθρωπότητας, εκδηλώνονται κατά κανόνα σαν φάσεις (*étapes*) ενός *συνεχούς κινητικότητας/mobility continuum*, το οποίο λαμβάνει προφανώς διαφοροποιημένες διαστάσεις και εκδοχές στον χώρο και στο χρόνο, αλλά επί της ουσίας προκαλεί τις ίδιες κάθε φορά επιδράσεις. Ιδίως, αν και όχι αποκλειστικά, όταν πρόκειται για διεθνικές μετακινήσεις. Ανεξάρτητα από τις εκάστοτε νομικές ή πολιτικές διατυπώσεις η ανθρώπινη κινητικότητα επισπεύδει εκ των πραγμάτων επίσημες και άτυπες παρεμβάσεις και διευθετήσεις, οι οποίες σπάνια γίνονται κατανοητές έξω από το συγκεκριμένο κοινωνικό-ιστορικό περιβάλλον μέσα στο οποίο επιτελούνται. Και σχεδόν ποτέ δεν περιορίζονται στο σκέλος της «διαχείρισης των ροών» ή σε αυτό των προγραμμάτων «ένταξης» των μεταναστών και των προσφύγων.

Η Ελλάδα στο πέρασμα των τριών τελευταίων δεκαετιών έχει διαμορφώσει ένα γνήσιο και ευδιάκριτο πλέον πρότυπο μεταναστευτικής πολιτικής, ελαφρώς διαφοροποιημένο ακόμη και από το επονομαζόμενο «μεσογειακό μοντέλο» διαχείρισης των μεταναστεύσεων. Κύρια χαρακτηριστικά του είναι: α) η ασφαλειοκεντρική-αποτρεπτική λογική διαχείρισης των συνόρων, β) η ανοχή στην παραβατική απασχόληση και στην εκτεταμένη ανεπίσημη διαμονή και γ) η εκ των υστέρων κρατική παρέμβαση. Σπάνια όμως αναζητώνται στηρίγματα στην έρευνα και τεκμηρίωση ή στην ακαδημαϊκή εμπειρογνωμοσύνη, ενώ οι αποφάσεις λαμβάνονται με κριτήριο τις πρόσκαιρες επιταγές της επικαιρότητας ή προς αποφυγή δημιουργίας μη αναστρέψιμων καταστάσεων.

Τα παραδείγματα μοναδικότητας και αυθεντικότητας είναι αναρίθμητα στο πλαίσιο πάντοτε ενός *συστήματος εξαίρεσης* που διέπει όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικού βίου των μετακινούμενων πληθυσμών, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, ακριβώς στη βάση -εάν όχι υπό το πρόσχημα- της αλλοδαπότητας τους. Ενίοτε δε ακόμη και μετά την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας, ιδίως στο πεδίο της απασχόλησης. Σε αυτό το υπόδειγμα διακυβέρνησης των μεταναστεύσεων η λειτουργία μηχανισμών *αυτο-ρύθμισης* αναδεικνύεται κυρίαρχης σπουδαιότητας ως στοιχείο δομικής φύσης, εφόσον το (κοινωνικό) κράτος αποσύρεται συνήθως ακόμη και από τη θέση του τροχονόμου. Έτσι, ένα από τα εργαλεία επιβίωσης των αλλοδαπών πληθυσμών και ταυτόχρονα προσαρμογής τους στο πνεύμα της ελλιπούς ή απύσας πολιτειακής παρέμβασης εί-

και η διαρκής και χωρίς σηματοδοτές κινητικότητα σε χώρους και επαγγέλματα, όπου πρυτανεύει η α-νομία, η παρατυπία και η επισφάλεια.

Το σημαντικό στοιχείο, ωστόσο, που αναδεικνύεται στη σημερινή συγκυρία και στο περιβάλλον της οικονομικής κρίσης μετά το 2010, δεν είναι η ενίσχυση του *καθεστώτος εξαίρεσης*. Και αυτό γιατί η καθολικοποίηση του μνημονιακού μοντέλου υπερ-ευέλικτης απασχόλησης αδυνατίζει την ανάγκη για εθνικά ή κλαδικά διακριτικά (δηλαδή δυσμενή) μεταχείριση. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υποχωρούν εντελώς οι έμμεσες διακρίσεις, όπως αποδεικνύεται περίτρανα στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης (2016), στην αρχιτεκτονική του οποίου η *αλλοδαπότητα* σε συνάρτηση με διαστήματα *παράτυπης διαμονής* τιμωρούνται, παρ'όμως, με σημαντικές μειώσεις στο ύψος της εθνικής σύνταξης.

Αντιθέτως, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η έξαρση των ανθρωπιστικής φύσης ροών από το 2015 και μετά ενεργοποιεί τη λειτουργία ενός πολύ ανησυχητικού *παράδοξου*: οι θεμελιώδεις κανόνες δικαίου παρακάμπτονται με μεγάλη ευκολία και χωρίς επαρκή δικαιολόγηση, τη στιγμή που άκρως αποτελεσματικές παρεμβάσεις στερούνται παντελώς νομικών ερεισμάτων. Αυτό το *absurdum* αποτελεί ειδική εκδοχή του γενικότερου *μετα-δημοκρατικού μοντέλου διακυβέρνησης*, το οποίο εμπεδώνεται στα χρόνια των Μνημονίων και επεκτείνεται σήμερα με όχημα τα έκτακτα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας του κορωνοϊού.

Πλέον συγκεκριμένα, κείμενα πολιτικής ανάλυσης (Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο, 2008) ή απλά δελτία τύπου (Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας, 2016) αξιοποιούνται από όλες τις μνημονιακές κυβερνήσεις της περιόδου 2010-2020, είτε για την αιτιολόγηση της διατήρησης εκατοντάδων χιλιάδων μόνιμα εγκατεστημένων αλλοδαπών σε καθεστώς ανεπίσημης διαμονής και υπερ-ευέλικτης έως και δουλκικής εργασίας, είτε για την αναχαίτιση των προσφυγικών ροών από την γείτονα χώρα με όρους γεωγραφικών αποκλεισμών. Από την άλλη, με Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου (2/3/2020) αναστέλλεται η υποχρέωση της Ελλάδας για την υποδοχή αιτημάτων ασύλου για έναν ολόκληρο μήνα κατά παράβαση τόσο του Συντάγματος (και μάλιστα στο όνομά του), όσο και διεθνών και μάλιστα ισχυρά δεσμευτικών κανόνων (Σύμβαση της Γενεύης, Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Κοινοτικό Δίκαιο Ασύλου).

Αφορμή για αυτή την εκτροπή, άκρως προβληματική για ένα σύγχρονο κράτος δικαίου, αποτέλεσαν οι σκηνοθετημένες πράξεις βίας στα σύνορα και δη στην περιοχή Καστανιές του Έβρου. Αν και τα έκτροπα αυτά εντάσσονται μάλλον σε μια λογική win-win και για τις δύο πλευρές των συνόρων.

Η τουρκική κυβέρνηση υπενθυμίζει ότι η τήρηση της Κοινής Δήλωσης επαφίεται στην καλή πίστη των μερών και ότι όποτε καθίσταται αναγκαίο η προσφυγιά θα εργαλοποιείται ως όχημα για τη διεκδίκηση ανταλλαγμάτων και διευκολύνσεων ή για την παράκαμψη εσωτερικών προβλημάτων. Η ελληνική κυβέρνηση αξιοποιεί τη συγκυρία για την αναβάθμιση της προσφυγιάς από ήσσονος σημασίας ζήτημα σε ό,τι αφορά την κλίμακα των δεικτών κοινωνικής ανησυχίας, σε μείζονος σπουδαιότητας εθνικό θέμα που (θα) δικαιολογεί αντιδημοκρατικές παρεμβάσεις σε βάρος είτε των αιτούντων άσυλο, είτε των κατοίκων των ακριτικών νησιών που αρνούνται να υιοθετήσουν το ρόλο των κοινωνιών τους ως έσχατου συνόρου του ακραίου ευρωσυνόρου.

Στο γράμμα της εν λόγω ΠΝΠ όσο και στο σύνολο των ρεπορτάζ των ΜΜΕ, η ρητορική της *ασύμμετρης απειλής* απέναντι στο ύψιστο αγαθό της *εθνικής ασφάλειας* δεν προκαλεί κατάπληξη. Στους καιρούς της παγκοσμιοποίησης, ιδίως σε χώρες αποικίες-χρέους, όπως η Ελλάδα, τα πεδία πολιτικής στα οποία το κράτος μπορεί να παριστάνει ότι είναι κυρίαρχο είναι ελάχιστα.

Σε αυτά συγκαταλέγονται πρώτιστα η *συνοριακή πολιτική* και η *εδαφική ακεραιότητα*. Όμως, η ιδεολογική αξιοποίηση από την ελληνική κυβέρνηση του «δώρου Ερντογάν» -της ίδιας δηλαδή συγκυρίας με αυτήν παλαιότερα στα ελληνομακεδονικά σύνορα στην περιοχή της Ειδομένης- αναμένεται να έχει απρόβλεπτες κοινωνικές συνέπειες.

Ειδικότερα, επικυρώνεται η φιλοσοφία ενός κεντρικού σχεδιασμού με βάση τον οποίο το *σύνορο* ή μάλλον οι κατασκευές εξωτερικών, εσωτερικών και ενδιάμεσων συνόρων, θα αναβαθμίζονται σε εργαλεία πολιτικής και θα μετεξελίσσονται σε μέσα λήψης αποφάσεων που θα εδαφικοποιούν απόλυτα τις όποιες παρεμβάσεις. Ήδη, στο πολυνομοσχέδιο «*Επενδύω στην Ελλάδα*» που ψηφίστηκε το Φθινόπωρο του 2019, κατοχυρώνονται νομοθετικά τα πάλαι ποτέ Τοπικά Σύμφωνα Απασχόλησης. Εν προκειμένω, θεσπίζεται η δυνατότητα σύναψης τοπικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε επίπεδο νομών ή περιφερειών της χώρας και η «συμφωνία» όρων και αμοιβών εργασίας διαφορετικών από αυτές που ισχύουν πανελλαδικά ή προφανώς σε όμορες γεωγραφικές περιοχές.

Νωρίτερα, κατ' εφαρμογή του δελτίου τύπου ΕΕ-Τουρκίας, η Ελλάδα διαχωρίζεται σε *ενδοχώρα* και σε *νησιά πρώτης υποδοχής*. Οι πρόσφυγες είναι ανεπιθύμητοι σε όλους σχεδόν τους Δήμους της πρώτης γεωγραφικής ζώνης, όπου παράλληλα η προοπτική της μαζικής μετεγκατάστασής τους «απαγορεύεται» τάχα από το κοινό ανακοινωθέν. Η δεύτερη γεωγραφική ζώνη, τα νησιά πρώτης υποδοχής, καταδικάζονται από το 2016 από Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση, όχι απλά σε αποκλειστικές πύλες εισόδου-καταγραφής, αλλά σε *portal/αποθετήρια ανεπιθύμητων* και μάλιστα με όρους διαφορετικής κλίμακας με κριτήριο: α) το νησί και τη γεωγραφική του θέση και β) τις υπο-ζώνες διαμονής εντός του ίδιου νησιού, ανάλογα με τη γεωγραφική εγγύτητα με τις ακτές πρόσβασης των λέμβων ή με τις περιοχές εγκατάστασης των στρατοπέδων συγκέντρωσης.

Για μια χώρα που στα χρόνια της μεγάλης κρίσης έγινε σύμβολο αναφοράς για τις δράσεις αλληλεγγύης και συναδέλφωσης, ήταν αποκαρδιωτικές οι αντιδράσεις μίσους στα social media και στο δρόμο με αφορμή είτε την αποσυμφόρνηση των νησιών προς κάποιο ξενοδοχείο της ενδοχώρας είτε την απέλπιδα προσπάθεια εισόδου προσφύγων στα σύνορα του Έβρου ή και στα νησιά. Ο επελαύνων εκφασισμός της ελληνικής κοινωνίας ανεστάλη χάρη στην καραντίνα, αλλά λειτουργεί ως παρακαταθήκη για τα δύσκολα που έρχονται αμέσως μετά την -σταδιακή έστω- άρση αυτής. Σε μια κατεστραμμένη αγορά εργασίας, σε συνθήκες βαθείας ύφεσης και εκρηκτικής αύξησης της ανεργίας ποιος άραγε θα παίξει το ρόλο του αποδιοπομπαίου τράγου;

Όχι, η Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας δεν αποδείχθηκε αναποτελεσματική! Αντιθέτως, ενίσχυσε μια συνολική στρατηγική δημιουργίας *γεωγραφιών ξεχωριστής ανάπτυξης*, στο εσωτερικό των οποίων μπορούν να γίνονται ανεκτές (εάν όχι επιθυμητές) και επιμέρους *γεωγραφίες καταπίεσης/ coercive geographies*. Όπως ενδεικτικά ο Νομός Ηλείας με δυναμικό τουρισμό, εξαγωγική δραστηριότητα φράουλας, όπου όμως και το διεθνούς φήμης γκέτο της Μανωλάδας. Ή στο σύνολο της χώρας, οι με όρους στρατιωτικού αποκλεισμού *δομές φιλοξενίας μεταναστών* και προσφύγων ή *τόποι* διαμονής Ρομά υπό το πρόσχημα της αντιμετώπισης της πανδημίας του κορωνοϊού.

Την επόμενη ημέρα, το κράτος θα αξιοποιήσει στο έπακρο τη νέα κοινωνική συνθήκη που δημιουργείται και με τη δική του συναίνεση. Η έξοδος από την (νέα) οικονομική κρίση ή/και έξαρση προσφυγιάς θα επιχειρηθεί με την ίδια συνταγή της επιλεκτικής εσωτερικής υποτίμησης και της κατάτμησης της αγοράς εργασίας. Και στη βάση νέων αξιών και οραμάτων που κάλλιστα

μπορούν να συμπυκνώνονται σε προτάγματα όπως «να πάνε αλλού», «μακριά από εμάς» ή «στον έξω απ' εδώ». Είτε πρόκειται για ΧΥΤΑ και απορρίμματα, είτε για πρόσφυγες/ μετανάστες, είτε ακόμη και για ημεδαπούς εργαζόμενους από άλλες «μη προνομιούχες» περιοχές της χώρας.

Ο επιμερισμός του συνόλου των κατοίκων της χώρας σε *αδικημένους* και *ευνοημένους της γεωγραφίας* είναι εδώ, πλάι στις άλλες κλασσικές κατηγοριοποιήσεις για τους εντός και τους εκτός των τειχών της κοινωνικής προστασίας, της διασφαλισμένης εργασίας και της αξιοπρεπούς συνταξιοδότησης. Ωστόσο, οι αξίες της *αλληλεγγύης* και της *ισότητας* είναι καθοριστικές για τη νοηματοδότηση, τη χάραξη, την υλοποίηση και κυρίως την προάσπιση της κοινωνικής πολιτικής σε όλα τα επιμέρους πεδία. Χωρίς αυτά τα ιδανικά ακόμη και ο εκφυλισμός της κοινωνικής πολιτικής σε προνοιακού τύπου παρεμβάσεις ανακούφισης (και όχι ανάσχεσης) της ακραίας φτώχειας και της περιθωριοποίησης καθίσταται ατελέσφορος. Κοινωνικές πολιτικές και λογικές *Apartheid*, δηλαδή κυριολεκτικά *ξεχωριστής ανάπτυξης*, είναι έννοιες ασύμβατες.

Coronavirus and State Actions: Questions by and for policy planners and analysts

Dr. Costas G. Dikeos

Dep. of Political Science, Democritus University of Thrace

The coronavirus outbreak and crisis has a wide range and multiplicity of repercussions, not just medical, but also social (loss of loved ones, mourning, bereavement, isolation), economic (activity restrictions, sales down-turn, company close-downs, loss of productivity combined with sick-absence payments), and political (postponing elections).

In a nutshell the coronavirus has a considerable (albeit not tragically high especially when compared with other epidemics and pandemics in human history) cost. It seems (or at worst is) highly contagious, it will most probably put health provision in great stress, as numbers of diseased and deaths will rise, negatively affecting therapy of others too. It will also increase the need for isolation wards, and last but not least will put pressure to personnel alongside personnel's absence due to infection itself too.

Addressing and combating both the disease and its repercussions has now on moved to state decision making level, as governments seek immediately applicable solutions which (solutions) cause further disruption (hopefully not as harmful as inaction from the policymakers side).

Laws and emergency decrees, therefore, attempt combating both the spreading of the disease -and reducing/containing the number of new cases-, alongside facilitating treatment on the one hand, and limiting economic and social consequences on the other. In this sense emphasis is given to monitoring, hygiene, quarantine, and restrictions in moving around, gatherings etc, reduction and observation of social contacts, whilst some of these policies are affecting negatively economic activity (eg restaurants, cinemas, mall-markets, retail shops, even in some cases factory closures).

We are therefore faced with -or even indeed 'confronted by'- a new form of an old question, that has now on taken the shape of challenge or even predicament. Though the old ('Lasswellian') definition of politics is (little paraphrased) 'who takes what from whom, when, and under what circumstances' is always present, decisions in times of crisis are even harsher and more pressing. A vast spectrum and array of interests are currently at stake. It has become a matter of politics and political argumentation for the making of public policy. Obviously the role of pressure groups and interest groups can be key in the process. However, it looks like that governments under extreme pressure make up their minds listening to other stakeholders (in this case medical experts) more carefully, whilst ideological arguments play their role too, however subtle and latent these arguments may be in the setting of restrictive rules and regulations as previously referred.

Such rules and regulations are imposed as to achieve disease containment. But at the same time they inhibit and restrict, setting limitations to commerce and moreover (as far as a political understanding of the state-citizen relation is under question) individual rights and liberties. The question thus becomes whether (and if yes at what level) these state actions are legitimate and ethically and politically justified. In other, it becomes an issue of (political) analysis of policy and social planning, as to reflect, reassess and comment upon.

Examining disease containment through the lens of health policy makes us think of primary health care prevention; there is little difference whether we approach vaccination (to which someone may disagree) as insulation not of the person vaccinated but of the people around him/her on the one hand, and restriction of movement as to protect spreading of disease on the other, as in both cases one can observe interference with personal activity or with the realm of the individual and the individual's scope of activity(-ies) or even body. Such measures (especially incomers containment or quarantine, expulsion and/or isolation of the diseased in "lazarettos"). In other, it becomes a question whether primary health prevention may interfere with personal activity, scope of actions, and liberty of the individual, alongside economic repercussions it may cause, as to protect not only him (or her), but others. It ends up therefore to a dual question related firstly to individual-society-state relationship (viz. at the end of the day state power to order), and secondly (but not less importantly) legitimation of this state power.

The first question can be answered by rereading J. S. Mill's 'On Liberty' clearly stating that the only reason we can be justified to restrict an individual's scope of activities is protection of others, whilst the welfare of the individual under question is not a justification strong enough. Therefore compulsory in-home-lock-down as in Greece, or restriction of social groupings and gatherings to a maximum of two as in Germany can be in liberal terms legitimate only as protection of third parties, as can be said for compulsory vaccinations something some libertarians also agree with. The key issue is that the individual -in Mill's argument that this paper wishes to relay- has to succumb or obey for the benefit of others and not harming them.

However, how can we as a society, or indeed as individuals, accept powers restricting our liberties even if in principle we agree with Mill's argument? Or to put it in other terms under what circumstance and at what point is the state allowed to exercise force, oppression, power, authority etc? When can such state action be accepted? An approach to Weberian theory could in this case be particularly useful. Though the predicament of the multiplicity of terms (moreover if we think of it taking into account different languages) such as power, might, force, authority (and *pouvoir*, *macht* etc) should not be underestimated and overlooked, the paper wishes to focus on Weber's ideal type of rationally legitimized 'macht'. That is accepting and following orders because of trust to the process they were taken and to the knowledge, expertise and rationality of the decision maker and giver of the order. Here comes the dual meaning of the term 'authority' (in depth knowledge and ability to exercise power and direct actions of others). Weber, as known, in his ideal type of rational legitimation refers to the combination of the two.

Returning to our initial question of government imposed policies (and in that matter restrictions) the paper wishes to argue that these restrictive policies should be based upon

experts' knowledge of epidemiology, disease spreading, immunology, therapy techniques and possibilities, etc., alongside the best possible assessment of the situation. It thus becomes an issue of using medical 'auctoritas' as to impose restrictions and dictate activities, i.e. to rule. Such an approach could lead to hazards of experts controlling lives of individuals and groups, if not society itself, therefore give rise to critiques related to 'medical dictatorship' to borrow B. Kouschnier's term. A proper response to this is that medical personnel when asked to be involved in policy planning during crises have to be self-restrained, use their expertise with view to common good, and within limits of 'guidance' rather than 'dictating', understanding that their actions are at the end of the day fully political.

Governments, supra-governmental and intra-governmental agencies alongside the World Health Organization must take into account medical knowledge and expertise, transform it to legislation and policy (including restrictive measures) and present/project it to citizens and population.

To conclude and recapitulate, governments and all policy makers should continue arguing, even more vigorously, for restrictive primary prevention, till vaccination (that is another form of primary prevention) is discovered (alongside the discovery of new and effective therapeutical methods). However they also have to withhold as guiding principles the combination of targeted limits to individual liberties (J. S. Mill) as to prevent harm to others, alongside M. Weber's idea (or indeed ideal type) of rational legitimation of power, based upon 'auctoritas' (in depth knowledge) so that the dual sense of authority (knowledge and 'macht' of might to impose) are combined for the benefit of all. This will make restriction more acceptable and the way out of current predicament easier and more certain.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

HELLENIC SOCIAL POLICY ASSOCIATION